

निवेदन

गेली अनेक वर्षे लतानाईची गाणी आम्ही ऐकत होतो पार्श्वगायिका म्हणून त्याचे नाव गाजताना पाहात होतो कीर्तीचे आणि प्रसिद्धीचे झगझगीत वलय जिच्या भोवती अहोरात्र फिरत आहे अशी एक अत्यंत नामवंत व्यक्ती म्हणून त्यांना आम्ही दुरून ओळखत होतो पुढे त्याच्या प्रत्यक्ष परिचयाचा योग आला त्यांच्या सहवासात काही काळ घालवण्याची संधी मिळाली स्नेहाचे एक वेगळे नाते त्यांच्याशी प्रस्थापित झाले आणि मग असे जाणू लागले की वास्तव दिसणाऱ्या प्रसिद्धीच्या लज्जलताद्वारे, प्रचंड वीर्तीमार्गे आणि ठोठे दिपवणाऱ्या वैभवामार्गे वेगळ्याच रूपाचा उभ्या आहेत त्या साध्या आहेत अनौपचारिक आहेत त्यांना उत्तम विनोदबुद्धी आहे, त्यांमधील दुसऱ्याचे मन जाणून घेणारी सूक्ष्म संवेदनशीलताही त्यांच्या ठिकाणी आहे. कलावंत म्हणून तर त्या थोर आहेतच. पण कन्या, बहीण, मैत्रीण, व्यावसायिक व्यक्ती आणि समाजाचा एक घटक अशा इतर कितीतरी नात्यांमध्ये त्यांचे मोठेपण सतत प्रकटते आहे हे जेव्हा ध्यानी आले तेव्हा तीव्रतेने घाटले की पार्श्वगायन हा लतानाईच्या व्यक्तित्वाचा एक पैलू, त्यांचे इतरही अनेक पैलू आहेत मानवी तसेच मनोः त्यांचीही इतरांना ओळख पटवून दिली पाहिजे

योगायोगाने लतानाईच्या कलाजीवनाचा रौप्यमहोत्सव याच वर्षी साजरा होणार होता या शुभप्रसंगी लतानाईवरील लेखांचे एक संकलन प्रसिद्ध करण्याचा विचार आम्ही केला आणि अनेकाना लेख पाठवण्याची विनंती केली सर्वांनीच सहजतेने व विपुलतेने लेखनसाधन केले. त्यातही लतानाईच्या मोठेपणाचा आणि त्याच्याबद्दल सर्वांच्या मनात बसत असलेल्या प्रेमादराचा आम्हाला प्रचय आला

राष्ट्रपती डॉ० राधानुष्यन, गृहमंत्री श्री यशवंतराव चव्हाण आणि महाराष्ट्र राज्याचे मुख्य मंत्री श्री वसंतराव नाईक यांनी प्रयासासाठी सदैव धाटले साहित्यिकांपासून तो राजकारणी लोकांपर्यंत आणि चित्रपटव्यवसायिकांपासून तो शास्त्रीय गायकांपर्यंत सर्वांनी आमच्या विनंतीला मान देऊन आमच्यासंगे लेख पाठवले गायनाच्या व चित्रपटाच्या क्षेत्रातील थोर व्यक्तींचे अभिप्राय व

आशीर्वादही 'सत्ता'चा सफावेळ म्हणून 'सत्सत्ता'ची खोजना केली ही कल्पना श्री. पु. स. देशपांडे यांची. आणि ती मूर्त करण्यास श्री. सुरेश गजेंद्रगडकराचे सहकार्य मिळाले या सर्वांच्या आम्ही अन्यन आभारी आहोत.

ऐगव्याव्यतिरिक्त आमच्यावर असलेले इतर स्नेही मंडळींचे ऋणही पार मोठे आहे. मंगेशकर कुटुंबियांनी आम्हाला अनेक दुर्मिळ छायाचित्रे मिळवून दिली तरीच लताबाईंनी मिळवलेल्या शेवडो पारितोषिकांपैकी काही निवडक पारितोषिके रेखाचित्रासाठी त्यांनी उपलब्ध करून दिली. धीमती उपा मंगेशकर यांना विनंती करण्याचा अवसास, त्यांनी मा. चीनानाय आणि लताबाई यांची दोन छरेख रंगीत चित्रे दास या प्रयासाठी काढून दिली. श्री. हृदयनाथ मंगेशकर यांनीही आम्हाला वेळोवेळी असेच बहुमोल साह्य केले आहे. प्रमिद संगीतमभीषक श्री. वा. ह. देशपांडे यांनी 'धरंदात्र गायत्री' या आपल्या पुस्तकातील खासाहेब अमान अन्नी खा. भेडीनाजारवाले याचा ब्लॉक वापरण्याची आणि 'भौज प्रकाशन'ने मा. चीनानायांचा ब्लॉक व दासाहेब बडे गुलाम अली खा. यांचे छायाचित्र वापरण्याची परवानगी दिली. श्री. वसंत भालेकर यांनी अनेक चित्रपटव्यावसायिकांना भेटून आम्हाला लेख मिळवून दिले. सौ. पद्मा सदस्यबुद्धे यांच्यावर सोपवलेली प्रथाच्या मुखपृष्ठाची व अंतर्गत सज्जावटीची जबाबदारी त्यांनी तत्परतेने, हौसेने व कल्पकतेने पार पाडली. भौजेचे श्री. विष्णुपत भागवत यांच्या मार्गदर्शनाचा व स्नेहाचा लाभ तर या कामी सतत होत राहिला. त्याचप्रमाणे श्री. प्रभाकर भागवत यांनी पुस्तक उत्तम रीतीने छापले जावे म्हणून अपार परिश्रम घेतले. श्री. श्री. पु. भागवत, श्री. राम पटवर्धन, श्री. जयबल दळवी, श्री. ल. मो. प्रभुणे, श्री. मनोहर वैद्य, श्री. राम मोहादीकर, श्री. बाबूभाई जव्हेरी या स्नेहीमंडळींचे साह्यही पार मोठ्या प्रमाणात झाले. श्री. बी. बी. नेरॉय यांनी ब्लॉक्स उत्तम व वेळेवर करून दिले. त्याचप्रमाणे 'भौज छापव्याख्या'तील श्री. चांताराम तारी व त्यांचे सहकारी यांनी 'भौज'च्या लौकिकाला साजेसी पुस्तकाची छपाई केली. या सर्वांचे ऋण शब्दांनी किटण्याजोगे नाही. आम्ही त्याबद्दल कृतज्ञ आहोत.

प्रवासाढी आलेल्या लेखांमधील हिंदी आणि इंग्रजी लेख आम्ही अनुवादित केले, प्रश्नमार्गबिमुळे
वारी लेखांचा अपरिहार्यपणे सुशेष बराच लपला व मजतुरांची पुनरावृत्ती होऊ नये म्हणून वण
वाचक्यो लेखांचा मूळ गामा वाचक्य ठेवून आम्ही हे संवादक्य संस्कार केले. यासाठी लेखांची आधी
संमती घेणे आवश्यक होते. तथापि येथेअभावी ते करता आले नाही. येथील संवादक्य वळ पोच
नये अशी बाबती आम्ही पेटनेची आहोत. तरीही याही उणीवा राहिल्या असल्यास लेखांची
दम्या बरावी.

राष्ट्रपति भवन, नई दिल्ली-४

RASHTRAPATI BHAVAN,

NEW DELHI 4

February 25, 1967.

On the occasion of the celebration of her Silver Jubilee in the film world, I send my best wishes and congratulation to Kumari Lata Mangeshkar, whose versatility has made her one of the most popular singers of our time.

S. Radhakrishnan

(S. Radhakrishnan)

HOME MINISTER
INDIA

नवी दिल्ली

दिनांक-१५ मार्च १९६७

कु. लता मंगेशकर हे अनुभूततेचा स्वर्ण झालेले भारतीय संगीत
घुष्टीचे लेणे वारं, त्यांची गीते ऐकण्याची क्षमि मला वर्षे वेळा
मिळाली. शब्द जाणि भावना यांना ओल्याच्या त्यांच्या मधुर
स्वरांतून संगीताची नवी घुष्टी उभी राहते व त्या स्वरांनी रसिकांची
हृदये हलकतात. गीतांतील भावनांचा दृष्ट अनुभव घेतो, १९६३
सालच्या प्रजासत्ताकदिनानिमित्त दिल्लीत झालेल्या कार्यक्रमाच्यावेळी
जीमेवरून पार न काढेल्या रसिकांच्या स्मृतिचे 'ये मेरे कतन के सोगे'
हे प्रसिद्ध गीत त्यांची गावले तेव्हा स्व. पं. नेहरूंनी हांडे पाण्यावेळेची
पाहिळे वाहेत. ते अनु लतामंगेशकरांच्या स्वरांतील भिन्नतेच्या भावनांचे होते.
तसेच लतामंगेशकरांच्या १९५० साली महाराष्ट्र राज्याच्या जल्मदायिनी
वाढविलेल्या शानेश्वरांच्या फायदानाच्या ओव्यांची वाढवण वाजवि
मला रोमांचित करते.

येत्या एप्रिलमध्ये कु. लता मंगेशकर यांच्या पार्ष्ववयनाच्या
कारकीर्दीची पंचवीस वर्षे पूर्ण होत आहेत. याप्रसंगी मी त्यांचे
अभिनंदन करतो.

माझ्या शुभेच्छा

केवळ महाराष्ट्रासब नव्हे तर अखिल भारतास ज्याच्या कलागुणाविषयी अभिमान वाटावा अशा जागतिक स्तरावरील शान्तिच्या सुप्रसिद्ध पारंपारिका धीमती व्हा मंगेशकर यांनी विक्रम व्यवसायात यशस्वी झाल्याने त्यांच्या पुढील महिन्यात पन्नास वर्षे होत आहेत याबद्दल अत्यंत आनंद वाटतो

महाराष्ट्र ही जगाची साप्ताहिक, विद्वानांची, त्यागी समाजसेवकांची गुणवत्ताची व शूरवीरांची मनी आहे, तशीच ती थोर कलावंतांची व रसिकांचीही मुनी आहे अशा या थोर महाराष्ट्र मनीस पन्नास वर्षांपूर्वी एका अत्यंत मधुर आवाजाच्या स्वरुतला शोध लावला ही स्वतःला म्हणजे श्रीमती व्हा मंगेशकर या होत श्रीमती व्हा मंगेशकर यांनी आपल्या गोंड गळ्याने अहारश ठासो रसिकाना वेड ठाकले, संगीत केल्या थोर बारसा व्हा-याईना आपले वडील के मा. दीनानाथ मंगेशकर मिळाले. केल्या केलेसाठी सर्व कुटुंबाने आपले आयुष्य वाहिल्याची उदाहरण अर्ध्या विव्हा. श्रीमती व्हा मंगेशकर यांच्या सर्व कुटुंबियांनी गायन केल्या होवात अत्यंत मानाचे स्थान प्राप्त करून घेतले आहे ही गोष्ट या कुटुंबास सरोज म्हाणावळ अशी आहे

आपल्या केल्या द्वारे रसिकांचे मनोरंजन करण्याचे कार्य तर व्हावाईनी केले, परंतु अनेक सत्कारासाठी आपल्या केल्या द्वारे त्यांनी सहाय्यही केले आहे.

अखिल भारतास छानमूस झालेल्या या थोर महाराष्ट्र केल्याने संगीत होवात केलेल्या महान केलेवा गौरव करण्यात येत असून त्या प्रसंगी 'व्हा' हा गौरवप्रसिद्ध होणार आहे हे घोषित होय वेल्या ११ प्रसिद्ध रानी के. मा. दीनानाथ यांच्या परविषाव्या पुण्यतिथीच्या वेळी हा गौरवप्रसिद्ध प्रकाशित करण्याचे घोषित्यात नियोजकानी अधिकार घोषित साधले आहे. महाराष्ट्राच्या या थोर कुटुंबास ठेव आरोग्य व खूब आयुष्य लाभो अशी शुभेच्छा व्यक्त करून 'व्हा' गौरवप्रसिद्ध प्रकाशनास पी बापले शुभाशीर्वाद पाठवीत आहे.

असलर नाई
(अस्ताराव नाई)

मास्टर दीनानाथ

गोमंतकातील मगधाची पूजा करणाऱ्या सेवकन्यांपैकी अभिप्रेमी नावाच्या एका ब्राम्हण घराण्यात दिनांक २९ डिसेंबर १९०० या शुभ दिवशी मास्टर दीनानाथाचा जन्म झाला. गौरवण, उभय चेहरा, तेजस्वी डोळे, तरतरीत नाक, रेखीव जिवणी असे त्याचे रूप होते. देवाल्यात सहज कानावर पण्णारे मन आपल्या तीक्ष्ण स्मरण शक्तीमुळे ते लहान वयात अचूक म्हणत असत. गायन, नर्तन, वादन ऐकत राहण्याचा, पाहण्याचा आणि ऐकलेले-पाहिलेले जसेच्या तसे प्रसन्न करून दाखविण्याचा त्यांना छंद होता. कै. मास्करबुवा बरले याचे गुरुबधू बाबा माशेलकर यांच्याकडे दीनानाथाच्या संगीतशिक्षणाला प्रारंभ झाला.

दीनानाथ बायतेरा वर्षांचे असतानाच गोमंतकात महाराष्ट्रातील किलोस्कर नाटक मंडळी आली. दशभक्तांगी, विद्वानांगी आणि बालगंधर्व, गणपतराव बोडस, गोविंदराव टव यांच्यासारख्या अग्रेसर नटवयाशी संबधित असलेल्या या नाटकमंडळीत गोमंतकाच्या मुकामातच काही काळपूर्वी झाली. तेव्हा नाटक मंडळीचे व्यवस्थापक शर्वराव मुजुमदार यांना गुणी मुलाची आवश्यकता वाटू लागली. शाध घेत असताना छोट्या दीनानाथाची क्वीर्ती त्यांच्या कानावर आली. महिना तीस रुपयार, दीनानाथ आपल्या आईसह या मंडळीत येऊन दाखल झाले.

पुढे बालगंधर्वांनी दीनानाथाबद्दल म्हटले, “हा मुलगा माझ्या हानी लागता तर मगशी ते मुबद्द असत. दरयाचा गालिचा अथरून, त्यावरून वाजतगाजत मी याला माझ्या मंडळीत आणू असे.”

किलोस्कर नाटक मंडळीत विठोबा गुरव, कृष्णाजी अनंत कौल्हापुरे अशा गुणीजनांच्या संगतीत नाट्यगुणाचे पाठ दीनानाथांनी घेतले. रूपाच्या अनुकूलतेमुळे प्रथम दीनानाथाकडे स्त्रीभूमिका सोपविल्या गेल्या. ‘सुतोपमुद’ मधील घेनवती, ‘शारदे’तील बळरी अशा छोट्या संगीतप्रधान भूमिका, आणि ‘कॉमेड फॅल’, ‘ताजे वषा’ या उद्भूतिश्रित हिंदी नाटकातून विनोदी भूमिकाही त्यांनी घेतल्या. या निमित्ताने नव्या शैलीचे गाणे आणि नृत्य त्यांना शिकता आले. लखनऊ ‘पुण्यप्रमाना’तील कृष्णन,

किंकिणी आणि घुसुघरा यांच्या भूमिका अनुक्रमे चित्तामणराव कोल्हटकर, दीनानाथ, कोल्हापुरे या त्रिमूर्ताने गावल्या. किंकिणीच्या भूमिकेतील दीनानाथाचा अभिनय आणि गाणे यांनी रंगभूमीवर एक नवे पर्व सुरू केले.

१९२० मध्ये अकोला येथे 'भाववधना'चा प्रथम प्रयोग झाला. या पहिल्या प्रयोगात दीनानाथ—लविका, कोल्हटकर—घनश्याम, कोल्हापुरे—मालवी, दिनकर डेरे—महेश्वर उर्फ कामण्णा अशा भूमिका होत्या. चौथ्याही जीव ओतून काढे केली. विदर्भात अमाप यश मिळवून 'बलवत'च्या 'भाववधना'ने मुंबईपुण्याकडेही नाव केले.

वाल्म्यकीकडून काही अटींवर 'एकल प्याला' करण्याची परवानगी घेऊन दीनानाथांनी चालराधर्वापेक्षा बेगळी अशी सिंधूची भूमिका करून दाखविली.

मिरजेचे सुप्रसिद्ध इतिहाससंशोधक वासुदेवशास्त्री एरे यांच्याबद्दल दीनानाथांना फार आदर होता त्यांच्याकडून रजपूत इतिहासाबरोबर 'उग्रमंगल' हे नाटक त्यांनी लिहून घेतले. दीनानाथ त्यातील राणी पद्मावतीची भूमिका करत. नायिका पद्मावती नर्तिलेल्या येथेत दानूच्या शिविरात जडून त्याच्या मुलाला मोहित करून आणते असा प्रसंग नाटकात आहे. त्यासाठी दीनानाथांनी पंडित सुप्रदेव त्यांच्याकडून कथक नृत्याचे पाठ घेतले. आपल्या सर्वसंप्राप्त स्वभानानुसार घराणेदार दुनयाही त्यांनी त्यांच्याकडून शिकून घेतल्या. या नाटकातील उत्तम दृश्ये व भरजरी पोशाख यासाठी दीनानाथांनी अमाप पैसा खर्च केला. नृत्य, गायन, अभिनय आणि जन्मजन्त लाभलेले रूप यामुळे 'उग्रमंगल' मधील पद्मावती हा दीनानाथांचा यशाच्या कळस ठरला.

या नाटक मंडळीतील तरुण कलाकारांनी महाराष्ट्रीय प्रेक्षकांचे मन जिंकले असतानाच निष्पाटील कलावंतांचे व्यवस्थापकांनी काही मतभेद निर्माण झाल्याने १९१७ साली दीनानाथांनी आपल्या काही सहकाऱ्यांसह कंपनी सोडली. ग. ना. उर्फ तात्यासाहेब पराजपे या नावाचे किल्लोस्कर मंडळीचे एक हितचिंतक होते. त्यांनी किल्लोस्कर मंडळीतून बाहेर पडलेल्या या कलाकारांना 'बलवत संगीत मंडळी' ही नवी नाटक मंडळी काढण्यास साह्य केले. 'बलवत' या नावाने अण्णासाहेब किल्लोस्कर व लोकमान्य टिळक या दोघा पृजनीयाचे स्मरण एकत्रच होणार होते. अठरा सालांच्या जनेशरीमण्ये शाकुंतलाच्या तालमींनी मंडळीच्या कामाला प्रारंभ झाला. दीनानाथांकडे शकुंतलेची भूमिका आली. त्यांच्या जोडीला चित्तामणराव कोल्हटकर, कोल्हापुरे, नैवेकर, बाळकोबा गोगळे, शंकरराव आणि गणपतराव मोहिते, परगाराम सामंत असा संघ होता. लखरच दिनकरराव डेरे उर्फ कामण्णा आणि दानुअण्णा मालगुकर ही रिनीदी बाळगोळी मंडळीला येऊन मिळाली.

तात्यासाहेब वेल्लकरांच्या 'वीरविट्ठना त दीनानाथ' 'उत्तरा' आणि दिनकर कामणा 'उत्तर' ही जेष्ठमोठी विलक्षण गावली. गभीर आणि अड्डट अशा दोन्ही प्रकारच्या भूमिका एकाच वेळी दीनानाथ करू लागले.

यानंतर 'बलवत' मध्ये काही अतर्गत मतभेद झाले आणि दीनानाथ, कोरहापुरे व कोरहटकर हे तिचे नट कंपनीचे मालक झाले. स्पष्टात सात आणे मालकी दीनानाथाची, पाच आणे कोरहापुरे याची आणि तीन आणे नितामणराव कोरहटकराची असा करार झाला. बलवतच्या या गुणी नगरात वै. गड कन्याचे फार प्रेम होते. गडकन्यानी त्यांच्यासाठी 'भावधन' लिहायला घेऊन अगदी मृत्युशय्येवर असताना ते पूर्ण केले आणि 'बलवत'ला ते कायमचे हक्काने देऊन टाकले. गडकन्याच्या मृत्यूनंतर मार्च १९२२ मध्ये 'बलवत' इंदूरला गेली असताना भावधनचा प्रयोग श्रीमंत तुकोजीराव होळकर यांनी पाहिला. आणि रास आग्रहाने गडकन्याचे अपूर्ण 'राजसुन्यास' रंगभूमीवर आणण्यास सांगितले. त्या नाटकासाठी लवणारा भरजरा वस्त्रे राजेसरकारानीच दिली. तीन महिन्यांचा सर्व मंडळींचा शिधा आणि नत्त एक हजार रुपयेही पाठवून दिले या नाटकातील दानानाथाची 'शिवांगी सरकार आणि सामान्य नागरिक सर्वांचाच आवडली. नाटक मंडळी महाराष्ट्रात परतली ती 'राजसुन्यास'ला प्रेक्षकांचे मुजरे घेतच. मुंबईत सतत तीन महिने या नाटकाचे प्रयोग चालले

याच वर्षी पश्चिम राज्यातील थळनैर गावच्या श्री हरिदास रामदास नामक सावकाराच्या नर्मदा नावाच्या मधल्या मुलीशी दीनानाथाचा विवाह इंदूर येथे मोठ्या थाटामागाने झाला. श्रीमंत होळकरांच्याबरोबरच दीनानाथावर प्रेम करणाऱ्या इंदूरनिवासी सामान्य रसिकांनीही नूतन परिणीत दापत्यावर बहुमोल आहेराचा नुसता वर्षाच केला. दीनानाथांनी पत्नीचे नाव श्रीमती अने ठेवले.

याच सुमारास श्री जगद्गुरु शंकराचार्य कुर्तकोटी यांनी मंडळीच्या अमरावतीच्या मुफामात 'उत्तमगल' पाहिले आणि 'संगीतरत्न' अशी पदवी दीनानाथांना दिली अशा रीतीने राजसत्ता, धर्मसत्ता आणि सामान्य जन सर्वांकडूनच दीनानाथांच्या कलेचे चीज होत चालले.

अपार वैभव आणि कीर्ती मिळवून दीनानाथ मगशाच्या दर्शनासाठी गोमतकात गेले तेथे दीनानाथांचे स्वागत मोठ्या थागाने आणि आपुलकीने झाले.

थळगावला मंडळीचा मुझम असताना गडकन्याचे 'वेड्याचा बाजार' हे प्रहसन 'बलवत'ने घडवले. प्रहसनात दिनकर कामणा बाळाभाऊनी आणि दीनानाथ घेणूची भूमिका करून हास्याची घमणू उडवून देत. मग अण्णासाहेब निलोस्कराचे रामराज्यवियोग 'बलवत'साठी कोरहटकराकडून पूर्ण करून घेऊन दीनानाथांनी ते रंगभूमीवर आणले त्यात रामाची शात आणि सयत भूमिका करून आपण पुरुषाची भूमिकाही यथायोग्य करू शकतो हे दीनानाथांनी दाखवून दिले. १९२४ मध्ये निदर्मांचा दीरा चानू असताना 'चौदावे रत्न किंवा त्राटिका' या ठसरनाज हास्यरसप्रधान नाटकाच्या तालमी दानानाथांनी मुरू केल्या होत्या या नाटकातील कोरहटकराची प्रतापरावाची, दीनानाथाची त्राटिकेची, कामणाची राजोजीची आणि मालवणकराची रणधीराची या भूमिका विलक्षण गाजल्या. नाटक सर्व दृष्टीने अत्यंत यशस्वी ठरले.

दीनानाथांनी अद्यापपर्यंत कोणा गायनाचार्याच्या गडा दापलेला नव्हता. ध्वजसाधाच्या दृष्टीने त्यांना तशी फारशी आयदपत्ताही नव्हती परंतु गायनाचार्य यशोबुवांचे शिष्यत्व पत्करावे असे त्यांच्या मनाने घेतले. ते म्हणाले, माझ्या मानवित्रेवर ब्रह्ममुगाने आनल्या शिष्यत्वाची मुद्रा उठविली पाहिजे. या वित्रेचे मूठ याननी सत्कारात रुतले आहे ते उगटून या विषयर पुन्हा हिटुत्वाचे संस्कार करायला म्हणून मी यशोबुवांना गुरू करून घेणार आहे. त्यांनी जेव्हा नम्रगणे शिष्यत्वान्वित यशोबुवाकडे निचारणा केली तेव्हा चरित होऊन बुवा म्हणाले, "तू माझा गडा दाधून घेणार म्हणजे करणार तरी काय ?" शेवटी दीनानाथांच्या आप्रहामुळे धेळभांगला गणा बाधण्याचा समारंभ

मोठ्या यात्राने शाला. थोड्याच दिवसात युवाच्या घ्यानात आले की आपल्या जवळच्या शेदीइणे चिजा या बुद्धिमान शिष्याने अगोदरच हस्तगत केलेल्या आहेत.

१९२७ मध्ये वीर गाननराव जोसाचे 'रणदुद्रुमी' 'कल्पद्रुमे' स्वीकारले. भरमच्च पोशाख व हत्ये यांच्यासह सुनईच्या रस्तिक प्रेक्षकालागोर प्रथम ते सादर केले गेले. 'रणदुद्रुमी' मधील नेहास्विनीची भूमिका आणि 'परवशाता पाश देवे' 'दिव्य स्वातन्त्र्य रवि' ही पदे विलक्षण गावली. मराठी रंगभूमीवरील हा धगधगता कालखंड होता. मिठाच्या सत्याग्रहाचे वेध देणारा लागलेले होते. जेवढी या पदावर बघी घातली गेली.

याच सुमारास दीनानाथाची मुल्लुषणी पत्नी प्रसूतिरोगाने मृत्यू पावली. त्याची ललिता नावाची लहानगी कन्या व बडील संप्रेमभट्टी त्याच वर्षी दिवंगत झाले. दीनानाथाचे वय यावेळी फक्त सत्तरीत वर्षाचे होते. रीतीप्रमाणे एका वर्षाच्या आत पुनर्विवाह करण्याचा होता तेव्हा प्रथम पत्नीचीच धावटी पटीत बुद्धमती हांस बंधू नेमात करून अगदी साऱ्या पद्धतीने थालनेर मुक्कामी दुसरा विवाह उरवण्यात आला. दुसऱ्या पत्नीचे नावही त्यांनी श्रीमती असेच ठेवले.

बयागुसार आता दीनानाथाची शरारतशी पुढारभूमिबेला अनुकूल झाली होती. मानसमानातील धैर्यधराची भूमिका त्यांना विनोद आपडलेली होती. तेव्हा ती वेगळ्या पद्धतीने त्यांनी रंगमंचावर आणण्याचे ठरविले. पोराफातील आणि पदाच्या वाऱ्यातील बदल सनातनी प्रेक्षकांना दचकावली. पण नाटकाचे लेखक कै. काकासाहेब दांडेकर म्हणाले, "माझे हे नाटक कालमानानुरूप आहे असा जो मला मुळारासून एक आत्मविश्वास होता तो दीनानाथाच्या या शिष्यतंत्रित भूमिकेनेही प्रळावलाच."

यानंतर १९२९ मध्ये 'कल्पद्रुमे'ने स्वातंत्र्यवीर सावरकराचे 'सत्यस्य दास्य' रंगभूमीवर आगले. नाटकातील भाषा आणि संदेश दोन्हीही अत्यंत जळजळीत होती. 'मुक्तांतवि जगती या' हे वाक्तील पद लोकप्रिय झाले पण नाटक फारसे लाभदायक मान झाले नाही.

१९३२ मध्ये सिमला येथील असह्यताच्या अधिपेशनाच्या वेळी आनाखडेस मुमुक्षुदासाच्या आग्रहाने अनेक देशी-परदेशी पाहुण्यापुढे दीनानाथाचे गाणे श्रवले. राहाससर्वकळून पबवीस सौख्ये वजनचे सुगुणमल या कार्यप्रमानेद्वारे मानचन म्हणून दीनानाथांना मिळाले. या दृष्टपटस्याच्या भेटणीत पारतंत्र्याने दाटलेल्या दिवसात 'परवशाता पाश देवे' हे गीत दीनानाथांनी म्हटले.

एक दिवस वॉरंट चुकविण्यासाठी मरल्या ताटावरून उठून दीनानाथांना नाहीसेही व्हावे लागले. दोघे स्नेही जामीन राहिल्यानंतर रीतसर पटला सुरू झाला. या काळात कायदेशीर पळवाट शोधून आणि सगळा भार कोल्हटकराच्यावर टाकून दीनानाथांना सर्व जबाबदारीतून मुक्तपणे शक्य होते. पण दीनानाथांनी ते नाकारले. या सर्व प्रकरणात विनयद कंपनीची वाट लागली आणि फिरून 'बलवत संगीत मंडळी' सुरू करावी असा विचार सुरू झाला. दीनानाथांना कुटुंबाच्या उपजीविकेची पारशी चिंता नव्हती. वेगळी गाण्याच्या बैठकीवर ते पोगापुरते मिळऊ शकले असते—परंतु 'बलवत'चे सगळेच घटक त्यावेळी आत्मीय होते. त्याचा विचार करून १९३८ मध्ये दीनानाथांनी पुन्हा नाटक मंडळी सुरू केली. यावेळी विशेष पुढाकार घेतला परशुराम सामंत यांनी. नटसंघाची जमवाजमव बगेरे सर्व धावपळ त्यांनीच केली. कोल्हटकरांनी स्वतः होऊन मालकी सोडून दिली आणि केवळ नट म्हणून मंडळीत ते राहिले. मालक म्हणून सर्व जबाबदारी दीनानाथांच्यावर आली. आणि टाकलेले प्रत्येक नवे पाऊल आर्थिक दृष्ट्या त्यांना चालवत घेऊन गेले. आर्थिक ओढाताणीच्या या दिवसात मित्रमंडळींच्या सवधानाही विचित्र स्वरूप घेऊ लागले. मालक चिंतामणराव कोल्हटकर मालकी आणि तिच्याबरोबर येणारी जबाबदारी सोडून देऊन बगारदार नट म्हणून काही दिवस कंपनीत राहिले. आणि नंतर कंपनी सोडून गेले. पण दीनानाथांना आपल्या कलेचा किंमतीत विश्वास होता. ते म्हणाले, "अरे, चिंता क्माला ! माशा गळा आढे ना !"

दीनानाथांची गृहस्थिती नाटक कंपनीच्या परिस्थितीबरोबरच आदोळत होती. सत्तावीस साली निमाहसह झालेल्या दीनानाथांचा एकोणीसरो बत्तीसपर्यंतचा कालखंड पुष्कळच मुलासमाधानात गेला होता. पण त्यानंतर परिस्थितीची झळ सर्व कुटुंबाला लागत होती. दीनानाथांना एकदर पाच असले शाळी. चार मुली आणि एक मुलगा. रत्ना, मीना, आशा, उषा आणि हृदयनाथ. सवात मोठ्या लगेच्या गळ्यात देवदत्त गंधार होता. त्या गंधाराच्या रूपाने जणू नादब्रह्मानेच तिला आपला आशीर्वाद दिलेला होता. तिच्या बरोबर घेऊन मध्ये दीनानाथांनी गाण्याचा एक जल्मा घेला. 'सुरी मी बडिले' हे पद या लहानग्या गायिकेने ज्या ठपाराने गाईले त्याला जाणकारांनी आश्चर्यमुग्ध होऊन माना डोलवल्या. दीनानाथांचा आत्मविश्वास वाढला. मग त्यांनी वि. ना. कोठीवाले यांच्याकडून 'गुरुकुल' या नावाचे लहान मुलांच्या भूमिका असलेले नाटक लिहून घेतले. त्यात रत्ना श्रीकृष्णाची आणि मीना मुद्राग्याची भूमिका करीत. पण हे प्रयत्न केवळ पुरकच होते, त्यावर कंपनीचा खर्च चालणे शक्य नव्हते.

अशाही परिस्थितीत अगोरेची घडणूक म्हणून दीनानाथ कंपनीसह महाराष्ट्रात प्रयोग करीत हिंडत होते. मुंबई, विठ्ठल, नांदगाव, धुळे असा प्रवास चालला होता. कंपनीतील निमती घेऊन काही ठिकाणी गहाण पडत होत्या, विकल्या जात होत्या आणि काही बरोबर घेऊन कंपनीतील माणसेही निघून जात होती. अगोरे धुळ्याला असताना कंपनीचा उरलेला मुल्ला कारमार गुंडाळून टाकून दीनानाथांनी जन्मभर जडपून घेतलेल्या ध्यासाची इतिश्री करून टाकली.

दीनानाथांनी पुण्यात स्थायिक व्हायचे ठरवले. आता त्यांचे कुटुंब, ते स्वतः, पत्नी आणि पाच लहान अपत्ये प्रवासेच राहिले होते. शुक्रवारपेठेतील ७००३ हे दुमजली घर विकत घेऊन ते तेथे राहू लागले. दीनानाथांनी पार पूर्वीच ज्योतिषशास्त्राचा 'उत्तम अभ्यास' केलेला होता संगीत शास्त्रावर एक प्रबंध लिहायला घेतला होता. परंतु त्या कथावच त्याचे मन आता रमत नव्हते. नाटकातील संवाद मनाशी म्हणत ते रंगायचे, गेल्या दिवसांचा सतत विचार करायचे. हा एवढाच त्यांना छंद उरलेला होता. अतिविचाराने त्यांचा ब्रह्मचर्याचा विचार अधिकच वाढत गेला.

एका हितचिंतकाने या चिंतापुत्रीच्या गाण्याचे काही जल्मे करवले. लोकानी एकदा 'मानापमाना'त दीनानाथांना आमहपूर्वक घेवंपरही व्हायला लागले परंतु नाटकाची बडी पहिल्यासारखी जुटेना.

अखेरच्या दिवसान दीनानाथ परत एकदा भगेशील गेले. तिथे त्याचे लोकानी चांगले आनिध्य केले. परंतु दीनानाथच आता मनाने इतके विरक्त झाले होते की त्यानी आपल्याजवळील होते नव्हते ते सर्व धाटून टाकून भगरी वफनी परिधान केली. रोगाने पोथरलेले गर्तार वागनीत उदास, हताश वृत्तीने दीनानाथ परत गुण्याला आले.

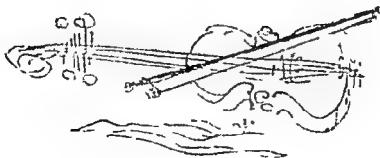
त्यानंतर प्रवृत्ती विरडतच गेली. तेर्नास एप्रिल एकोणिसावे देवाळीसच्या रात्री त्याना रत्नाच्या उगऱ्या होऊ लागल्या. ते वेगुद्र झाले. काही हितचिंतवानी औषधोपचारांसाठी त्याना ससनमध्ये नेले परंतु थोड्याच वेळात तेथे त्याचे प्राणोत्क्रमण झाले.

ते मोहक डोळे आणि तो अद्भुत स्वर अनंतात विलीन झाला. अभिनयाने आणि गायनाने गंगेच्या पुढे रात्रीच्या आठवणी पक्क मागे उरल्या.

दीनानाथ भाजरी अवताना लहानग्या लतेला उचळ घेऊन म्हणाले होते, “तो कोणत्यासुद्धा माझ तबोरा, ही उराशी टेवलेली चिन्नाची बही आणि श्री भगेशाची वृषा यावेगळे तुला देण्यासारखे माझ्याजवळ काही नाही.”

घडलानी दिलेल्या हा अद्भुत घारसा लताने थडेने सामाळला, जोमासला आणि वादवला. छोट्या लताचा आकारावाणीवर झालेल्या एक कार्यक्रम ऐकताना अयल्यादोजारी नमलेल्या आत्म्या पानीला डमडमलेल्या डोळ्यानी आणि गहियरल्या आवाजाने दीनानाथ म्हणाले होते “अग, माझा आवाज गी भाज ऐकतो आहे.”

त्या दीनानाथाचा मर—ही लता.

लता

लता ही मा दीनानाथाची सर्वांत थोरली मुलगी. तिच्या जन्माच्या वेळी तिच्या मातुशी माई इंदूरला आपल्या बहिणीकडे होत्या तेथे दि. २८ सप्टेंबर १९२९ रोजी रानि बारा रानी सायंदहाच्या सुमारास लताचा जन्म झाला

जन्मप्रतिनेनुसार 'ह' ह अक्षर आले होते. म्हणून 'हेमा' हे तिचे नाव ठेवले होते दीनानाथानी आपल्या आवडीचे म्हणून 'द्वया' असे तिचे नामकरण केले. शिषाय लताच्या पहिल्या मातुर्भाना म्हणजे माईच्याच थोरल्या बहिणीला एक मुलगी झाली होती. ती नवव्या महिन्यातच निधन पावली. तिचे नाव लता ठेवलेले होते तिची स्मृती म्हणून या नवजत बालिनेचे नावही 'लता' ठेवले.

पहिली मुलगी म्हणून बाळपणी लताचे रूपच कोडकौतुक झाले भरपूर जावळ असलेली ही मुलगी गुंगुटीत, हसतमुख, खेळकर अशी होती वडील तिचे फार लाड करीत आईचा मार कचित लताने सहन करत असेल पण दीनानाथ मान चुकूनही कधी तिला मारीत नसत त्यांना तिच्यावाचून मुलीच चैन पडत नसे.

लताच्या जन्माचे वेळी दीनानाथ हे मराठी रंगभूमीवरचे एक अत्यंत गुणी नायक नट म्हणून सर्वत्र मान्यता पावले होते महाराष्ट्रातल्या एका अत्यंत गाजलेल्या नाटक मन्गळीचे—'बलवत संगीत मडळी'चे—ते मालक होते कपनी जोरात चालत होती यावेळी दीनानाथाचा नेहमी रहिवास सांगली येथे असे तेथे हे कुटुंब दहा वर्षे राहात होते दीनानाथानी स्वतः बाघलेले गुरू मोठे चाळवज घर तयार केले पहिल्या मजल्यावरच्या तेंपार खोल्या मंगेशकरांनी स्वतः कडे राहून ठेवल्या होत्या हे घर त्या रस्त्यावर होते तो रस्ता 'दीनानाथ रस्ता' म्हणून ओळखला जाई आजही तो त्याच नावाने ओळखला जातो या काळी मंगेशकरांचे घर चांगले संपन्न होते घरांत सैपाकीण, गडी, चाकर नोकर असा थाट असे. रोज साठमत्तार माणसे पत्तिला नेवत. लता व घाकण्या दोघी बहिणी मीना आणि आशा या भावंडांचे सांगलीचे जीवन स्वास्थ्यपूर्ण, निश्चित, निर्वेध असे गेले

लताचा आवाज बाल्यगारासूतच अत्यंत पातळ, धारदार, लयचिह्न असा होता आणि गाण्याकडे

तिचा नैसर्गिक कल होता. ती अवघ्या अकरा महिन्याची असताना एके दिवशी दीनानाथ सारंगी वाजत होते. सारंगीचे सुर ऐकता ऐकता लहाने नकळत आपला आवाज त्या सुरात अलगत मिश्रून दिला. त्यानोबर दीनानाथ चटकन उदगारले, “ही मुक्ती गाणार!” वडील दीनानाथ हेच गायनकलेतले लताचे पहिले गुरू. त्याचे गाणे ऐकून आणि ते आपल्या शिष्यांना जी तालीम देत निव्याकडे उपधान देऊन लहाने आपल्या विनेल प्रारंभ केला. एकदा ती आपल्या धाकट्या बहिणीला—आशाला—खेळवीत असता खळखळ दीनानाथाचा एक शिष्य ‘पुरिया घनाथी’ हा राग आळत रावला होता. गाताना तो चुकून तेव्हा लहाने लगेच त्याची चूक त्याला सांगितली, इतकेच नव्हे तर कसे गावयास हवे होते हे तिने स्वतः त्याला गाऊन दाखवले. दीनानाथांनी जेव्हा हे ऐकले तेव्हा या मुलीला आता पद्धतशीर गाणे शिकवले पाहिजे असे त्यांना तीमनेने वाटले आणि ते लताला म्हणाले,

“उग्राभावन सकाळी उठून तथोरा घेऊन नू गाणे सुरू कर. मी स्वतः तुला गाणे शिकवीन.”

दुसऱ्या दिवशी सकाळी साडेपाच वाजताच दीनानाथांनी लताच्या उडवले आणि तिच्या हाती तथोरा देऊन तिला गावयास बसवले. त्या पहाटे त्यांनी तिला सदारगाची ‘पुरिया घनाथी’ तली बीज दिली. लता रोज तास अर्धा तास त्याच्यापुढे गात बसो. राध्याबाळीही साडेसहा सात वाजता दीनानाथ तिला गाणे म्हणण्यास नसवीत. यावेळी लताचे वय पाच सात वर्षांचे असेल. यानंतर तिला गाण्याचा पन्नाच नाद लागला. बटलाच्याकडून अनेक राग व चिन्ना तिने मिळविल्या.

मगसकराकडे सांगलीला विठ्ठल नावाचा एक नोकर होता. त्याने लताच्या हाती प्रथम पाटी-पेन्सिल घेऊन ग म म न ही अक्षरे तिला गिरवायला लागली. सांगलीला लता बालेला जाई. पण तिचा बालेची तशी गोडी कधी लागली नाही. तिच्या डोक्यात सतत गाणे भरलेले असे. लताची बुद्धी जात्या तडपत होती. तिचे निरीक्षण सूक्ष्म असे. तीम एवेदनाशीलता आणि जबरदस्त स्मरण-शक्ती हे तिचे गुणही फार बालरुपापासून प्रकट होऊ लागले होते. उत्तम ग्रहणशक्तीमुळे जे गाणे ऐकावे ते ती लगेच आत्मसात करून टाकी. गाण्याची नादिर असलेली ही मुक्ती एरवटीच्या जीवनात आग्रही, जिद्दीची, काहीशी बडबोर असूी होती. उघड्या डोळ्यांनी ती जग बघत होती आणि अनेक संस्कार घेत मोठी होत होती.

सांगलीचे सुराचे जीवन फार काळ टिकले नाही. लता चारवाच वर्षांची झाली न झाली तोच काही मित्रमंडळीच्या व सहकाऱ्यांच्या सहजाने दीनानाथांनी ‘बलवत संगीत मंडळी’ बंद करून ‘बलवत पिकचर्च कॉन्सोर्शन’ नावाची चित्रपटसंस्था काढली. पण हा व्यवहार आर्थिकदृष्ट्या स्थाना लाभदायक ठरला नाही. तेव्हा त्यांनी नाटकमंडळीचे पुनरुज्जीवन केले. हे अडतीस एवूणचाळीस चालू होते. दीनानाथांनी पुन्हा कप्पनीतर्फे नाटके बसविण्यास सुरुवात केली. पण पूर्वीची घटी एकदा मोडली ती मोडलीच. मनमाड मुकामी कप्पनीने ‘सोमर’ नाटक जाहीर केले होते. त्यावेळी नारदाची भूमिका कारणार नट आजारी पडला. ऐन वेळी नारद कोणाला करावे असा प्रश्न उभा राहिला. लता म्हणाली “मी होते नारद!” आणि ती आत्मविश्वासाने रंगभूमीवर नारदाच्या भूमिनेत उभी राहिली. ‘राधाधरमधुमिन्दि’ आणि ‘पावना वामना’ ही पदे तिने अशा रोड आर्जेवीपणाने गाऊन दाखवली की प्रेक्षक अगदी थकू होऊन गेले. दीनानाथांनी आधी गाणी गाऊन ‘बन्समोअर’ मिळवले होते. पण लहाने त्याच्यानंतर काम करून त्याच्यासमोर प्रेक्षकाचे ‘बन्समोअर’ घेऊन दाखवले.

यानंतर लता बटलाबरोबर नाटकमनू लोण्या लोण्या भूमिका करू लागली. ‘पुण्यप्रमारा’तील सुराशब्दे काम ती करी सुराशब्दांच्या जेवढ्या पदाल ती कधीही ‘बन्समोअर’ घेतल्याचून राहिली नाही. ‘भावप्रधन’ मध्ये ‘बादली असेचि पोर’ हे एक तिचे असेच पेटंट गाणे होते. ‘घाटिया’ नाटकात ‘तान्या’ची भूमिका ती उत्तम रीतीने करी. त्याच्या तोंडची ‘बगिन्हा’ खाऊ

पावर' ही लागणी नी रागून म्हणे. वस्तुतः या वेळी तिचे वय इतके लहान होते की रागमचार ती फार छोटी दिसे. पण आपल्या धीटपणाने, आत्मनिश्चयाने आणि अत्यंत मगुर मुरेल आरागने ती प्रेउकाना मनमुग्ध करून टाकी

याच सुमाराला सोलापूरकरानी दीनानाथाच्या गाण्याचा जाहीर जल्मा करण्याचे ठरवले. त्यावेळी लतानेही त्या जल्मात भाग घ्यायचा हट्ट धरला. दीनानाथानीही लाडक्या लेकीनी हात पुरवायचे ठरवले. 'रितापुत्रीचा जल्मा' अशी या जल्माची जाहिरात केली गेली या जल्मात लताने 'रागवर्षा'तली एक चीज गाईली आणि मग नाटकातली टोन पदे गाऊन दाखवली छोटी लता यावेळी प्रेउकाची मने अशी जिंकून गेली की त्यानी तिचे गाणे पुन्हा झाले पाहिजे असा आग्रह धरला. पण गाऊन यकलेली लता वेव्हाच गाठ हापी गेली होती !

लताची कला एकाकडे अशी आकाराला येत होती आणि दुसरीकडे दीनानाथाचे जीवन नाना काळज्यानी, अडचणींनी घासले जात होते चित्रपटाचा व्यवहार अगादी आला होता. आर्थिक निवचना वाढत होत्या. आणि मुलाच्या वेळी साय देणारे सोनर्ता आता ताडे चुकू लागले होते दीनानाथासारख्या मनस्वी कलावंताच्या वृत्तीवर या सर्व घटनांचा परिणाम होणे अपरिहार्य होते. ते विपणन, उठाव होऊ लागले. शेवटी कंपनी बंद करून सर्व मंडळी पुण्यात आली पुण्याला बुधवार पेठेत रेवडीवाल्याच्या बोळात दीनानाथानी जगा घेतली लताला ते गाणे शिकवीतच होते त्याचा सर्व भरवसा आता तिच्यावर होता कलाविषयक आकांक्षा तिच्या टापी वद्रित झाल्या होत्या. लताचे वय अचून लहानच होते पण जन्मजात शहाणपणामुळे आणि संवेदनाशील वृत्तीमुळे आपली परिस्थिती, घडामोडीचे मन ती जाणू घेते.

१९४१ साली पुण्यात 'राजाची' चित्रपट लागला होता गुलाम हैदर यांनी या चित्रपटाला दिलेले पंजाबी दगाचे संगीत सर्वाना मोहून टाकित होते या स्पॅन्त नाय दाखल करण्याचे लताने ठरवले. दीनानाथाना ती गोष्ट मान्य नव्हती कारण या स्पॅन्त लता जर पहिली आली नाही तर ते मोठ्या मानहानीचे होईल असे त्यांना वाटत होते. लताला मात्र आपल्या यशाची खानी होती योगायोगाने दीनानाथ याच वेळी परगावी कार्यन्मसावठी गेले. आणि लताने स्पॅन्त भाग घेतला. त्यात तिने पहिले पारितोषिक मिळवले तिण एक दिग्दर्शक बंधीस मिळाला लताला अतिशय आनंद झाला, त्या बालिश आनंदाच्या भरात घरी ती दुसऱ्या कुणालाही आपल्या दिग्दर्शकाला हात लावू देईना दीनानाथानी हे जेव्हा पाहिले तेव्हा त्यानी रागारामाने दिग्दर्शकाचा 'बो' दूर भिरकावला. त्याची तार तुटली. लताला दुःख झाले. तेव्हा दीनानाथ तिला म्हणाले, "लता, आपल्याला मिळालेल्या यशाने माणसाने कधीही हुरळून जाऊ नये कलावंत नम्र असावा" वटलाचा हा उपदेश लताने सदैव अंतःकरणावर कोमन ठेवला

मा दीनानाथाच्या जीवनाच्या अखेरचा काळ मोठ्या हताश मन स्थितीत गेला डि २४ एप्रिल १९४२ रोजी पुणे येथे त्याचे, अकस्मात निधन झाले लताचे वय यावेळी होते बारा तेरा वर्षांचे. दुःखीकरी विधवा आई आणि छोटी अजाण भावंडे याची सर्व जबाबदारी, ससाराचा भार या लहानग्या मुलीवर येऊन पडला. देवदत्त गोड गळ्या, बडलाकडून सगाइन कलेली गायनकला या लहानग्या मुलीवर येऊन पडला. देवदत्त गोड गळ्या, बडलाकडून सगाइन कलेली गायनकला या लहानग्या मुलीवर येऊन पडला. आणि अत्यंत स्वाभिमानी तशीच जिद्दीची मनोवृत्ती एवढेच काय ते लताचे भाडवल होणे. त्यावर तिचा सारा भार होता न हगमगता ती ताठ उभी राहिली आणि डोळ्यातले पाणी पुसून तिने पुढची वाट आजमण्याचा निर्धार रचला

यापूर्वीच पार्श्वगायनाच्या क्षेत्रात तिचे पाऊल पडले होते. दीनानाथ असतानाच वसंतराव जोगटेकर यांच्या 'मिती हसाल' या चित्रपटात काम करण्याची लताला संधी मिळाली होती. या चित्रपटामाठी 'नाचू या गडे खेळू सारी मनी होत मारी' हे आपले पहिले गाणे तिने

ध्वनिमुद्रित केले. या ध्वनिमुद्रणाळा बाताना रस्ता वटलाच्या पाया पडून त्याचा आर्शावांट घेऊन गेली होनी. पुढे हा चित्रपट निघालाच नाही. यानंतर दीनानाथाच्या कंपनीतले एक नट श्रीपाद जोशी यांनी दीनानाथाना गळ घातली की त्यांनी रत्ताचे गाणे विनायकाना एवढा तरी ऐकवावे. मा. विनायक यावेळी कोल्हापूरहून पुण्याला आले होते. 'हस' मधून फुटून ते 'नवयुग कन्सर्स'मध्ये नुकतेच आले होते. दीनानाथाना ही कल्पना मुळात पसंत नसतानाही श्रीपाद जोशींनी रत्ताचे गाणे विनायकाना ऐकवलेच. तिचे गाणे ऐवून विनायक मारामून गेले. त्याच्या डोळ्यात पाणी आले. त्यानंतर एका महिन्याच्या आतच दीनानाथ निधन पावले. मग रत्ताने विनायकाच्या कंपनीत नोकरी परली. 'पहिली मगळगोर' चित्र सुरू झाले. रत्ताला त्यात एक जेठी भूमिका मिळाली. हे चित्र चालू असताच विनायक कंपनीतून भाडून कोल्हापूरला निघून गेले. रत्ताने हे काम पुरे केले आणि मग ती आपल्या आई भावसावह कोल्हापूरला आली, विनायकानी आपली 'प्रफुल्ल' ही नवी कंपनी स्थापन केली होती. तीत रत्ता काम करू लागली. कोल्हापूरला ती नावूराव पटराच्या धरल्याजोशींनी मिस्त्रीच्या घरात माड्याने जागा घेऊन राहत असे.

'प्रफुल्ल' कंपनीतला रत्ताचा काळ चांगला गला. तेथे अनेक स्नेही मंडळी तिला लाभली. सर्व मंडळी छोट्या रत्तावर लोभ करत. रत्ता त्या घातावरणात रमली. तिचा पोपास अगदी साधा असे. कधी कधी दारू पायजमा घालून सायकल पिटाळीत ती स्टूडिओत जाई येई. तिच्या बलागुणाचा 'प्रफुल्ल'मध्ये विकास होऊ लागला. तेथे ती कॅम्पस नृत्य शिकली. तिला 'टॅप डान्स' शिकवण्यासाठी पीटर नावाचा एक शिक्षकही ठेवलेला होता. विनायकरावांनी तिच्याकडे जातीने लक्ष देऊन अभिनयातले अनेक सूत्र बाराकावे तिला समजावून दिले. 'प्रफुल्ल'मध्ये असताना रत्ताने काही चित्रपटातून भूमिका केल्या. पण या वेळीही चित्रपटात भूमिका करण्यात तिचा फारशी गोष्टी घात नसे. आपण शास्त्रीय गायिका व्हावे हीच तिची आकांक्षा होती.

या काळी रत्ताच्या घरी दारिद्र्य होणे माई दुःखीकधी. भावडे छोटी. बाळच्या पायाचे टुप्पणे. नाना अडचणींना लता तांड देत होनी. पण या परिस्थितीतही तिची जिद्द कायम होती. तिच्या मुगावरचे हस कधी गावठळें नाही की कोणापुढे तिने कधी तांड बेंगावले नाही. आपण स्वाभिमान तिने घेतत वपला आणि कुटुंबाच्या सर्व जबाबदाऱ्या जिवापाड भ्रम करून पार पाडल्या.

‘आपरी सेवामे’ या चित्रासाठी लहाने प्रथम हिंदी गीताचे रेकॉर्डिंग केले. या गाण्याचे संगीत दत्ता टावजेकर यानी दिले होते.

१९४७ साली मा. विनायकाचे अवस्मात निधन झाले. लढावर व तिच्या कुटुंबीयावर हा मोठाच आघात होता. लताला पुन्हा एवढार नोकरीसाठी वणवणण्याची पाळी आली. पण आता तिला हळूहळू पार्श्वगायनाची कामे मिळू लागली होती. या काळात अनेकानी निल साह्य केले, स्नेहभावाने सूचना केल्या. योगायोगाने याच वेळी गुलाम हैदर याचा व लताचा परिचय झाला आणि त्यांनी आपल्या ‘मन्नूर’ चित्रात तिला गाणे दिले. या गाण्याने लताचा निरोप घोळाला झाला. नंतर एका पाठोपाठ एक नितीवरी नामयुत संगीत दिग्दर्शकांनी लताला गाणी द्यायला सुरुवात केली. तिला मरामर कामे मिळू लागली. खेमचंद प्रकाश, अनिल रिश्वाच, दयामसुंदर, नौशाद यांच्याकडे लताने गूप गाणी गाईली. या वेळी लताला अतोनात कष्टही करावे लागले. मालाड, अंधेरी, गोरेगाव अशा दूरदूरच्या ठिकाणी तिथ लोकर गाईने प्रवास करून रेकॉर्डिंगला जावे लागे. खूप पायपिटी करावी लागे. वेळी दिवस दिवस नुसत्या चहावर ती राही. दिवसानून चार चार सहा सहा गाणी ती रेकॉर्ड करी. नित्येकदा सर्व काम आटोपून घरी परत द्यायला तिला पहाटेचे तीन चार वाजत. १९४८ साली तिने आपली पहिली ‘हिलमन’ गाडी घेतली. आणि मग तिची भावपळ जराशी कमी झाली.

लताने गाणी गाइलेले ‘मन्नूर’ चित्र रौप्य महोत्सवी ठरले. त्याच वेळी ‘अदाज’ चित्र प्रकाशित झाले. ते ज्युबिली साजरी करून गेले. ‘बडी बेहेन’ चित्रपटातली लताची गाणी अतोनात लोकप्रिय झाली. आणि ‘बरसात’ चित्रपटाने तर सुवर्णमहोत्सव साजरा केला. ‘लता’ हे नाव एकदम विलक्षण प्रसिद्ध झाले. सर्वत्र तिच्या रेकॉर्डस वाचू लागल्या. तिचे खूब वातावरणात भरून राहिले. लताच्या घडपट्टीचे सार्यक झाले होते. कपडाचा काळ संपला होता. यशाची नवी तेजस्वी परंपरा सुरू झाली होती.

ती यशाची कमान सतत चढती राहिली आहे. एकदा मिळवले ते स्थान लताने कायम ठिकरले इतनेच नव्हे तर वर्षानुवर्षे ते तिने अधिकाधिक उच्चायत नेले. उत्कर्षाची एकाहून एक मोठी शिखरे ती आक्रमीत राहिली. आज या व्यवसायातली ती सर्वश्रेष्ठ पार्श्वगायिका होऊन बसली आहे. लताची सर्वत्र भावने उत्तम गातात. आशाने तर मोठेच नाव मिळवले आहे.

चित्रपटसृष्टीतल्या लताच्या अत्यंत यशस्वी अशा कारकीर्दीचा रौप्यमहोत्सव आज १९६७ मध्ये साजरा होत आहे.

गेव्या पंचवीस वर्षांची ही अफाट कलागंधना चारू असताना लताने आपले व्यक्तित्व कसो-शीने जपले. साभाळले. उपजत शहाणपणाने तिने जीवनाचा मार्ग आपला आणि काही मूल्ये, काही निष्ठा मनाशी बाळगून ती पुढे पारले टाकीत राहिली. कुटुंबप्रमुख म्हणून तिने आपली जबाबदारी उत्तुंगपणे पार पाडली. लामलेले नाव अधिकाधिक उज्ज्वल केले. मिळालेल्या वैभवाचा सयमाने स्वीकार करून अढल्यानढल्याना सतत साह्याचा हात पुढे केला. महत्वाच्या सामाजिक व राष्ट्रीय कार्यांना उदार देणग्या दिल्या. अनेक विद्यार्थ्यांचा शिक्षणपत्रे बोट्याळ्या न करता केला. कलेवरील अव्यभिचारी निष्ठा, श्रद्धाळू अत.करण, जीवनावरील प्रेम, तीव्र बुद्धिमत्ता, सवेदनाशील हृदय आणि कोणत्याही प्रसंगी सतत साय देणारा उत्कृष्ट विनोदबुद्धी ही लताच्या व्यक्तित्वाची काही वैशिष्ट्ये आहेत.

तपाकपित शालेय वा उच्च शिक्षणाचा लाभ लताला झालेला नाही. पण भोगलेले कष्ट, सम अवलोकन, वाचन, मनन, चिंतन यांच्या साहाय्याने ती उणीव लताने भरून काढली आहे आणि एक अभिजात, सुसंस्कृत व शालीन असे व्यक्तिमत्त्व तिने संपादन केले आहे. तिच्या वागण्याबोल्यापासून ती तिने हीसेने जमवलेल्या छोट्यामोठ्या सुंदर कलावस्त्रपर्यंत सर्वत्र तिच्या अभिरुचिसंपन्नतेचा

ठसा उमटलेला दिमुन येनो. तीव्र ग्रहणशक्ती आणि मापावोलींनी वैशिष्ट्ये आत्मसात करण्याकडे जात्याच असलेला कळ यामुळे अनेक भाषावर एताने आश्चर्यकारक प्रभुत्व संपादन केले आहे. ती भविष्य संग्रहचतुर आहे, आणि स्नेहीमंडळीत प्रख्यापार गप्पामध्ये ती चांगला रंग भरते. इतरांच्या हुबेहून नका करण्यातही ती प्रवीण आहे.

लताग माणसाचे अगत्य आहे. तिच्या मित्रमैत्रिणींचा परिवार विस्तृत आणि विविध असून तो दूरवर पसरलेला आहे. कामाच्या अपघाट व्यापारूनही ती ह्यांना भेटण्यासाठी व पने लिहिण्यासाठी वेळ काढते. परिचिताचे, मित्रमैत्रिणीचे वाटदिवस घ्यानी ठेवून त्यांना ती आठवणीने शुभेच्छा, भेटीच्या वस्तू घाडते. आपला देस तिने मोठ्या आत्मीयतेने व रसिकतेने पाहिलेला आहे. लता स्वतः उत्तम गायिका आहेच. पण गाण्याची ती मोठी शौकिनही आहे. बीथोव्हन, शॉप, वास, मोझार्ट इत्यादी सर्गीतकार; पेंन्स, उमे कुझूम, अल्बर्ट वहाय या अरबी गायकगायिका, पाश्चात्य देशातले नामांकित गायक यांच्या उत्तमोत्तम ध्वनिमुद्रिका तिने साक्षेपाने गोळा केल्या आहेत. आपल्या घडलाचे गाणे तर ती मोठे मानतेच पण बडे गुलामअली खा, अमीर खा, नजाकत अली खानमल अली, भीमसेन जोशी, द. वि. पटवर्धन हे तिचे आणखी काही आवडते गायक आहेत. फोनोग्राफीची फण लताला उत्तम अवगत आहे, आणि पॅट्रिंगचाही एके काळी तिला फार नाद होता.

लताने धाचन विस्तृत व चौपेर आहे. उर्दू कवी तिने साक्षेपाने पाचले आहेत. व ह्या काव्याचे तिचे करादस्त पाठांतर आहे. शारदट चट्टोपाध्याय याचे साहित्य तिला फार आवडते. त्याच्या अनेक कादंबऱ्यांची तिने पारायणे केली आहेत. गटकरां, रायडकर, बालकवी, वसुधाग्रन, वाने असे काही तिचे आवडते लेखक-कवि आहेत. ज्ञानेश्वर, रामदास हे संतकवीही तिने पाचलेले आहेत. शिरडनजी, रामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानंद, स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्याशिवाय तिच्या मनात परममल्ली आहे. देव, देव, धर्म, परंपरा याच्या यद्दल्या मुजाग अमिमानातून आलेली निष्ठेची भावना तिच्याजवळ आहे.

लता? छे, कल्पलता

फलज्योतिषावर माझा विश्वास नाही पण दोन तपे उलटून गेली तरी एक भविष्य माझ्या मनात घर करून राहिले आहे मी त ऐकले ऐन मध्यरात्री. सागलीच्या सदासुख नाट्यगृहात. 'मानारमान' नाटकाच्या प्रयोगाच्या वेळी, दोन अकाच्या मध्यतरात. ते भविष्य वर्तणारे होते मास्टर दीनानाथ ऐकणारे होतो आम्ही दोघे—दिग्दर्शक विनायक आणि मी.

हा योग घडून आला तो असा. इस पिक्चर्सचा कथालेखक म्हणून एकोणिसशे अठ्ठावीस साली मी कोरहापूरला आगे. आले कसला? विनायकांनी मला करवीर शेरी ओढून आणले. त्यानंतरच्या वर्ष दीड वर्षांनी गोष्ट. एके दिवशी अचानक विनायक मला म्हणाले, "आज रात्री सांगीत जयचय आनव्याला. दीनानाथांनी बोलावले. ते कंपनी पुन्हा सुरू करताहेत. आज 'मानारमान' आहे त्याचे."

त्या दिवशी रात्री नाटक सुरू होण्याच्या सुमारास आम्ही दोघांनी सदासुख नाट्यगृहात प्रवेश केला. अर्धेअधिक नाटकगृह रिकामे होते. ते पाहून माझे मन चरकले. मराठी रंगभूमीचा तो अगदी ओहोटीचा काळ होता. भरतीची पूर्वविन्हे कुठेच दिसत नव्हती. त्यामुळे 'बळपत नाटक मंडळी'चे पुनरुज्जीवन होत असूनही नाट्यगृहात उसाहाचे वारे कुठेच जाणत नव्हते. अशा स्थितीतही दीनानाथांनी त्या रात्री धैर्यधराची पदे—विशेषत 'सूरा मी वदिले' हे पद—भापले सारे कौशल्य पणाय लावून कशी म्हटली हे अद्यापि माझ्या स्मरणात आहे. दोन अक झाल्यानंतर विनायक आणि मी चहा घेण्याकरता आत गेलो. दीनानाथांशी गप्पागोष्टी करू लागलो. सभाषण चर्कन भविष्य कथनाकडे धाडले. एक तर विनायकांचा फलज्योतिषावर फार विश्वास होता. शिवाय दीनानाथ भविष्य अतिशय चांगले जाणतात हे त्यांना ठाऊक होते. त्यामुळे असेल तिचा प्रतिकूल परिस्थितीत कंपनीचा पुनरुज्ज्वल होत असल्यामुळे असेल, हा विषय चोख्यात निरास. आणि दीनानाथांची मुद्रा एकदम प्रफुल्लित झाली. आपले पुढले ग्रह फार उरचीचे आहेत, माग आपण जगा ऐश्वर्याचा काळ पाहिला तर, निवडुना त्यातूनही अधिक उज्ज्वल असा कर्तीचा आणि

वेमत्ता काळ आपल्याला पुढे लाभणार आहे हे त्यांनी इतक्या आत्मविश्वासाने सांगितले की त्या भविष्यातूनही थका व्यक्त करण्याचा धीर माझ्या पाखंडी मनाला झाला नाही. मी मुकाब्याने ऐकून राहिलो. चित्रपट सगीतांच्या क्षेत्रातले गेल्या दीड तपातले लतामोहंभे कर्तृत्व पाहिले म्हणजे मनात येते, दोनानाथ जो उज्ज्वल भविष्यकाळ पाहत होते तो अंधारश. सत्यसुधीत उतरायचा होता. त्या भविष्यात फक्त एक चूक होती. त्याच्या वागतीत ते घडायचे नव्हते. त्याची थोरली लाडकी लेकर ते भविष्य पुरे करून दारविणार होती.

अहळड लताला मी पहिल्यादा पाहिले, ते पुण्यात. 'सरकारी पाहुणे' या बोलपटाच्या सेटवर. त्यावेळी नवयुग चित्रपट कंपनी कोल्हापूरहून पुण्याला गेली होती. चि. वि. जोशाच्या 'स्टेट गेस्ट' या कथेवरून 'सरकारी पाहुणे' या बोलपटाची पटकथा व संवाद मी लिहिले होते. चित्रित करावयाच्या पुढल्या भागात विनायकाना कुठे काही बदल हवे असतील तर पहावे म्हणून मी स्टुडिओत गेलो होतो. बोलता बोलता विनायक दोन नवीन मुलींशी माझी ओळख करून देत म्हणाले, "ही बेबी आचरेकर. ही लता, दोनानाथाची मुलगी. या दोघींनाही आपल्या पुढल्या चित्रात काम हवीत ह! लताचा आवाज फार गोड आहे, तो ऐकल्याशिवाय त्याची गोष्टी कळायची नाही तुम्हाला!"

पुढे लोकरच विनायकानी 'प्रपुल्ल पिकचवं' ही स्मृतची संस्था कोल्हापुरात स्थापन केली. साहजिकच विनायकांनी ऋणानुबंध असलेली सर्व मंडळी कोल्हापुराला आली. त्यात मगशकर कुड्डनही होते. प्रपुल्ल पिकचवंचे पहिले चित्र 'मातें बाळ' मी लिहिले. त्या चित्रात लताला शोभेल अशी भूमिका देणे कठीण होते. ते होते कुमारी मातेच्या समस्येवर आधारलेले चित्र. त्याची ठेवण मूलतः व गंभीर होनी. अशा कथेत मोडतोडीला किंवा तडशोडीला फारशी जागा नसते. शिवाय मला लुकमेहुकूम काही लिहिता येत नाही मनात पुढलेल्या कथानकात फालतू पात्रे घालून पुन्हा त्याला बद्दिस्त स्वरूप देणे मला बमण्याजोम नव्हते. पण विनायकाना दहाबारा वर्षांच्या लताचा गोड आवाज या चित्राच्या द्वारे लोकांना ऐकवायचा होता. त्यासाठी कुठेतरी गाण्याची एक जागा सोडून फाटणे प्रात होते. पण मोठ्या दाहरात राहायची जागा मिळवणे जितके कठीण, तितकेच गंभीर बोलपटात रसपरिपोषक अशी गाण्याची जागा सोडून फाटणे अवघड!

विनायकाना लहान मुलाचा रोडकर स्वभाव चित्रित करण्याची व अशा एजाबा प्रवृत्त्याच्या छायांम्याने बालस्वभावाला शोभेल असे गाणे घालण्याची हीस होती. अशा गाण्याचा नाट्यात्मक उपयोग करून घेण्याचे त्याचे चानुर्य मला परिचित होते. माझ्या 'देवता' चित्रपटात नायिकेच्या घरचे गरीबीचे वातावरण चित्रित करीत असताना तिचा घाकट माऊ प्रभाकर आणि घाकटी बहीण प्रेमा यांच्या तोंडी 'तुम्हा गळा माझ्या गळा' हे तांच्याचे गीत घाडून त्यांनी मोठी रगत भाणली होती 'मातें बाळ' मध्ये असेच काहीतर हवे होते त्यांना. पण तरा जागा कुठे घापडेना. कविवर्य तावेही माझ्या मदतीला येरनात. दोनटी अण्णाच्या भाग्यमातल्या एका खोदकर मुलीचे काम त्यांनी लताला दिले ती मुलगी अण्णाच्या रोटीतल्या नाना प्रकारच्या वस्तुशी नेळत आणि मोठ्या माग्याच्या नकला करीत गाणे म्हणते अशी कल्पना त्यांनी मुचवली. कसेवसे ते गाणे मी केले 'नाही मी एकटी' असा नाही तरा त्या गाण्याचा प्रारंभ असावा!

दीनानाथाची आठवण करून दिली. पुढे प्रसुद्ध पिक्चर्सच्या गजभाऊ 'मुम्ता' धर्गे चित्रपटात लताला लहानसहान कामे दिली गेली. पण मुळात अनिश्चय गोष्ट अपलेल्या आणि समीताची उभरत राण अमत्यामुळे अम्मानुर याट्याच्या तिच्या आरागना उरवोग प्रसुद्ध पिक्चर्स पुरेला करून घेऊ शकते नाही. त्यासाठी अखंड बयाच्या एगम्या मुगीमोक्षी समीताला पोषक असे कथागून गुंठगे आरम्भक होणे. तशी कथाकल्पा माझ्यासाठी नव्हती त्यामुळे यागिणी विनाय काचे व मासे अनेकदा बोळगे होऊनही त्यातून काही निष्पन्न झाले नाही

मात्र या काळात लडाचे गाणे वाढते म्हणून विनायकाची जसे प्रयत्न वढे तसे पोषक असू नदी अत प्रेरणेने आरणी कदा समृद्ध करण्याकडे तिने लक्ष वळवले. या कामी तिच्या सर्वात अधिक उपयोग शाला असावा तो नूरजहान या नर्तिका. 'बडी मा' या प्रसुद्ध पिक्चर्सच्या चित्रपटाची ती नायिका होती. तिचा आराज जेवढा गोष्ट तेवढाच मोठ्या. गाण्यात निष्पन्न सहजता. त्यामुळे तिचे गाणे मेकलप्रमाणे मनाची चट्टन पडत घेई. अर्थात रंगमयता प्राप्त करून देणारी तिची उच्चारपद्धती आणि वारसाचना अम्यमनीय होती. 'बडी मा' चे चार्टिंग मुमारे वर्षभर चालू होते. या काळात नूरजहानच्या रूपाने कलेच्या आणि वीरतीच्या शिराकडे जाणारी पाऊलगाठ लताला प्रथम दिसली.

प्रसुद्ध पिक्चर्सचा संसार अवधी दोन अडीच वर्षे कोट्यापुरात होता. त्या अवधीत विनायक अनेकदा माझ्याकडे येत. कधी कथेच्या चर्चेकरता, कधी मनमोहकपणाने गप्पागाणी करण्याकरता क्वचित लताही त्याच्याबरोबर असे आमची बैठक रांगी म्हणजे ती दोन दोन तीन तीन तास चाले. 'मात्र बाळ' च्या येथची अशी एक आठवण माझ्या मनात अजून जागत आहे. मुमारे दहा याज्ञता विनायक माझ्याकडे आले तिच्या मन्त्रधारच्या हॉलिंगा खोलीत आमची चर्चा सुरू झाली. लता थोडा वेळ स्वस्थ बसून ती ऐकत होती. पण घटकामरात ती या घटकामरी खडबडीला कणळी ती वडली. इकडे तिकडे पडलेली माझी पुस्तके तिने चाहून पाहिली. त्यात सुग्ध बयाला आड्ड करीत असे एकही पुस्तक नव्हते. मग मन रमविण्याकरता काही तरी गुणगुणत ती मोडीत इकडे तिकडे फिरू लागली. तिच्या गुणगुण्यातल्या गोडव्याने माझे लक्ष वेधून घेतले. एखादे पुण्यासार का पुण्यावर बसते न बसते याच चर्चक बसे अगदी दूरच्या पुलावर उडून जाते तसे अगदी मित्र मित्र प्रकाचे दूर ती सहज आढवीत होती.

पुढे कानी मुजला गेली कथेच्या निमित्ताने अधूनमधून मला मुंबईला खेन दाकाची लागे. एखाद्या वेळी मी विनायकाकडे जेरायग राहत असे. लता निवे दिसे क्वचित पडील असे. माण्या मध्ये तिची चांगली प्रगती होत आहे असे विनायक म्हणत पण माझे गाण्याचे शान अकनोपासून निकटोपर्यंत असल्यामुळे त्याचा पडताळा घेण्यात मी कधीच प्रयत्न केला नाही.

एकोणीसशे सत्तेचाळीस साली विनायक अगदी अकाली दिवगत झाले. मराठी चित्रपटसृष्टीवर तो एक बरदस्त आघात होता. पण त्यापेक्षाही त्याच्या कुटुंबावर झालेला तो वज्राघात होता. भगेशकर मडळीनाही तो तितक्याच तीव्रतेने जाणवला असावा! विनायकपत्रासारख्या कलावत पण अव्यवहारी दिग्दर्शकाचा जो काही पुराअपुत्र आधार या कुटुंबाला होता तो अचानक कोसळून पडला मुंबईसारख्या अशाट शहरात आई आणि चार भावंडे एवढा प्रपंच चालवण्याची जबाबदारी थोरली मुलगी म्हणून पधरासोळा वर्षांच्या लतावर येऊन पडली गाण्यापेरीज चरितार्थाचे दुसरे काही साधन हाती नव्हते. अशा स्थितीत पार्श्वगीतगायनाचे काम मिळवणे, ध्वनिमुद्रणाकरता बसते अगर आगगाडीने घेऊन अवेळी स्टुडिओत जाणे, रात्री अपरात्री बरोबर सोनडीला कोणी नसणे आणि हे सारे चित्रपटाच्या मायानगरीत एका पधरासोळा वर्षांच्या मुलीने करणे हे मोठे दिव्य होते. पण लता निवडी वृत्तीने त्या दिव्याग सामोरी गेली. जिचे सुखल अजून पुरते सपलेले नव्हते अशी ही मुलगी मनाने प्रौढ झाली. आई व भावंडे याना सामाळण्याची जबाबदारी तिने जिद्दीने पार पाडली.

त्या आरम्भाच्या काळात लताबाईंना जे कट्टीगोड अनुभूत आले ते त्या शब्दमंडळ करतील तर चित्ररत्न-सुश्रीच्या दुरुंग राज या दिव्याच्या दारुणार निती काटे आणि राजचण्डग असतात याची जाहेरच्या जंगला वेल्या येईल मुंबईमार्गेर मकाळी शहर, स्टूडिओ स्टेशनपासून मेल टीटमेल लाय, ध्वनि मुद्रण सपायला रानीचे अकरा बाजू गेले. अशा वेळी जीव मुठीत धरून स्टेशन गाठायला त्या जात असतांना अशोकसुमारांनी दिलेल्या 'लिफ्ट'चे बोल्ता बोल्ता एकदा लताबाईंनी कृतज्ञतेने स्मरण केले होते त्याची ती ओळखली आठवण पार पार घोलकी होती

मात्र पार्श्वगायिका म्हणून चित्रपटसंगीताच्या क्षेत्रात लताबाईंनी पाऊल टाकताच त्यांच्या अगदी आगल्या अशा कडमाधुर्याने आणि कोणत्याही प्रकारचे गाणे त्याला सामेल अशा दगाने म्हणण्याच्या शैलीमुळे मणीतरेमी लोक तात्काळ त्यांच्याकडे आकृष्ट झाले. कानन, मुरिया शमशाद बेगम, नूर जहान वगैरे अनेक गायिका त्यापूर्वी आपापल्या परीने लोकप्रिय होत्या पण लताबाईंच्या या क्षेत्रात उदय होवपर्यंत ते चादण्यानी मरलेले आकृष्ट होते. त्यात चंद्रकोर उमवलेली नव्हती 'हरसात', 'महल' वगैरे चित्रपटातील लताबाईंची गीते ऐाणारांना कलेकलेने वादणाऱ्या त्या चंद्रकोराचे दर्शन झाले. लताबाईंच्या यशाचे 'She came, she sang and she conquered' असे घणां केले तर त्यात अतिशयोक्ती नाही. या क्षेत्रात पदार्पण केल्याबरोबर मिळालेल्या विजयाची परंपरा त्यांनी वर्षानुवर्षे अपाद चालवली आहे. कुमारी 'निनासा' लागल्यावर वेचळ शाळाकॉलेजातील मुलेच नव्हेत, तर मोठी माणसे मुद्दा शाळचे 'टॉप' गाणे कुणाचे असेल याची मोठ्या उत्सुकतेने चना करतात—अदाय वायतात, आणि अपेक्षेप्रमाणे ते यश्या त्यांच्या काट्यया लताचेच असते

कागदपारी कलेच्या क्षेत्रात दीर्घकाळ शिपरार राहणे कठीण असते. शिष्या शिपर ही जगाच अशी आहे की उचीमुळे सिथून राखी पाहणाऱ्याचे शेळे पिरतात. त्याचा शोण जाण्याचा ममर निमाण होतो पण लताबाईंच्या ठिकाणी आवाजाची दैवी देणगी, विवेकशील मनोवृत्ती आणि कला ही उग्र तपश्चर्येन्तरीज प्रवृत्त होणारी देवता नाही याची रोमरोमात मिनलेली जाणीव याचा निवेचीराम शाग आहे त्यामुळे शिपरार दीर्घ काळ उन्हा असूनही तारे शिपर आजल दूर आहे या भावनेने त्याची कलासाधना चाललेली असते

त्यांच्या या गावनेसंबंधाने काही लिहिण्याचा अधिकार मज नाही मात्र राहून राहून माझ्या मनात एक गोष्ट येते ती ही. सॉमरसेट मॉमच्या 'ए रायटर्स नोटबुक' या पुस्तकातील साहित्य विषयक टिपणांप्रमाणे आपल्या स्वरसाधनेविषयी लताबाई अशी काही टिपणे करतील तर 'ती जेवढी मनोरंजक तेवढीच उद्बोधक होतील मज्ज मात्र नेहमीच वाटत आले आहे की लताबाईंची स्वरसाधना चालते ती एकनाथांनी वर्णन केलेल्या दत्ताच्या साधनेमारती—'जो जा ज्याचा घेतला गुण । ता ता गुरु म्या केला जाण । गुरुसी आले अवारपण । जग संपूर्ण गुरु निसे '

यामुळेच श्रियाच्या वेपमूलेपद्धती अधिक वेगाने शिष्या आवाडीनिराडी वास्तवत अशा चित्रपटसंगीताच्या प्रवाता त्यांच्या अभ्युनेच्या स्थानावर कधी दळ पोचला नाही चालीचा रंग रागव करत करणाऱ्या संकलनगुन्तीरा असो अथवा 'ॐ वस्तुविनुरेण्य' असा गायत्री मंत्र जपत उगमत्या सुरारायणांज अथपदान करणाऱ्या मादिकाचा असा त्याला घक्का लागू नये ही दखला घऊ लताबाई ते गाणे त्यांच्या राल वैशिष्ट्यानी नगतात मधमाशीप्रमाणे पिपलेल्या अमणित स्वर सार्दार्पिनी कोणते कुटे योजवे याची जाण त्यांच्याइतरी चित्रपटातील अथ गायकीना कवित्तच असेच 'घनस्याम मुद्रा शोधत' 'ओः लाना वरणा बहार आयी' 'नेना वरने रिमझिम रिमझिम' 'कही दीप जल कही पि' 'ऐ मेरे वतनके लेगा' 'कैरे दिन बीते' 'जने येने घरनोभ रा गइ अरिया' अशी त्यांनी दहावधरा निवडक गाणी ऐकून तरी त्यांच्या प्रतिभेच्या मरनचा उगोपाती आणि परिश्रमाच्या पराशरती साध पटत या गुणविशेषामुळे त्यांच्या कितीतरी गाण्यांना अजेनीचा रंग आणि बकुळीचा गंध लागण आहे

चित्रपटातले गाणे असणे अवघे तीन मिनिटाचे. त्याचे धरवरचे अनुकरण करणे नितरेसे अशक्य नसते. त्यामुळे गोड गळा असलेल्या अनेक मुर्गच्या आईवारांना आपली कन्या लतासारखी गाते असा भ्रम उत्पन्न होतो. पण या गाण्यात लतानाई जो जीव आनंदाने आणि जिहाळा निर्माण करतात त्याची प्रचीती वाहू अनुकरणातून कधी येणार! 'ओड सजना' चारले गाणे जेव्हा लताबाई गातात तेव्हा त्या लताबाई राहात नाहीत. त्या ते गाणे ज्यात. चंगल्या गाण्याच्या शब्दाश्रुद्धातले सुगंध त्या भोगतात आणि स्वरास्वरानून ते उत्कटतेने प्रकट करतात. त्याचे गाणे एखाद्या पुला प्रमाणे उमलत जाते. मग त्यातून भावनेचा मुगध दरवळू लागतो. चित्र असो, शिल्प असो, साहित्य असो या संगीत असो; प्रत्येक कलेच्या अंतरंगी एक प्रकारचा दर्द असतो. जो कलाकार त्याचा सुंदर रीतीने आविष्कार करू शकतो तोच सामान्यापासून रसिकश्रेष्ठपर्यंत सर्वांची मने जिंकू शकतो.

हा दर्द व्यक्त करण्याच्या कामी गोड गळ्याची देवाने दिलेली देणगी लताबाई अतिशय चतुरतेने वापरतात. तसे पाहिले तर 'गोड' या शब्दाने त्याच्या आगावाचे वर्णन करण्यात काही स्वारस्य नाही. कोशात अधिक सुलभ आणि अर्थसाहक असा दुसरा शब्द नाही म्हणूनच तो वापरायचा. सध्या मापणातही त्याच्या आवाजाचा विलक्षण मोठ्या जणवल्यामाचून राहत नाही. एकोणीसरो एकवट्याच्या डिसेरानली गोष्ट. डोळ्यांवर शस्त्रनिया करवून घेण्यासाठी मी मुंबईला चाललो होतो शस्त्रनियेनंतर पूर्ण विश्रांती मिळावी म्हणून मी लतानाईंच्याकडे राहावे अशी त्याची व हृदयनाथाची इच्छा होती. त्याप्रमाणे त्यांच्याकडे उतरण्याचे ठरले होते. पुण्याला पोहोचल्यानंतर आम्ही कोणत्या गाडीने येत आहोत हे कळवण्यासाठी माझी थोरली मुलगी मदा हिला मी मुंबईला फोन करायला सांगितले. तो फोन अने सगार्यालांती आली तेव्हा पणभारत लपलेल्या कोटिछेचा आवाज ऐकून चकित झालेल्या बालकाप्रमाणे ती मला म्हणाली, "लतानाईंच फोनवर आल्या होत्या. फोनवरून मुझा किती गोष्ट लागते त्याचा आगाव! अगदी गाण्यातल्यासारखा!"

त्याच्या आगावात गोडवा त्याच्या अंतःकरणातही पाहायला मिळेल आस्तिक्यपुढी, देशभक्ती, कुटुंबप्रेम आणि स्नेहशीलता या सध्या भावना त्याच्या ठिकाणी किती जागृत आहेत हे त्याच्या परिचयाची संधी ज्यांना मिळाली आहे त्यांना वर्णन करून सांगायला नको. एकोणीसरो एकवट्याच्या डिसेरानत त्याचा पाहुणा म्हणून मी गेलो त्या रानीची गोष्ट. मुंबईला नेहमी नऊ वाजता पोहोचणारा गाडी कक्षाने कुणाला ठाऊक मध्येच रुजूत बसली तिचा इतरांपुढे संपून घरी गाटायला अकरा वाजून गेले. पण आम्ही पाहतो तो लतानाई घ घराची मंडळी आमची घाट पाहता बसली आहेत न जेवता. गाण्याच्या ध्वनिमुद्रणाची कामे कधी वेळीअवेळी चालतात, आणि क्षोपायला रानीचे दोनवीन कमे होतात याची कल्पना असल्यामुळे आपल्यासाठी ही मंडळी उपाशी तिष्ठ राहिली आहेत या जाणिनेने मला फार संकोचल्यासारखे झाले. पण ते लतानाईंच्या गावीही नव्हते. त्यांच्या दृष्टीने तो अतिविधर्माचा आवश्यक असा भागच होता!

चित्रमूर्तीतल्या बहुतेक गोष्टी उड्डपुटीच्या असतात. या जगात अहर्निश पेशाची पूजा वेळी जाते जीवन हा जुगार आहे ही समजूत कळवते. वेगडी यश आणि धनमग्न सुख याची मोहिनी मत्स्याभन्याना एखाद्या वास्तव्यप्रमाणे कुठल्याकुठे उडवून नेते अशा या सृष्टीरी सतत निकटचा संवध येऊनही लतानाईंनी आपल्या शब्दा आणि मानना कवोरीने साभाळल्या आहेत पाण्यातल्या कमल पत्राप्रमाणे त्या या व्यवसायात वावरतात. आपले गाणे जगले व्हावे म्हणून त्या जिनाचे रान करतील. पण ते गाणे उत्कृष्ट रीतीने ध्वनिमुद्रित झाले की त्याचा त्या जगाशी संवध संपतो मग उरतात त्या देवरातल्या मगदाच्या मूर्तीपुढे भक्तिभावने लीन होणारे एक लेकूर. माईंच्या प्रवृत्तीची काळजी करणारी लेकू भावडानर मायेची अखंड वृष्टी करणारा दिदी या लतानाईं शानदेवापासून शरद्वद्रा पर्यंत अथ भारतीय प्रतिभावनांच्या साहित्याचे चोखदळपणे वाचन करतील. साहित्यनिर्मितीतील सौंदर्यावर

नेमने बोट ठेवतील. जे त्यांना आरडत नाती त्याप्रियी आग्रहपूर्वक आपडे मत सुनावतील. या लताबाई मराठी चित्रपटनिर्मितीला उमे राहायला जागा असावी म्हणून कोल्हापूरचा 'जयप्रभा' स्टूडिओ फायदेशीर होत नव्हतही तो चालण्याची जबाबदारी अणवर घेतील. या लतानाई सुंदर चित्र, सुंदर ध्वनि तिचा सुंदर निसर्ग यांच्याशी समरस होतील आणि देशोदेशीच्या संगीताच्या ध्वनि मुद्रिफळमान विसरून ऐकतील. हे सारे त्या जेवढ्या तत्परतेने करतात तेवढ्याच हीसेने त्या आल्या गेल्याचें स्वागत करतील. स्नेहाग्नी गण्यागोष्टी करण्यात रगून जातील. त्याची निनोदमुद्री तहस्र आहे. त्यामुळे त्या चतुर संभाषण करू शकतात आणि संभाषणाची गोडीही मनसोक्त चालू शकतात. भारतीय संस्कृतीतील चिरंतन मूल्यांचा-श्रुतिता, त्यागबुद्धी, रहस्यधर्म, कुटुंबवत्सलता, बडिल्यांच्या माणसां-विषयीचा आदर इत्यादिकांचा—त्यांना मिलन अभिमान आहे.

परंपरागत चांगले संस्कार त्या कदाधाने पाळतात पाचसहा वर्षांपूर्वीची गोष्ट, त्यांच्या एका वादविमाला त्या कोल्हापुरात होत्या. मला याची काहीच कल्पना नव्हती. सध्याकाळी नेहमीप्रमाणे एका स्नेहाना बरोबर घेऊन मी फिरायला गेलो. मी गेल्यावर लताबाई आमच्या घरी आल्या. माही फिरायला जाण्याची वाट ठरलेली आहे. मदाने ती त्यांना सांगितली. मग गाडी घेऊन लतानाई माझा माग काढत आल्या. मी माझ्या स्नेहाबरोबर माळसर हवा रसात बसलो होतो. रस्त्यावरून हळूहळू येणारी एक गाडी आम्हाला दिसली. काही क्षणांनी तिच्यानून लताबाई उतरल्या व आम्ही बसलो होतो त्या दिशेने येऊ लागल्या. वादविमसादिवनी नमस्कार करून माझा आशीर्वाद प्यायचा होता त्यांना तो त्यांनी त्या माळरानावर घेतला.

'लतानाई' चित्रपटाच्या वेळची गोष्ट. शस्त्रक्रिया झाल्यावर डॉक्टरांना डोळा दाखवण्यावरता मी मुयईला गेलो होतो. 'लतानाई'ची गाणी तयार होत होती तेव्हा. या मराठी चित्रपटाचे संगीत-दिग्दर्शक होते सलिल चौधरी. त्यांनी काढलेली चाल मोठी मोहक पण अचपळ होती. बंगालीतील कौल्याच्या एका गाण्यानी. त्या चालीवर गाणे करायचे होते ते बारशाच्या नमारमाला शोभेल असे. त्या चालीवर गाणे होणे कठीण आहे असे काही मंडळींचे मत असल्याचे मला हृदयनाथांनी सांगितले. म्हणून मी त्या चालीशी कुस्ती आरंभिली. ती चाल हृदयनाथांच्याकडून अनेकदा म्हणवून घेतली. गाणे कसेबसे पुरे जेले. गाणे चालीवरहुकूम शाले आहे की नाही हे पाहण्याकरता सलिलबाबू आले. हृदयनाथांच्या खोलीत आगही तिचे बसले. पण बंगाली व मराठी शब्दोच्चारत आणि शब्दानरीत आपातात परक असल्यामुळे सलिलबाबूंच्या तोंडून मुद्दा ते गोड लागेना. इतक्यात लतानाई तेथे आल्या. त्यांनी एकदोनदा कागदावरल्या ओळीवरून नजर फिरवली आणि 'हळार पाळार ना' हे गाणे त्या म्हणू लागल्या. लगेच त्या गाण्याची रया बदलली. म्हणण्याच्या दृष्टीने त्यात कुठे काही खटकत नाही हे स्पष्ट शाले.

लताबाईची कला राजवाड्याच्या मितीत नित्य कलावंतांच्या पैफलीत काढून पडलेली नाही ही सर्वसामान्य मनुष्यांच्या दृष्टीने माग्याची गोष्ट आहे. त्यांच्या गाण्याचा गोडवा शोषडीपर्यंत पोहोचला आहे. कष्ट करून थकलेल्या जीवांना तो रिक्षीत आहे. ही कला त्यांच्या दैनंदिन त्रिगुळ्याचे एक साधन बनली आहे. हल्ली सध्याकाळी मी फिरायला जातो तेव्हा संध्याकराची पश्चिमेकडली कलासुर पाहून मन आनंदून जाते. पण विरम परत येताना ती कलासुर दिसत नाही. काळोराने ती नाहीशी करून टाकलेली असते. मात्र त्या समावलेल्या आनंदाची भरपाई करणाऱ्या दोन गोष्टी वाटेत मला हटवून भेटतात. रातराणीचा मुणष आणि लताबाईंच्या कुठल्यातरी गाण्याचे गोड सूर. बगल्यापूंग, घरातून, शोषडपून नाचत नाचत बाहेर येणारे सूर! जनजीवनात असे अदळ त्या मिळण्याचे मान्य असामान्य कलावंतांमधील दुसऱ्या मुणाला लाभू शकेल ?

थोरली

आम्ही मगशीला होतो तेव्हाची गोष्ट. नेहमीप्रमाणे सोमवारी महारुद्राच्या वेळी मी गोमुखीत तीर्थ घ्यायला गेले असताना माझ्या हातात मुरारा आणि वेलपत्र आले. त्यानंतर मला दिवस गेले. हा मगशाचाच अनुग्रह असे

मी समजले. पुढे बाळनपणासाठी मी इडोरला माझ्या माहेरा गेले आणि दिनांक 'अष्टावीस सप्टेंबर एकोणीसशे एकोणतीस रोजी दानिवारी रात्री साडेदहा वाजता लताचा जन्म झाला जन्मवेळी तिचे वजन दहा पांढ होते. बाळसे छान होते. आणि जावळही गुप होते. मला आठवते आहे, तान्हेपणीमुद्रा ती चळवळी आणि घडपडी होती. नवव्या महिन्यातच ती चालायला लागली दोघडेही कधी धोळी नाही. एकदम स्वच्छ बोंदू लागली

लता दहाभकरा महिन्याची होती तेव्हाची एक आठवण अगदी सांगण्यासारखी आहे. त्यावेळी आमचा मुक्काम पुण्याला होता. कशी कोण जणे तिला माती रागाची बुडी झाली. मालक तेव्हा सारंगी वाजवत बसले होते. त्याचे लक्ष गेले. तिला माती खाताना पाहून ते खूप रागावले. अवा नक त्याच्या रागाचे पर्यवमान अशू टाळण्यात झाले. आणि त्यांना रडताना पाहून विसुराच्या लतानेही सारंगीच्या मुरातच आपला दूर मिसळला. मुलाचे पाय पाळण्यात दिसतात ते असे. पुढे सत्त्वा बपांची शक्ती नाही तो ती ऐकलेली रेकॉर्ड जशीच्या तशी गाऊन दाखवू लागली.

लहानपणापासूनच तिच्या बडलाचा फार लळा. त्याचाही तिच्यावर फार जीव. पहिलीच असल्याने त्यानी तिचे गुप कोटकोटुक केले. लताचा स्वभाव लहानपणापासून मोठा, पाचपेच विलकूल नाहीत. परंतु उदजन दाहानपणा मान राख. बयाच्या मानाने समज फार चांगली. मालकाना तिचा फार अभिमान वाटे. तिचा शब्द तर ते अगदी पुलासारखा शैलत असत. ते नेहमी म्हणत की मी जे कमावले नाही, ते ही कमावून दाखवीन. माझे नाव झाले नाही परंतु हिचे फार नाव होईल.

आमच्या नाटक करनीच्या कॅशची पेटी घरातच असे. त्यात भरलेल्या रुपयाच्या दिगार लता जाऊन बसत असे मी जमिनीवर बसणार नाही असे ती म्हणत असे मालक तिचा हा बालहट्ट पुढा करित.

एरादे दिवशी लहर लागली की ती आपल्या वडलाना म्हणे, चाय मला भमुक राग शिवरा. ती चार वर्षांची असताना आम्ही इदूरल गेलो होतो. राजवाड्यावरचे निघाण चढता उतरताना सनई वाजे. एका संध्याकाळी सनईचे ते सर तिने ऐकले आणि ती आपल्या वडलाना म्हणाली, माया मग अशीच चीज पाहिजे. तेव्हा त्यानी तिला 'सदारग नित उठकर देत दुहाई' ही प्रिया घनाश्री रागातली चीज शिकवली.

तिच्यावाचून माणकांना मुळीच करमत नसे. ते वाहेरगांगी गेले होते तेव्हा तिने शाळेत जायला सुरुवात केली. ते परत आले तर त्याच्या जेवणाच्या वेळी ती घरी नव्हती. शाळेत गेली होती. मग ते खूप रागावले. माही मुलगी समोर नसली तर मी जेवणार नाही म्हणाले. तेव्हापासून तिची शाळा सुरूली. मग घराचे मस्तर दिक्कण्यासाठी एक पडित ठेवला. त्याने तिला आणि तिच्या पाठच्या छान्या सापडाना गायनी मन चिकरला. पुढे पुण्याला एवेचाळीस साली आम्ही नवीन घर घेतले. घराची वास्तुशक्त करतवेळी मालकानी पाचो मुबना बगून पूजा केली. त्यावेळी या सगळ्या मुलानी गायनी मन असुरलित म्हटला.

मालक दररोज सकाळी साडेचार वाजता रियाशाला बसत. 'ए गान्दे गटू' ही मैत्र प्रहारमधील चीज त्याची विशेष आवडती होती. पुष्कळदा ही चीज ते या वेळी गात असत त्यावेळी चिमुकली लता जागी होई आणि अधरुणात पडल्या पडल्याच सारे लक्षपूर्वक ऐकत राही तिच्या शाळेत जाण्याप्रिपयी मराठी सांगितलेच आहे. जेप्रतेम दोनचार दिवस ती शाळेत गेली असेल नसेल. तिचेही एक दोन तीन या भाकड्याऐवजी सा रे ग म या स्वरांनी तिने मोजायला सुरुवात केली तेव्हा मास्तयानी घरी तक्रार केली की शिकण्याऐवजी गाण्यातच या मुलीचे लक्ष आहे. माझ्या आठवणीप्रमाणे तिच्या बयाच्या पाचव्या वर्षापासून मालकांनी तिला स्वतः शिकवायला आणि चिन्ना द्यायला सुरुवात केली. तुला कुठली चीज पाहिजे आहे असे ते तिलाच विचारत आणि ती सांगेल ती चीज तिला शिकवत असत. त्याचा रियाज ऐकून ऐकून तिला नव्याच चिन्ना गाहीत शारया होत्या. त्या घालण्यातही ती त्यानी शिकवलेल्या चिन्ना व्यवस्थित घेत असे हे विशेष. मालक ह्यात असेपर्यंत हा प्रम नान्द होता. हळूहळू पाठची एक एक भावडे शिकवण्यात सामील होऊ लागली. तेव्हा चिन्ना देताना मालक प्रत्येकाला वेगळी चीज देत असत. यमन, देसी, मुलतानी, बिलावल, मालकच, केदार, मैरवी या प्रचलित रागाप्रमाणेच बटहस सारग, सुदरकळी, बिहागडा, खेम कल्याण, श्री गौरी, मलहा केदार, गुणराई, पंचम, राउ, बहादुरी घोडी, गुणकली यासारख्या अनेक अनवट अमचलित रागातल्या चिन्नाही त्यानी तिला शिकवल्या.

बयाच्या सातव्या वर्षी लता सोलापूर येथे जन्मात गायली. हा तिचा पहिला सार्वजनिक कार्यक्रम. त्यानंतर पुण्याला आणि वेळगावला मालकांच्या जल्मातच तिचेही स्वतः गाणे झाले.

तिच्या वडलानी जन्मात एकदाच तिला शिक्षा केली. त्याने असे झाले, तिने गाणे तालात येत नव्हते. सारग्या लुका होत होत्या. तेव्हा ते पार रागावले. घडवचीवर गाद्या रचल्या होत्या त्यावर त्यानी तिला बसवून ठेवले आणि तेवढा ताल पाठ होईपर्यंत जेवण मिळणार नाही असे सांगितले. ताल पाठ झाल्यावरच तिला खाली उतरवले त्यानंतर ती कधीही वेताले गायली नाही.

मालकांच्या आयुष्यातल्या अखेरच्या दोनतीन वर्षांत प्रवृत्तीच्या अस्यास्यामुळे त्यानी तिच्या गाण्याकडे विशेष लक्ष दिले नाही. तिला शिकवलेले चांगले ग्रहण करण्याची ताकद आली आणि ते गेले हा दैवदुर्विलास नव्हे काय ? त्याच्या अखेरच्या दिवसात ते रस्त न चिन्ना मिळत असत. मग अचानक एकाच चिन्ना अतएव आठवण की तो समोरच्या भिंतीवर नाहीतर भिळेल त्या कागदावर लिहून ठेवीत आणि तिला हाक मारून तो कुठल्या रागाचा आहे बघीरे माहिती तिथ सागत.

खरोखर लता म्हणजे तिच्या वडलांचा जीव की प्राण होती. ते आजारी असताना एकदा

त्यांनी रेडिओवर तिचा कार्यक्रम ऐकला. 'घाना वामना' आणि 'सौमद्रा'तली एकदोन पदे ती गाईली होती. त्यावेळी तिचे गाणे ऐकून "आता मला मरायला हरकत नाही. माझा रंग मी ऐकला" असे उद्गार त्यांनी मजबुरीत काढले.

वयाच्या दहा या अकरा या वर्षांचे लता रेडिओवर गाऊ लागली. त्यावेळी रेडिओवर ती नाटकातली पदे म्हणत असे. काही पदे तिच्या वडल्यानी तिला शिकवली होती तर काही नुसती ऐकून ऐकून तिने स्वतःच शिकून घेतली होती. शेवटच्या आश्रयात मालक मला म्हणाले, "घानू नकोस. हा गुर्यान्त होत असला तरी समोरच या गुर्यांचा उदय होत आहे. सर्व काही ठीक होईल."

मालक गेल्यानंतर तिने त्याचा मोठा पोगे लावला. गुरुनाराचा उपास गुरू केला तेव्हापासून आज्ञागायन ती गुरुवार करत आहे. त्याच्या फोटोची पूजा करून त्यांना मनोमन वंदन करून ती गाण्यास रियाज करत असे. गुरुवारी तर ती नेहमीपेक्षाही अधिक रियाज करा.

मालक गेल्यानंतर आम्हाला ह्यापतीचे दिवस आले. तिचे वय त्यावेळी बारा वर्षांचे होते. पण मी मला म्हणाली, "बावा गेले तरी मी आहे. काळजी करू नकोस. मी कष्ट करीन आणि तुमचा समोचा साभाळ करीन." आणि आरंभ हे शब्द तिने रारे करून दाखवले.

दिवस कठीण होते तरी आमचे हुने विश्वासू नोकर आम्हाला घेऊन राहिले. तरीपण एखादे वेळेस आचारी नमुला तर ती मला स्वैरांग करू देत नसे. आपण स्वतः ती ज्ञानदारी अगावर घेई.

मालक गेल्यानंतर लता विनायकरावाकडे प्रभुल पिक्चर्समधे ऐसी बसण्यावर नोकरा करू लागली. कधी तान आला, काही दुसऱे खुपले तरी ती मला पत्ता लागू देत नसे "माईने काम करू दिले नाही तर माझी भावडे काय लातील?" असे ती म्हणे. 'गनाभाऊ' चित्रपटाने श्रुंगि चारू होते तेव्हा तिच्या तान आला. पण तिने कुणाला कळू न देता तापातच काम केले. गजाभाऊ चित्रपटात लाव आणखी एक प्रसंग. या चित्रपटात लग्नाने एका लहान मुलीची भूमिका केली होती तिचा लाव आणखी एक प्रसंग. या चित्रपटात लग्नाने एका लहान मुलीची भूमिका केली होती तिचा साभाळ करणारी प्रौढ बाई तिचे हात करते, तिला मारते असा एक सीन होता. नैलिनी नागपूरकर यांनी या प्रौढ नाईचे काम केले होते. रारे मारल्याशिवाय रडू येणार नाही असे विनायकराज म्हणाले. त्याच्या सूचनेनुसार नागपूरकर बाईंनी एखोरर तिच्या कानशिलात जोरात मारली. इतकी की ती कळकळली एवढेच नव्हे तर तिच्या कानातून रक्त आले. पण ही गोष्ट तिने मला सांगितली नाही. आपल्या भावदानवळ ती कधी कधी हे बोले आणि त्याच्याकडूनच ते मला कळे. एकोणीसशे सत्तेचाळीस सालापर्यंत ती विनायकरावाकडे कामात होती. हे दिवस अनिष्टाच ह्यापतीचे गेले.

सत्तेचाळीस साली विनायकराज वारले त्यावेळी आमच्या घरात फार बार्ड परिस्थिती होती. याठ (हृदयनाथ) फार लहान होता. घरात कर्ता पुरुष कोणीच नव्हता सगळी ज्ञानदारी त्यावरच पडली. तिने हळूहळू प्रेंक थायला मुख्यात केली होती पण प्रारंभी पैसे खूप बुडवले जात. केलेल्या कष्टाचा पुरेसा मोबदलाही मिळत नसे. त्यावेळी नाना चौकातल्या शंकरदोष्ट मंत्रिरात आमचे निहाड होते. प्रॅन्रोडहून लोकलने लता अथेरी, मालाड, गोरेगाव येथील स्टुडिओमध्ये गाण्यासाठी जाई. लोकलमधून उतरल्यावर ही दोनतीन मैलाची पायपीट तिला करावी लाग. तिच्या खाण्यापिण्याचे बार्ड. लोकलमधून उतरल्यावर ही दोनतीन मैलाची पायपीट तिला करावी लाग. तिच्या खाण्यापिण्याचे कोणी तिच्या जेवणाखाण्याची चौकशी करीत नसे की कधी चहाचा कपही मिळत नसे. कधीकधी तर तिला भुकेमुळे चकर येई. पण याही परिस्थितीत ती शक्य तो घरी कुणाला पत्ता लागू देत नसे.

मला आठवते आहे, रोमचंद प्रकाश याच्याकडे ती गाऊ लागली तेव्हा हे दिवस बदलू लागले. रोमचंद तिची काळजी घेत. खाण्यापिण्याची वास्तपुस्त करीत. पण तरीही रजडपट्टी चारूच होती पुढे वर्षभर काम करून थोडे पैसे जमल्यावर अष्टेचाळीस साली तिने हिल्मन कार-पहिली गाडी

घेतली. तेव्हा कुठे पायपीट थायची. मग एकुणपन्नास साली दुसरो गाडी घेतली. त्यानंतर पुढे सतत भरमराट्च होत गेली

त्याच काळातली आणखी एक आठवण. आमची परिस्थिती नरी नव्हती तेव्हा सोन्याच्या वागड्या, पाटल्या, तोडे, चद्रहार वगैरे माझे सर्व दागिने एकेक करीत मोड्यावे लागले होते. लताजवळ थोडेसे पैसे साचल्यावर तिने प्रथम जर काही वेळे असेल तर ते हे की ते सारे अल्हार नव्याने पडवून घेऊन तिने ते माझ्या स्वाधीन केले. त्यावेळच्या माझ्या भावना व्यक्त करण्यास पुरेसे शब्द माझ्याजवळ नाहीत.

घरात इतकी स्थित्यंतरे होत गेली तर तिचा स्वभाव बदलला नाही. ती होती तशीच साधी, निगवी राहिळी आहे. घरात जेवणास उशीर झाला, इतर वसल्याही नास झाला किंवा एखादी गोष्ट मनाविरुद्ध झाली तरी तिने शांतपणे सहन केले आहे. घर सोडण्याचा विचार कधीही तिच्या मनात आला नाही. पण रस्त्यावरून सामानाने भरलेली बैलगाडी चालली आहे, बैलाना घोडा ओढता येत नाही किंवा रस्त्यावरच्या वेगवेगळी कुण्याला कुणो मारत आहे असे काही पाहिले की तिच्या मनाला फार घातना होतात. आणि एकदम एका चमत्कारिक वेगानेच तिचा झटका येतो.

रस्त्यावरली कितीतरी वेवारांची कुनी शोधून त्याचे औपघषाणी करून पैसे भरून त्यांना पाजारपोळान सोडणे हा पूर्वी एक उद्योगच असे. कित्येकदा त्याने बैलगाडीवाल्यांना पैसे देऊन ओझ्याच्या दोन खेना करायला लावल्या आहेत. आमच्या घरात तर अनाथ वेवारांची अशी जवळ जवळ दहानारा कुनी आगही सामाळली होती. त्यांना थोड काही विचारू नका. त्यांना होपायला गाद्या, पिले झाली की ती ठेवायला पाळणा, असे त्याचे काड होत लोंक हाल करतील, नीट सामाळणार नाहीत या भीतीने पिले नाहीत कुणाला यायची नाहीत. मग आमच्या घरात मान हा मोठा उत्सव !

लता जरी आजच्या काळातही मुळगी असली, पॅशननेल जगात वावरत असली तर तिच्या आनंदीनियडी मान जुन्या परदाज वळणाच्याच आहेत. याचे एक गमतीचे उदाहरण सांगते. बघो मानामुळे मला आता नऊवारी साड्या जड वाटतात. आणि परातल्या घरात चहानारी साड्या नेवणे सोयीने पडते. पण लताला मान हे फारसे पसंत नव्हते. तिचा आपला हट्ट असा की मी नऊवाराच नेमवि. मग ती काय करते तर एकदम बाजारात जाते आणि माझ्यावाडी दहावारा उत्तमरेकी नऊवारी एगदी घेऊन येते

अग्या या माझ्या धोरल्या मुनीच्या किती गोष्टी सांगायला ! पित्राच, मातृभक्त, भावदार प्रेम करणारी अशी ही आनंदी लता. सगळी जमावदान्या अगार घेऊन हुमतमुगाने पार पाटणारी कुटुंबाचे शत्रू फेडणारी घराण्याचे नाव मोठे करणारी.

तत्काळ जाणवत असे. लतामार्ईही मला तशाच वाटल्या. तीच स्वतंत्र प्रज्ञा, तेच तेजस्वी व्यक्तिमत्त्व आणि कलेच्या ऐश्वर्याचा तोच वरदहस्त.

लतामार्ईची आणि मासी प्रत्यक्ष भेट पाच दहा वेळाच झाली असेल नसेल. आणि तीही अगदी थोड्या वेळापुर्वी पण त्या अल्पकालीन भेटीतही त्याची सुगम्यता, सभाषणचातुर्य आणि स्वामाधिक मुज्जता याची माझ्या मनावर फार अनुकूल छाप पडली. रुढ अध्याने शिक्षणाचा फारसा लाभ झालेला नसूनही एखाद्या पदवीधरालाही सुसंस्काराच्या दृष्टीने लाजवील असे त्याचे व्यक्तिमत्त्व आहे. एकदा लतामार्ई आमच्याकडे जेवायलाही आल्या होत्या. त्यावेळी त्याच्या संगीत आवडी सर्वांचा वेळ मोठ्या आनंदात गेला. एवढ्या मोठ्या गायिकेला जेवणात कितीतरी काळजी घ्यावी लागत असेल आणि पच्ये सामाव्यावी लागत असतील अशी माझी कल्पना होती. तथापि प्रत्यक्षात तसे काही आढळून न आल्यामुळे मला मोठी गमत वाटली.

कामाच्या व्यापात वरमणुकीसाठी वेळ काढणे आज जरी मला अवघड होऊन बसलेले असले तरी वेळात वेळ काढून लतामार्ईची गाणी मी ऐकत असतो. त्याच्या व आशाभार्ईच्या गाण्याचा मी एक निस्सीम चाहता आहे. ज्यावेळी सयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना झाली त्या शुभ प्रसंगी लतामार्ईच्या ग्ढातून निघालेली “वनदयाम सुदरा” ही होनाजी पाळाची भूषाळी प्रत्यक्ष ऐकताना थारून जाण्याचे माग्य मला लाभले आहे. त्याचप्रमाणे चिनी आनमणाच्या प्रसंगी मुबई येथील ब्रेव्हर्न स्टेडियमवर घडतानाची श्रोत्यासमोर राष्ट्रीय संरक्षण निधीसाठी ‘ऐ मेरे वतन के लोगे’ हे जे अप्रतिम गीत त्यांनी गाईले, जे गीत ऐकताना प्रत्यक्ष पंडित जवाहरलाल नेहरूही गंढिवरले, त्या प्रसंगी मी हजर होतो. या दोन्ही आठवणी मनावर ठसत राहिल्या आहेत.

लतामार्ई या फेरठ महाराष्ट्रीय नवदेव, वेवळ राष्ट्रीय नवदेव, तर आंतरराष्ट्रीय गायिका आहेत ‘जागतिक कलाशार’ हे विशेषण सर्वांपासून जर आज कोणा भारतीय कलासत्ताला लागू पडत असेल तर ते लतामार्ईनाच. संगीत ही विश्वभाषा आहे. म्हणून अत्र संगीतकार हा कोणत्याही एका प्रांताच्या मालकीचा राहूच शकत नाही. त्याचे सगल्या जगाचीच नाते जडलेले असते. अने लतामार्ईंनी सय विश्वाशी नाते जोडले आहे.

स्वरसम्राज्ञी

सौंदर्य (Beauty), संगीत (Music) आणि सुगंध (Fragrance) ही आमच्या जीवनाची तीन तत्वे आहेत. मनुष्याच्या ह्या तीन भुक्ता भागल्यानाचून त्याच्या आत्माचा संपूर्ण विकास होऊ शकत नाही अशी आमची अड्डा आहे.

म्हणून रोज सकाळी उठल्यानंतर डोळे, कान आणि नाक ह्या तीन अवयवांना यथास्थित आनंद दिल्या नाचून आमच्या दैनंदिन कायक्रमाला आम्ही प्रारंभ करित नाही.

या आमच्या जीवनसाधनतत्त्वांमार्फत गाण्याच्या सर्वात मोठे स्थान आहे. 'घनव्याम मुत्रा श्रीरस अदणोदय शाग' या त्याच्या महामधुर भूराळीने सारा महाराष्ट्र जागा झाला. 'चापा चोलेना, चापा चोलेना' या 'वी' कवींच्या 'चापा' गाजले त्यांनी सारा महाराष्ट्र 'फुली फुलून' आणला आणि मास्कराव तांबे कवींच्या 'जन म्हणतीत पळसर हाय हाय। मी जता राहिल काय काय' या मृच्छुगीताने त्यांनी सगल्या महाराष्ट्राच्या काळजाचे लवचक तोडले आहेत.

या स्थितिस्थि आकाशवाणीवरील त्याच्या गाण्याच्या शेकडो न ह लाखो आवतनानी त्या रंगी पंचमीस बघें रोजच्या रोज भारतातील कोणत्याही जनतेला आनंदाच्या महापुरात अक्षरशः बहोर करित आहेत. भारतीय संगीताचे अभिजात स्वरमाधुर्य त्यांनी सगल्या भारतात कानाकोपऱ्या पयत पोहोचविलेले आहे. त्याची लोकप्रियता वगळ भारतातच नाही. सारे जग त्याची गाणी आकाशवाण्यावरून राज्या राज्या रोज ऐकत आहे. भारतीय चित्रपटातील संगीतगरी लोकप्रियता वगळ त्याचामुळेच वाढलेली आहे. चित्रपटामध्ये पाश्र्वायनाला 'ने म्हणू नि जो दना लाभलेला आहे' या चामुळेच वाढलेली आहे. चित्रपटामध्ये पाश्र्वायनाला 'ने म्हणू नि जो दना लाभलेला आहे' तो वगळ त्याच्या पुण्याइमुळेच यात काय शका आहे? धनिमुद्रित संगीताच्या हजारा मुद्रिका वाढून तर त्यांनी जागतिक विजय केला आहे. त्याची ही कीर्ती ध्यानान घेऊन, 'टाईम' (Time) या विश्वविख्यात अमेरिकन साप्ताहिकाने लतावाईचा परिचय आपल्या एका अकांत दिलेला होता. भारतीय आकाशवाणीच्या 'विविध भारती' मधील लोकप्रिय चित्रपटगीतांमधील शेकडो सत्तर गाणी लतावाईची असतात हे आम्ही सगल्यांचीही आवश्यकता नाही.

मधुर आणि मुलायम आवाज, स्पष्ट आणि अर्थपूर्ण शब्दाचार यामुळे लताचे गाणे ऐकणाराचे

देहमान गळून पडते. दुःख, क्लेश, यातना यांना विछाडायला लावण्याचे विलक्षण सामर्थ्य लताबाईंच्या स्वभाव गळ्यात आहे. जपळजपळ सर्व भारतीय मापात गाणी गाऊन त्यांनी आपले दिव्य स्वर फक्त्यासुमारापासून ते कादमीरपर्यंत पोहोचविले आहेत.

महाराष्ट्राची सधृति नि परंपरा याच्याबद्दल स्वरसम्राट दीनानाथ मंगेशकर आणि त्यांचे कुटुंब यांना वेबदा जगत अभिमान आहे, तो सर्वश्रुत आहे. महाराष्ट्राज्यस्थापनेच्या महोत्सवाचे उद्घाटन लताबाईंनीच आपल्या मधुर मंगलचरणाने केलेले सर्वांनी ऐकलेले आहे. महाराष्ट्र सरकार आणि भारत सरकार यांनी लताबाईंची ही महान संगीतसेवा लक्षात घेऊन त्यांच्या ह्या अतामाप गुणाचा उत्कार करावयाला नको काय ?

खरी लता?

स्वरमुदरी, गायनसम्राज्ञी, सरस्वती, कोनिलकठी या आणि आणखी अद्या, अनेक ज्ञान्याज्ञ्या भूषणानी विभूषित असलेली पाश्चायिका कु ल्हा इजवदल काही त्रिहण्याचा मला आदेश आला आणि माझ्या मन चक्षू

समोर पार लहानपणा पाहिलेले, कै० गणपतराव जोश्याचे 'हॅन्डेट' नाटक तरळून गेले त्या नाटकात येणारे सांग पावरलेल्या राजपुत्राजवळ जाऊन, त्याच्या घराचा विचाराचा काही थागपत्ता लागतो की काय याची चान्चणी 'शालेय' करू लागत राजपुत्रमाराने दोगट्या माणसाजवळची बाखरी घडून ती शालेयाच्या हातात दिवू आणि समितले, "या बाखरीतून उद्दष्ट संगीत, कधी दृश्य पिळनटून टाकणारे कणस्थिर, तर कधी सर्व गोपगोपींना मोहून टाकणारे विश्वप्रेम-संगीत कादता येते कुशी ते काढून दाखवाय का ?" शालेय बोलला, "मला ते करता येत नाही " त्यावर राजपुत्र म्हणाला, "या टीचरमर लाकडाच्या निर्जीव नळकाड्यातले सुंदर रस कुड्याला कादता येत नाहीत आणि या साडेतीन हात देहात, विश्वकर्माने अजब करामतीने निर्मिलेल्या माझ्या अंत कणातले लपलेले निचार समजून घेण्याचा प्रयत्न करता !"

करणातले लपलेले विचार समजून घेण्याचा प्रयत्न करता !”
 व्हा,—निचे चाहते म्हणतात त्याप्रमाणे—भगवताची गसरी आहे आणि राजपुत्र म्हणतो
 त्याप्रमाणे साडेतीन हात देहाची स्त्री आहे खरेच, ती काय आहे ? अगोदर स्त्री, त्यानू दयामय
 भगवानांनी दिलेली आवाजाची अनमोल देणगी, सिनेमावाल्यानी (स्वतःच्या सोयीसाठी) अपाय जाही
 राणींचे वाक्य तिच्यामोठ्या निर्माण केलेले चञ्चलवासइह प्रसिद्ध असलेल्या लक्ष्मींच्या रूपेचा तिला
 लाभलेला सान्नागर—खरी व्हा या सगळ्या मुद्र गर्दीनून पाहायची चेष्टा आणि कशी ! कोडेच
 आहे हे. जे तो आपल्या आवडीप्रमाणे, कधी कामधुक म्हणून, तर कधी होस म्हणून कधी रिकाम्या
 सुतराप्रमाणे, सर कधी कुठलीही कुलगढी हाफडली तर पितर स्वर्गाल गल्याचा नूपुरी आनंद वागतो
 म्हणून हे कीडे सोडविण्यात बळ दबडतो फार थोंडे, व्हा समजण्यासाठी व्हाचा विचार करित
 असतील. व्हाच्या भावाज्ञाचा, संगीताचा, तिच्या अचूक शब्दफेकीचा, सुर आणि शब्द यांच्या द्वारा ती
 उभवीत असलेल्या अमृतमय मानविश्वाचा आनंद लष्णारे शेकडो, नवे सहसाबधी गातप्रेमी सजन

तिचे गाणे ऐकतात. आनंदी होतात. 'वा' देशराची काय देणगी आहे' असे म्हणतात. आणि तिला अगत्य, आशीर्वाद, शानासकी, सापैकी काहीतरा देऊन पुन्हा आपल्या दैनंदिन उद्योगात मग्न होतात त्याच्या दृष्टीने लता म्हणजे फक्त गीत. लता म्हणजे थकल्यासांगल्या जीवाचा एक सुंदर विरंगुळा।

या चाहत्याप्रमाणेच, रणमैदानावरून तिला आलेली, शूर सेनिकापासून तो धुरधुर सेनापतीपर्यंत अनेकांची पत्रे मी वाचली आहेत. देशापासून दूर, मातविरहाने कष्टी आणि मातृभूमीच्या लुशीत येण्यासाठी उत्सुक असे ते जीव तिला लिहितात, "लताबाई, तुमच्या गाण्यात आम्हाला आमची घरदार दिसतात. आताचे आखाज ऐवू येतात. बाळबळाचे बोलके बोल त्यातून उमटतात. आणि त्यात आमच एकाकीपण विरून जात. आम्ही सज होतो नव्या दमान .."

घरीदारी करू करणाऱ्या नायागायत्या लताच्या गाण्याच्या सुरासुरोर कष्ट विसरून रागतात. क्वचित, स्वतःही गातात. सुखावतात. तृप्त होतात.

पोटासाठी दिवसरान रागणाऱ्या हमालापासून तो खुर्चीत अडकलेल्या हृषीसरापर्यंत सारेजण; माणूस, जात, गोट, पय, भेद विसरून लताचे गाणे ऐकतात. कानातून हृदयात प्रवेशणाऱ्या संगीताच्या या सुगंध प्रवाहात मनसोब डुमतात. प्रयत्न होतात. त्यापलिकडे लता कोण, कशी, कुठे, काय करीत असेल याचा विचारही त्यांना शिवत नाही.

पण आपल्याला प्रिय अगर अप्रियही व्यक्तीच्या जीवनाची जादा चोकशी हाही मनुष्यस्वभाव आहे. एरवेच नव्हे तर आपल्या भावडीच्या व्यक्तीला नसते सद्गुण चिकवणे आणि नाबडत्या माणसानर नसते दुर्गुण लाढणे हेही अनेक प्रमगी घडते. लताच्या नासतीत हा दुसरा प्रकार विंगेपणे घडत आला आहे.

देगाच्या सर्व मागातून आणि परदेशी स्थिर शालेल्या भारतीयाकडून तिला दररोज अनेक पत्रे येतात त्यात कोणी तिच्या घरस्वतीचा अवतार म्हणतो. कोणी गानदेयता म्हणतो. कोणी तिचा कोटो मागतो. कोणी तिला प्रेमपत्रे लिहितो. आणि काहीजण पत्रात तिच्या उद्धाराही करतात. कारण ? त्याचे तेच जाणोत ! काही गानप्रेमी सज्जन स्त्रीपुरुष तिच्या देवदत्त देणगीचे मनापासून पीतुक करून सत्यप्रेमाने तिला आशीर्वाद देतात. हे सारे जिण लामलेले आहे ती लता सारेच कशी आहे असाही प्रश्न काहीजण करतात. त्यात अम्माभाविक असे काहीच नाही. पण लता सरी कशी आहे ?

बद्दल्या या सर्व पयाखोट्या, चागल्यावाईट गोष्टी वर्तमानपनाच्या चव्हाट्यावर इतक्या हिरीरीने माटल्या जातात की त्या खोट्या म्हणण्याची प्रत्यक्ष लक्षाची ताकद नाही. तेथे इतराची काय कथा !

माणसाच्या सर्व आशाअपेक्षा, गुणदोष, सुखाची आवड, दुःखाच्या यातना, या बाबतीत लक्षाही माणूसच आहे. स्तुतीने आनंद वाटणे, दुःखाने रडू येणे, प्रेमाने गुदगुल्या होणे, शिष्याचा सत्ताप येणे, खावे, प्यावे आणि साधे का होईना, त्यावे असे वाटणे, या सर्वसाधारण गोष्टी तिच्यातही आहेत. दैवी देणगीने अलङ्कृत झालेला तिचा गळा आणि तिने आत्मसात केलेल्या कलेचे अलौकिकत्व सोडल्यास लक्षा ही रत्ताच आहे. माणूस आहे.

लक्षाचे काही दोष ध्यानात घेऊनही तिला लाभलेल्या ईश्वरदत्त देणगीप्रमाणेच तिची कर्तव्य गारी तिच्या वैय्यानाही मानावी लागेल. वयाच्या बाराव्या चौदाव्या वर्षापासून अनुभव, विशेष शिक्षण अगर कोणाचा पाठिंबा यापैकी जवळ काहीही नसताना केवळ स्वतःच्या श्रमाने आजची सुनत्ता संपादणे, एवढा लौकिक मिळवणे आणि हे सर्व सातत्याने आज बावीस पंचवीस वर्षे अबाधित सामाळणे, वाढवणे ही काय साधारण गोष्ट आहे ! हे काय केवळ दैवाच्या दयेने घडले ! अबाधित सामाळणे, वाढवणे ही काय साधारण गोष्ट आहे ! हे काय केवळ दैवाच्या दयेने घडले ! बहुतेक भारतीय मापाच्या खाचाखोचा, त्यातले निर्दोष उच्चार आत्मसात करण्यासाठी त्या त्या भाषेतील अधिकारी शिक्षकाजवळ तिने केलेला अभ्यास, पदातील भावनाचा प्रसंगाला साजेल असा आविष्कार करण्यासाठी जरूर असलेले विचार, उच्चार आणि स्वराचे संदर्भ हे काय अमाशिवाय, अभ्यासाशिवाय केवळ आवाजाच्या देणगीने घडते ! तिला तिच्या आवाजाचे सोने भगवतानी दिले हे नितः सारे तितनेच त्या सोन्याचे नवनवीन सुंदर अल्कार घडवून ते मोहक करणे हे लक्षाचे स्वतः कर्तृत्व आहे.

एकत्र कुटुंब हा लक्षाच्या वैशिष्ट्याचा, अनेकांपैकी एक अभिनदनीय पैजू आहे. आई, बहीण, भाऊ, भात या सर्वांचा एकत्र संसार चालवणे आणि तो प्रेमाने, अभिमानाने आणि मानमान्यतेने निभावणे ही एक मोठ्ठी, म्हातान्या आईबापाची देखील अडचण वाटण्याच्या आजच्या काळात, आजच्या जगात लक्षाचे मोठेपण सिद्ध करावयास पुरी आहे.

पद्धतशीर अभ्यासाची संधी नाही, पाहायचे आणि शिकायचे असेच जीवन गेल्यामुळे तिच्या जीवनविषयक विचारांची आणि आचारांची काही प्रसंगी सगळी लावणे अवघड वटते. घोड्याना जीवनविषयक विचारांची आणि आचारांची काही प्रसंगी सगळी लावणे अवघड वटते. घोड्याना गाडीला जोडतात, बैलाना बळजबरीने राबवतात, मुक्या जनावराना छळतात, याचा राग येण्याइतकी सहृदयता तिच्यात आहे, त्याबरोबरच, बरोबरीच्या मनुष्यमाण्याला त्रिभेच्या चावकाने प्रसंगी अयोग्य लाडन करण्याचा कठोर फक्कळणाही तिच्यात आहे. स्वश्रमाने हजारो रुपयांच्या देणव्या अयोग्य लाडन करण्याचा कठोर फक्कळणाही तिच्यात आहे. स्वश्रमाने हजारो रुपयांच्या देणव्या मिळवून देण्याच्या उदारतेबरोबर हजार दोन हजारोंसाठी त्रिभे करण्याचा व्यवहारी कट्टरपणाही तिच्यात कधीतरी दिसेल. हळूवार सहास्रभूतीबरोबर घेता उपहासही तिच्यात प्रसंगी प्रतीत होतो स्वतःची स्वतःचा विरोध हा या जिवंत लतेला देणारा बहर आहे. लहर हा कलावताचा स्वमान आहे म्हणतात. तिच्या अमोल गुणांच्या गौरवार्थ ते झाले गेले विस्मरून जातात त्याचा हागोरा रिटीत नाहीत.

लक्षाची आपल्या बडलावर, भारदावर, शिरछप्पतीवर, घमोरा (तिला समजता ती) अज्जा आहे. कोणत्या छुबाडण्याची तिला गरज नाही आणि सवय नाही. कर्बाला ती फार घाबरते. फार विलक्षण नमले तरी चांगले संस्कार तिच्यावर झालेले आहेत. ती भावनाप्रधान आहे. पण म्हणून ती आग्रही, प्रसंगी दुराग्रही नाही असे मी कसा म्हणेन ! क्रोध, मद, मत्सरही अगदीच उद्भूत नसता असे मी सांगू ! चक्कन अपसमज करून घेण्याचा क्वचित उतावळेपणा तिच्यात आहे. तसा चुकते असे पटले तर ते कपूड करण्याचा प्रांजळपणाही तिच्यातच आहे.

गाण्यासालोगाल उताची पाळाणण्यासारखा आणखी एक गुण म्हणजे सृष्टिसौंदर्य घषण्याची, ते कॅमेऱ्याने टिपण्याची तिची आवड व त्यात दिवून येणारी तिची कलात्मक दृष्टी. तिने घेतलेली काही छायाचित्रे पहिल्या प्रतीच्या छायाचित्रकागळा, कन्यावताला शोभतील.

थोडक्यात म्हणजे मगधंतानी रूप खैरात करून ठेवली आहे तिला पुष्कळच देऊन !

आणि म्हणूनच, जगात नित्य असे काही नाही हे घ्यानात घेऊन ती आपल्या कलेचा, गुणाचा उपयोग आवडत्या देशासाठी, तोही बदलत्या गूढ्याचा निचार करून करील, तर एरी उता लोकाना दिसेल-आवडेल. रंगोल प्रसंगी गोष्ट गळ्याने करमणूक करणारा माननी ग्रामोफोन म्हणवून घेण्यापेक्षा प्रयत्नानी ती देवी परस्वतीचा सुस्वर साक्षात्कार ठरेल. हे अवघड असेल, तरी उताला अशक्य नाही. आवश्यक ती श्रीची कृपा, बुद्धी, सधी आणि ज्ञानाशीर्वाद त्रिश लामलेला आहे. म्हणूनच, अवतार-समाप्तीनंतर भूलोकी विसरून गेलेली मगधताची बागरी टपटपाचे की देवळ पार्श्वगायिका म्हणूनच जगा-मरावयाचे हे ठरवून त्याप्रमाणे ती आचरण करील अशी मला आशा आहे.

एरी उता टाऊनवण्यासाठी मी वाट पाहतो आहे ती बरील सर्व गुणानी पूर्णलंकृत होण्याची. तिला स्वतःला आहे चापेक्षा पुष्कळच हवे असेलही. पण सर्वच सर्वांना मिळत नाही. हवे ते कपटाने मिळवावे लागते.

अपूर्णतेतच पूर्णत्वाच्या प्रयत्नाची निंद जन्मते !

पारवरू

सेव्याप्रकारा. दगाच्या सतत पालटत्या आकाराच्या पार्श्व-भूमीवर घरच्याकडे परतणारी पाखरे. या दृश्याइतके अद्भुत, सुंदर आणि उत्तेजक दुसरे काहीही असेलसे मला वाटत नाही. ही पाखरे मला सुसता, स्वतःता,

शक्ती, कर्तृत्व आणि इतर अनेक ल्हूहणीय गुणाची प्रतीके वाटतात.

लना मगेशकर आणि तिचे कुटुंबीय हे मला सतत अशा पाखराचे स्मरण करून देतात. मीही अशाच एक मुक्त पक्षी आहे. त्यामुळे माझा आणि या कुटुंबाचा घनिष्ठ स्नेह असावा हे स्वाभाविकच आहे. आम्ही घराच पाखरे आहोत आणि केलेचे एकाच शिबिज आत्मग्न्याचा आम्हाला ध्यास आहे. पाखरामध्ये भाऊबहिणी असतील की नाही? असतीलच. त्यांना एकमेकांविरुद्धी काय वाटत आहे. असेल बरे! प्रेम, जिव्हाळा, अभिमान. होय ना! मग तेच मला लनाच्या घराबद्दल वाटते. तिलाही आमच्या कुटुंबाबद्दल तीच आत्मीयता आहे. या भागडाच्या गुणाबद्दल आणि कर्तृत्वाबद्दल मला सतत विलक्षण कौतुक वाटत आले आहे.

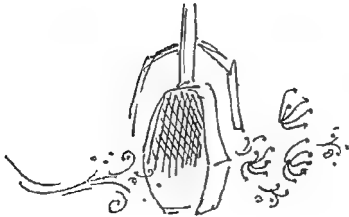
‘लडा’ या शब्दाचा संस्कृतमध्ये ‘वेल’ असा अर्थ आहे. आमची लना ही चेळीसारखी नाजूक आहे. पांखासारखी कोमल, मृदू आहे. हे पाखरू एका क्षणी मुग्ध, अवसाय, निरास असे खाद्यावर अलगाव घेतावेत तर दुसऱ्याच क्षणी मुक्त, स्वतः, बडबोर वृत्तीने आमच्यात उच भरारी घेईल. मोठे लहरी, गोड आणि लोमस पाखरू आहे हे!

या मगेशकर कुटुंबात आणि पाखरात एक अनाकलनीय नाते आहेच. एकदा ही भारडे आमच्याकडे पाहुणचारासाठी आली होती. त्याच वेळी माझ्या एका मित्राने काही कोयाळ जिवत पकडून ते माझ्याकडे घाडून दिले होते. त्याच्या रुचकर माणवर मी लाव मारणार होते. पण पिंज न्यात काडलेली ती गरीब, गोखिवाणी, असहाय पाखरे पाहिली मी, लताए आणि तिच्या बहिणींना असे रडू कोसळले आहे म्हणून सांगू! मी ती पाखरे तानडतोत सोडून दिली. एवढेच नव्हे, तर तेव्हापासून कधीही मी कोयाळ म्हणून पुढा पाहिला नाही.

आज भारतात, इतकेच नव्हे, तर भारताबाहेरच्या जगातही सर्वात अधिक प्रमाणात जर कुणाचा

स्वर ऐक्य ज्ञात असेल तर तो स्ताचा-या माझ्या आवडत्या बहिणीचा गेली नित्येक वर्षे हे असे चालले आहे आणि यापुढेही अनेक वर्षे ते असेच चालत राहील याविषयी मला तिळमात्र शका वाटत नाही. स्ताचा स्वर हा शतकाशतकानून एकदाच निर्माण होणारा स्वर आहे. तसा स्वर पुन्हा सिद्ध होणे अवघड-नव्हे, अशक्य आहे. मी ज्यावेळी इतर देशातून हिंडत असतो त्यावेळीही स्ता माझ्यापासून दूर आहे असे मला कधी वाटतच नाही. आपल्या स्वराच्या रूपाने ती माझ्या समीप सदा असतेच. मी नुसता रेडिओ सुरू करण्याचा अवकाश, हे लाडके पातळ आपले अद्भुत स्वरजाल लग्नच माझ्याभोवती घिणू लागते. सौंदर्याचे, माधुर्याचे आणि जीवनाच्या एका खोल समजण जागिरेचे विविध आवृत्ति तयार होऊ लागतात ते व्यताना माझे देहभान हरपून जाते

या अद्वितीय पात्रराने यापुढेही सतत अज्ञान उन उन मरा-या घेत राहावे, कलेची याहूनही अधिकाधिक विस्तीर्ण क्षितिजे आक्रमित राहावे एवढीच माझी इच्छा आहे.

सुधाकंठिनी कल्याणीया

एकावन्न किं वायन साळची गोष्ट असेल. स्थळ - नागपूर.
प्रसंग : एक संगीत महोत्सव. या महोत्सवाच्या संचालकानी
उत्सवात भाग घेण्यासाठी मला निमन्त्रण केले होते. आणि
त्याला अनुसरून मी नागपूरला आले होते. याच कार्य

क्रमासाठी श्रीमती लताही तेथे उपस्थित होती. त्यावेळी देखील ती चित्रपटसिकाऱ्या गळ्यातला
साईत बनलेली होती. कारण 'महल' सारख्या चित्रपटातील 'आयगा आनेवाला' बगैरे आयत
गाजलेल्या तिच्या गीतानी तेव्हाही जनतेला वेड लावलेले होते.

कार्यक्रमाच्या संचालकानी माझी व लताची ओळख करून दिली. तिच्या त्या प्रथमदर्शनाने
मी किती चकित होऊन गेले होते याचे आठ्ठाही मला चांगले स्मरण आहे. कल्पनेलाही ज्याचा
विचार करताना भोवळ येईल अशी गगनचुंबी कीर्ती आणि त्या कीर्तीची ही अधिष्ठात्री मान अगदी
एवढीही, बाहुलीवशा. लाजळूपणा आणि मोठ्या त्या छोट्याशा मूर्तीत पुरेपूर भरलेला. हा
प्ररोध मला जेव्हा विस्मयकारक तेव्हाच आनंददायक वाटला. श्रीमती लताच्या वागण्यानेल्यान
निचा अभिजात साधेपणा, सौजन्य आणि सगळ्या याचे मोठे हृदय असे दर्शन मला घडले आणि
त्यामुळे तिच्याबद्दल माझ्या हृदयात विलक्षण जिवाळ आणि आयुर्वादी दाटून आली. नितीवरी
वर्षांचा परिचय असावा अशी आत्मीयता तिच्यासंबंधी मला वाटू लागली. एवढी मोठी कीर्ती आणि
वैभव संपादन केलेले, पण त्याची ओशरतीही जाणीव लताच्या बर्तनात मला कोठे दिसली नाही.
या साधेपणाने मी मोहित होऊन गेले तिच्या कागुणाविषयी मला वाटणारी कौतुकाची भावना मी
जेव्हा तिच्या बोलून दाखवली त्यावेळी अत्यंत विनयाने व लीनपणे तिने त्या खुर्तीचा स्वीकार
केला. हे सारे किती अद्भुतच होते. मनाच्या सरलतेचे आणि नम्रतेचे दर्शन घडवणारे होते
जी माणसे अकरमात कीर्तिशिखरावर जाऊन पोहोचलेली असतात, प्रसिद्धी आणि लोकप्रियता
ज्याच्याकडे सहाय्याला वेगाने आलेली असते, अशी माणसे 'स्वामाविक' राहू शकत नाहीत
त्यांच्या वागण्याबोलण्यात वृत्रिम उपचार, दम, आत्मगौरवाची भावना, खोगळेपण विनय याचा
मनाला अगदी उलग आणिपण प्रत्यक्ष पाहिलेलायती येत असतो. त्यांच्या संगर्भत जीव गुदमरू

लागता. पण अशा दोंगीपणाचा, विनयाचे मिथ्या आग्रह घेतलेल्या दामिक गर्विष्ठपणाचा हात्याच्या व्यक्तित्वात छल्लेसही नव्हता. तिच्या पहिल्या भेटीने एक अत्यंत अनुकूल असा उठा माझ्या मनावर उमटवला.

या कार्यक्रमात लताने जी गाणी गावली त्यानेही मी असाच निस्संशयचरित होऊन गेले त्या दिवशी तिने आपल्याजवळच्या शास्त्रीय बैठकीवर आधारलेल्या गाण्यांचे मांडारच जणू उघडले होते त्या क्षेत्रातले तिचे ज्ञान, तिचा आवाका आणि श्रेष्ठ यानी मी अश्रुश मनमुगध झालो होतो! हा वेळपावेतो लतानंदलची माझी समग्रत अशी होती की या सुलीला जावूचा गळा लामलेला असत तर काही विशिष्ट प्रकारच्या गीतावरच तिची हुकमत चालते, शास्त्रीय गाणे तिला बहुधा येत नसावे पण त्या दिवशी शास्त्रीय गावनातले तिचे कौशल्य आणि त्या क्षेत्रातला तिचा जबरदस्त अधिकार जेव्हा माझ्या प्रत्यक्ष अनुभवास आला त्यावेळी तिच्यानंदलचा माझा हा पूर्वग्रह किती चुकीचा होता ते मला स्वतःची मान्य करावे लागले तिच्या तेजाल आणि समृद्ध स्वराने त्या दिवशी स्वर्गीय गानमाधुर्यांचे असे उन्मेष प्रकट केले की माझ्या अज्ञानाचे व गैरसमजाचे धुवे त्यापुढे क्षणाघात विरघळून गेले !

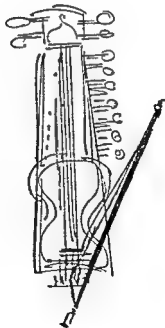
लताचा गळा अत्यंत गोड आहे, स्वराची समृद्धी आणि संपन्नता तिच्याजवळ फार मोठी आहे, हे तर पुरेच. पण तिचा आवाजून उल्लेख करण्यासारखा आणि एक विशेष म्हणजे आवाज ह्या तसा बळवण्याचे तिचे असामान्य कसब. या बाबतीत ती येथळ अनन्य आहे असे म्हणावयास काही प्रत्यबाय नाही. हे वैभव तिला निसर्गतच लाभले आहे. गाणाच्या परदाइतक्याच सहजतेने लता गुणगुणते, किलविल्ले, स्वरसंपदा उघळते राहाते. विरोधत कपसुत स्वराची फेक ती ज्या सफाईने करते, त्यासाठी गळ्यावर जो विलक्षण ताबा ती ठेवू शकते त्याला तोडच नाही !

गेली पंचवीस वर्षे श्रीमती लता गात आहे. या दीर्घ अवधीत विनयाबद्ध आणि मोठ्या विनयाबद्धे अशी तिची वाटचाल सतत होत राहिली आहे. आणि आज तर ती कीर्तीच्या नि वैभवाच्या ऐन शिखरावर उभी आहे अशा वेळी सारा देश तिचा गौरव कराल, आणि लताच्या समलोल व्यक्तित्वाला, सदमिष्टचीला नि अभिजात मुसकृततेला वाजेते त्या गौरवाचे साथे सुंदर स्वरूप असेल याविषयी मला काहीमान शका वाटत नाही. चित्रपटातली आणि यनिमुद्रिकांमधील तिची अश्रुश. असंख्य गीते तिच्या मजमली स्वराची, कलाम सौंदर्यदृष्टीचा प्रत्यय आणि देणाच्या तिच्या सहज शैलीची आणि तिच्या सूक्ष्म भावसंपन्नतेची साथ पक्वतात. अशा कौतुकासद कलागुणांचा अगुर्वे मेल तिच्यासाठी शालेला असल्यामुळेच भारताच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत, लहानापासून थोरापर्यंत लताचीच ती एकमेव लाडकी कलाकार होऊन राहिली आहे. यकिंचितही अतिशयोक्ती न करता मी अगदी निश्चयपूर्वक असे म्हणू शकतो की श्रीमती लता हिने चित्रपटातील गीतांचा दर्जा, प्रतिष्ठा आणि कलात्मक ऐश्वर्य कितीतरी प्रमाणात वाढवले आहे, इतकेच नव्हे तर आपल्या अगदी वेगळ्या आणि खास स्वतःच्या अशा शैलीचे नि तनाचे सौंदर्य पार्श्वगायनाला देऊन कधीही न कोमलपणाने, अक्षयी टाटवीत असा बहर त्या कलेला प्राप्त करून दिला आहे !

तिच्या आगली एका खास वैशिष्ट्याचा मी जर निर्देश करा नाही तर हे वर्णन अपुरेच राहणार आहे. लताचे हे वैशिष्ट्य म्हणजे तिचे अचूक निर्दोष शब्दोच्चार. या तिच्या गुणाचा मला आश्चर्य उद्भव करवावा वाटतो. कारण आपल्या अगल्या या वैशिष्ट्यामुळे आजच्या नामांकित पार्श्वगायकात तिने सर्वाधिक मानाचे स्थान मिळवले आहे. आपल्या स्वतःच्या मातृभाषेवरील इतर भाषांही लता ज्या सफाईने गाते, त्या मातृभाषेच्या स्वराचे विशिष्ट यष्टण राखणे, निःसूक्ष्म शब्दोच्चार करणे, विशिष्ट आपात आणि दैर्घ्याचे असाजला देणे आणि त्या त्या भाषेचे प्राक्तिक वैशिष्ट्य अचूक व्यक्त करणे हे सर्व ती ज्या अप्रिचाराने सहज साधू शकते त्या बाबतीत तिची बरोबरी करणारे

फारच थोडे कलाकार चित्रपटमृगीत आज सापडतील! श्रीमती लताची या क्षेत्रातली सफाई वधानयाची असेल तर दक्षिण भारतीय मातातली निची गणी एकदा ऐकावीत! तमीळ, तेलगू या भाषातल्या विने गाइलेल्या गाण्याचे शब्दोच्चार असे साक, अचूक आणि निर्दोष आहेत की अत्यंत चोखदळ आणि दोषान्नेपी टीकाकाराच्या कसोटीलाही ती गाणी पूर्णतया उतरतील. त्यात खोच काढणे त्याला शक्य होणार नाही ही गाणी कोण गाते आहे हे जर एकणारापासून लग्न ठेवले तर गायिका कोणत्या देगातली किंवा मातातली आहे, निची मातृभाषा कोणती आहे हे श्रोत्याला प्रयत्न करूनही सांगता येणार नाही!

सरचेसेनटी ईश्वराच्या चरणी एकच प्रार्थना करून हा छंगला लेण सपक्वते संगीत ही देवभाषा आहे असे म्हटले जाते. ती देवभाषा आहे हे खरेच पण व्यथित अशा मानकी हृदयाचाही तो एक मोठा दिलासा आहे श्रीमती लता हिच्या चित्रपटक्षेत्रातल्या कारकीर्दीच्या रोष्यमहोत्सवाच्या या मंगल प्रसंगी मी मनापासून असे इच्छितो की तिच्या कलेची ही ज्योत दैवी तेजाने अशीच सतत झळकत राहानी तिचा प्रकाश भारतातल्याच नव्हे तर जगभर पसरलेल्या माननापर्यंत पोचावा, आणि तिच्या कलेचा सुखमहोत्सवही अशाच चढत्यावाढत्या वेगाने नि रसिकांच्या कीतुकाने साजरा व्हावा!

दयानंद शंदोडकर

गोमंतक-कन्या

स्वरसम्राज्ञी म्हणून मान्यता पावलेली कु. लता मंगेशकर ही एक गोमंतकीय, आमच्या गोमंतकाचे कलातपस्वी कै. मा. दीनानाथ यांची मुकन्या म्हणून मला प्रथम परिचित होती. तिच्या सुरेल गळ्यातून निघणाऱ्या स्वर्गीय

स्वरलहरींनी लाखो संगीतप्रेमी सुख झालेले मी पाहिले आहेत. कु. लताचे ध्वनिमुद्रित संगीत ऐकून आपल्या थोर विद्यार्थी अतृप्त इच्छाच ती पूर्ण करित आदे असे सार्थपणे म्हणावेसे वाटते. कै. दीनानाथ हे एक महान संगीतज्ञ होते. त्यांची संगीतसाधना पर उच्च श्रेणीची होती. निरनिदाळ्या रागदारीच्या विज्ञा शोधण्यासाठी त्यांनी अतिशय परिभ्रम घेतले. त्या विजांवर आपल्या प्रतिभेने नवीन साज चढवून त्यांनी मराठी नाट्यसंगीत समृद्ध केले. रपावर स्वतःचा असा वैशिष्ट्यपूर्ण ठसा उमटवला. एक नवा संप्रदाय निर्माण केला. एक नवी बैठक स्थापन केली, त्या बैठकीला साधू ठेवून, त्या संगीतसाधनेचा आधार घेऊन गानश्रेष्ठि गंगली जाणारी लता आज कीर्तीच्या अस्त्युच्च शिखरावर विराजमान झाली आहे. केवळ भारतातच नव्हे तर परदेशातही इतकी लोकप्रियता मिळवलेली दुसरी व्यक्ती सापडणार नाही.

कु. लताचा पहिला जाहीर कार्यक्रम मी ऐकला तो मुंबईत रंगभवनमध्ये. चीनच्या आक्रमणानंतर संरक्षणनिधीसाठी तो कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला होता. पुण्याच्या मिलिटरी कॉलेजसाठी जो निधी जमवण्यात आला त्यावेळी लताच्या कार्यक्रमाचा मी मुख्य पाहुणा होतो. सतानंतर तिची धाकटी भगिनी श्री. आशा मोसलेही तेथे गाइली. त्यावेळी माझ्यावर प्रभाव पहला तो आशाचाच. आशा एका वेगळ्याच तडफेने गाते. तिच्या आवाजात भेदकता आहे. तिच्या गळ्यातून निघालेला स्वर श्रोत्यांच्या अंतःकटनात कुठेचरी खोलवर स्पर्श करून जातो. नाट्यसंगीतातला एक एक तुकडा अशा चमलनेने ती फेकते की ऐकण्यासाठी देहमान हरपावे ! हीच ती मा. दीनानाथ यांची कन्या अशी जाणीव रहाती.

लता आणि आशा यांचा लेखिक सर्वश्रुतच आहे. पण-डण्ड, सीना, हृदयनाथ या त्यांच्या इतर भावंडांना देखील संगीतातली चांगली समज आहे. प्रत्येकाचे त्याचे त्याचे स्वतःचे म्हणून एक

नौ शाद

लता आणि मी

एकोणीसरो शेहेचाळीस साल. वारदार स्टूडिओतला एक नित्याचा कामाचा दिवस. म्यूझिक रुमला लागून असलेल्या छोट्या 'यूथ' मधून मी कोणाला तरी फोन करीत होतो. तेवढ्यात एक मुलगी माझ्यारोजावर पुढे गेली. ती स्वतःचीच काहीतरी गुणगुणत होती. तिच्या त्या गुणगुणण्याने माझे चित्त एकदम वेधून घेतले. तिच्या स्वरात होतेच तसे काही तरी. अतिशय मुलायमपणा आणि अचानक लवचिकपणा हे त्या स्वराचे सहज जाणवलेले दोन विशेष. माझ्या एकदम मनात आले : योग्य संधी लाभली तर हा स्वर लयावधी लोकांची हृदये कायीज करू शकेल.

फोन करून शांतानंतर मी माझ्या खोलीत आलो आणि लगेच मी त्या मुलीची चौकशी करू लागलो. मी माझ्या सहकाऱ्यांना म्हणालो, "लाखात एक आहे या मुलीचा आवाज. त्यात विलक्षण गोष्टी आणि गोष्टी आहे." त्यावर ते काहीच बोलले नाहीत. त्यांनी 'त्यात काय मोठेसे' अशा काहीदा उपेक्षाःचीने त्यादे उडवले. पण मी नामोहरम झालो नाही. उच्चैर्जित स्वरात मी पुढे म्हणालो, "मी या मुलीला माझं एक तरी गाणं म्हणायला लावणारच!" त्यावर मात्र त्याचे बोल आश्चर्याने निरपारित झाले. त्याच्या आश्चर्याचा अर्थ माझ्या ध्यानात आला. जोतरानाई, राजकुमारी, नूरजहाँ, मुरीदा, जमनाद बेगम यांच्यासारख्या एकाचढ एक अशा नामांकित गझल गायिकांनी पार्श्वगायनाचे जे क्षेत्र गावले आहे तेथे या एका कुठल्या कोण, त्रिकोळ, पोरसवदा मराठी मुलीची पाय टाळ शिजणार आहे असेच जणू त्यांना म्हणावयाचे होते!

पण माझ्या सहकाऱ्यांनी मला नितीही निरुत्साह करण्याचा प्रयत्न केला तरी मी माझ्या निर्धारपासून दळणार नव्हतो. त्या मुलीच्या स्वरातला गोष्टी, त्यातली तीव्र हार ही ज्याने एकदा ऐकली त्याला तिचा निरंतर पडणे फेवळ अशक्यच होते. मध्य दो स्वर इतरपनाही ऐकवायच्या होता. लावटतोव, शृंगाराही विलंब न लावता मी माझा दोस्त अन् सहकारी पुष्पवान याला त्या मुलीची चौकशी करून तिचा पत्ता पाहून आणण्यास आग्रहपूर्वक बजावले. गंधी मिळताच शक्य तेवढ्या त्वरित त्या मुलीचे गाणे पदरात पाहून घेण्याची एवढीच करावची असे मी मनोमन ठरवून टाकले होते. आणि माझ्या

म्हणा त्रिया तिच्या म्हणा, मुदेवाने अर्शा संधीही लगेच चालून आली. 'चादनी रात' या चित्र पटासाठी एक गीत घ्यायचाचे होते. मी लगेच त्या मुलीच्या भावाजाची चाचणी घेण्यासाठी तिला बोलावणे घाटले.

त्या दिवशी सकाळपासून पावसाच्या सरी येत होत्या. राहून राहून येत होत्या. मुंबईचा पाऊस. तरीही बरोबर ठरलेल्या वेळी त्या मुलीने माझ्या खोलीत पाऊल टाकले. ती रडू मिजली होती. आणि एक जुनी पाटकी छत्री तिने आपल्या हातात घट्ट धरली होती. मी तिचे स्वागत केले, तिनेही हसून मला नमस्कार केला. गी निला वसायला सांगितले. ती बसली. मग मी तिच्याकडे दिनेही हसून मला नमस्कार केला. गी निला वसायला सांगितले. ती बसली. मग मी तिच्याकडे प्रथमच नीट न्याहाळून पाहिले. तिचा बापा कुश, सदसदीत होता. आपल्या लाव दाट केशांच्या दोन वेण्या तिने पाठीवर सोडल्या होत्या. खांधी मुठी पादरी साडी ती नेसली होती. आणि तिच्या पायातल्या चपला पार झिन्नूत गेल्या होत्या. तिच्या चेहऱ्यावर देवीचे वण होते. तरीही तो चेहरा पायातल्या चपला पार झिन्नूत गेल्या होत्या. तिच्या चेहऱ्यावर देवीचे वण होते. तरीही तो चेहरा विळखण उत्कट वाढत होता. आणि बालकाच्या अव्याजतेने चमकणारे पाणीदार डोळे जणू दूरच्या अज्ञात भविष्याचा वेध घेत होते. खोलीत येऊन उभेसुधार क्षणभर खाली मान घालून ती स्तब्ध राहिली. मला घाटते आपल्या बाबरेलेल्या मनाला शांत करण्याचा ती प्रयत्न करीत असावी. मला ही एखाद्या पैद् न पाडलेल्या हिऱ्यासारखी पाटली. होय. हिऱाच. आज ओवडपोन्ड वाटणारा, पण पुढे वेव्हा तरी साऱ्या जगाकडून कौतुकाची खडणी बसूल करणारा—

आम्हा ठमसतात एक विचित्र शातला पसरली होती. क्षणमात्र वाट पाहून मीच त्या शातलेचा माग घेऊन मी विला इडलले. "तुम्ही तर पार मिजून गेला आहात."

माझे शब्द ऐकून दिने चटकन वर पाहिले. तिच्या मुद्रेश्वर सकोचयुक्त स्मित उमटले आणि ती म्हणाली,

“मी टूममधून खाली उतरले आणि नौशादवाहेय, पायवाची रूख मोठी सर आली. मळा परळ दी. दी.पासून इथपर्यंत चाळतच याय लागलं. बरोबर छनी होती. पण ती ही अशी.” बोलता बोलता तिने आपल्या पुण्या फाटल्या छनीकडे नजर टाकली आणि ती पुन्हा हसली.

मीही त्या जुन्यापुराण्या छत्रीकडे पाहिले. ती पारख बावल्यावांगी दिवत होती. मग मी वेळ न पाळवता मुख्य विरयाकडे वळलो. मी तिटा विचारले, “तुमच नाव ?” “मी ल्हा मंगेशकर.”

“तुम्ही आतापर्यंत चित्रपटात एखादा गाण स्वतंत्रपणे एकटीन स्टुडल आंदे!”

“होय, एकदा गृहल आहे. ‘बॉये टॉकीज’च्या ‘मजबूर’ चित्रपटासाठी संगीत दिग्दर्शक युनायम हैदर यांनी मला एक गाण एकटीला दिले होते.”

“तुमचे बडील !—”

“माझे वडील म्हणजे श्री. दीनानाथ मंगेशकर. मराठी रंगभूमीवरचे प्रतिष्ठित संगीत नट होते ते.”

बोलता बोलता तिचे डोळे अभिमानाने चमकले.

“तुमच्या सहज गुणगुणण्यावरूनही हे ध्यानात येत की तुम्हाला गाण्याची चांगली तालीम मिळाली आहे.” भी म्हणाले, “शास्त्रीय संगीताचे शिक्षण तुम्ही कोणाकडून घेतलं !”

“सुरवातीला अपातू मी माझ्या बडलाकडेच शिकले.” हता म्हणाला, “पण तशी गंडी बाजू मी तालीम घेतली अमानत या सादिकाकडून.”

मी तादीन येतली अमानत या सादेबाकडून.”
आता ती बरीच शांत झालेली दिसली. तिचा प्रारंभीचा संकोच, जुजुरेपणा मावळून गेल्या आहे.
हे पाहून मी तिच्या थोडेसे गाऊन दाखवण्याची विनंती केली. ती तिने तात्काळ मान्य केली.
खरोखर या मुलीला गाण्याची दैवी देणगीच लाभलेली होती. या कलेची अद्भुत समज तिच्या

नौशाद

जन्मतःच प्राप्त झालेली होती. स्वरांश योग्य तो आकार देण्याचे तिचे कसब असानाच होते. आणि तिचे गाणे स्वच्छ, निर्मळ, सुरेल होते. मध्य आता एकच गोष्ट जाणून घ्यायची होती. नव्या गाण्याचे सूर तिला सहजपणे आत्मसात करता येतील की नाही ?

चित्रपटातले जे गाणे तिला देण्याचा माझा विचार होता ते मी हार्मोनियमवर तिला वाजवून दाखवू लागलो. त्या गाण्याची अस्ताई तिने चटकन उचलली. अंतराही तिला अगदी सहज जमला. तिचे गाणे अगदी निर्दोष होते. बदकाच्या पिलांनी पाण्यात जिवक्या स्वाभाविकपणे पोहावे तितक्या सराईतपणे तिचा स्वर त्या गाण्यात फिरत होता. या मुलीबद्दलच्या माझ्या सर्व अपेक्षा संपूर्णतः त्या ठरल्या होत्या. लौकिक ते गाणे तिने आत्मसात केले.

गाण्याच्या ध्वनिमुद्रणाच्या दिवशी मात्र प्रारंभी ती थोडीशी सकोचलेली, बाबरेलेली दिसली. तिची ती अवस्था पाहून मी ध्वनिमुद्रणासाठी ती जेथे उभी होती त्या खोलीत गेले आणि तिला धीर देत म्हणाले,

“हयं जमलेल्या लोकपैकी कोणाल्यही गाण्यातलं काही कळत नाही असे समज तु, या विषयात तू राहाणी आहेस आणि ते सारे एकजात खुळे आहेत हे पक्कं घ्यानात ठेव. गाण्याला तुझ्यावर ताबा गाजवू देऊ नकोस. तू गाण्यासाठी नाहीस. गाणं तुझ्यासाठी आहे. समजलीस ?”

त्यावर लता हसली. ‘समजले’ असा अर्थी तिने मान डोलावली. तिच्या लाबलचक घेण्याही जणू समजत पडल्यासारख्या तिच्या पाठीवर हेल्यावल्या. मी समाधानपूर्वक तेथून बाहेर पडलो.

गाण्याचे पहिले ध्वनिमुद्रण ठीक झाले. आम्ही बाहेर येऊन ते ऐकले. ते लोकगीत लताने गाइले होते चांगले. पण तिचा आवाज अरुंद, पातळ वाटत होता. चित्रपटातल्या ज्या उपनायिकेच्या तोंडी ते गाणे घातले जाणार होते ती पुष्ट, भरदार देहाची स्त्री होती. तिच्या तोंडी हे गाणे विरंगल तर वाटणार नाही ना अशी शंका आमच्या मनात आली. ध्वनिमुद्रक ईरान घोष याच्याशी मी थोडी बर्बा केेली आणि तेच गाणे पुन्हा एवदा घेतले. यावेळी लताच्या स्वराचा मरगच्चपणा आणि त्याची गोळाई पाहून सारे जण अगदी थक् झाले. ईरान घोष आणि मी एकमेकांकडे बघून हसलो आणि आम्ही दोघानीही समाधानपूर्वक मान डोलावली. आम्ही परस्परांचे मूक अभिनेदन करीत होतो.

कठिणच. पग त्याच्या चिरपटासाठी लवताने गाइलेले 'कौन मुने फरियाद हमारा' हे गाणे त्यांनी ऐकते मात्र, ते अगदी गृध्र होऊन गेले. त्याच्या अवगड परीश्रम लता उत्तम रीतीने उतरली होती. त्यानंतर नायिचेची सारी गाणी निलाच मिळाली. आणि पार्श्वगायनाच्या क्षेत्रातले तिचे उज्वल भवितव्य निश्चित झाले.

त्या काळातली एक गोष्ट अजूनही माझ्या पक्की घ्यानात राहिली आहे. एकदा आजारामुळे दोन दिवस मी स्टुडिओत आलो नव्हतो. माझी गैरहजेरी लताला तेवढी जाणवली. आणि माझे घर शोधून शोचून ती बायांवा आली. मी कोठे राहतो याची तिला काहीच कल्पना नव्हती. एक तासभर शोधून शोचून ती बायांवा आली. मी कोठे राहतो याची तिला काहीच कल्पना नव्हती. एक तासभर शोधून शोचून ती बायांवा आली. मी कोठे राहतो याची तिला काहीच कल्पना नव्हती. एक तासभर शोधून शोचून ती बायांवा आली.

यानंतर मेहबूब यानी आपले 'अदाज' चित्र सुरू केले. त्यावेळी चित्रपटातली नायिका नर्गिस हिच्या गाण्यासाठी कोणाचा आवाज घ्यावा असा जेव्हा प्रश्न निघाला तेव्हा मी मेहबूबना ह्याचे नाव सुचविले. त्यावर ते खेच मला म्हणाले, "भाई, या बाबतीत तर तुम्हालाच जास्त कळते. माझ्या सोयीसुविधांचे निर्णय तुम्ही घ्या. मला तो प्रमाण आहे."

आणि मग एका मुरेल सकाळी लहाने मेहबूब स्टुडिओत 'टोड दिया दिल मेरा' हे 'अदाज' मध्ये नंतर गुरू गाजलेले गाणे गाइले. या गाण्याचे ध्वनिमुद्रण ब्राह्म असताना स्टुडिओत एक गोरामोमडा, तरतरीत तरुण उपस्थित होता. तो मन लावून ते गाणे ऐकत होता. आणि त्याच्या मुंदेर निलम्बन तन्मयतेचा, हर्षाचा भाव उमटला होता हा तरुण म्हणजे चित्रपटसृष्टीतला एक शुद्धिमान आणि प्रतिमाशाली कलावंत राज कपूर होय. लहाने गाणे ऐकताना 'बरसात' चित्रपटाची कल्पना त्याच्या मनात भिरभिरत होती. पुढचा इतिहास सर्वश्रुतच आहे.

या साऱ्याचा अर्थ असला मान न दे की एका रातीत लता ही वैभवाच्या आणि सुखसोयीच्या सृष्टीत प्रविष्ट झाली ! छे छे. तसे मुळीच नाही. एकीकडे चिरपटाच्या सृष्टीतली अवघड वाद सृष्टीत प्रविष्ट झाली ! छे छे. तसे मुळीच नाही. एकीकडे चिरपटाच्या सृष्टीतली अवघड वाद सृष्टीत प्रविष्ट झाली ! छे छे. तसे मुळीच नाही. एकीकडे चिरपटाच्या सृष्टीतली अवघड वाद

साऱ्याचा अर्थ असला मान न दे की एका रातीत लता ही वैभवाच्या आणि सुखसोयीच्या सृष्टीत प्रविष्ट झाली ! छे छे. तसे मुळीच नाही. एकीकडे चिरपटाच्या सृष्टीतली अवघड वाद सृष्टीत प्रविष्ट झाली ! छे छे. तसे मुळीच नाही. एकीकडे चिरपटाच्या सृष्टीतली अवघड वाद

साऱ्याचा अर्थ असला मान न दे की एका रातीत लता ही वैभवाच्या आणि सुखसोयीच्या सृष्टीत प्रविष्ट झाली ! छे छे. तसे मुळीच नाही. एकीकडे चिरपटाच्या सृष्टीतली अवघड वाद सृष्टीत प्रविष्ट झाली ! छे छे. तसे मुळीच नाही. एकीकडे चिरपटाच्या सृष्टीतली अवघड वाद

“लता, वृद्ध, पुन्हा कष्ट आणि अविरत कष्ट हेच अतिम यशाचे एकमेव साधन आहे हे ध्यानात ठेव. त्याचप्रमाणे ईश्वरावर दृढ भक्ती आणि आपल्या कलेची अव्यभिचारी निष्ठा याखेरात कोणीही कलावंत आपल्या कोटोत्तम शक्ती मांडी देही लक्षात असू दे !”

त्या काळात इताने दररोज देवपूजा करण्याची सवय स्वतः लावून घेतली आणि आजपर्यंत तिची ती सवय टिपून राहिली आहे. या अद्वेला तिने विलक्षण शिस्तीची आणि कटोर आत्मसंयमाची

नौदादि

झोड देऊन गाण्याचा रोजचा रियाजही सुरू केला. कलेच्या क्षेत्रामध्ये जास्तीत जास्त प्रगती करून घ्यावी हे एकमेव ध्येय तिने आपल्या डोऱ्यापुढे ठेवले होते. व त्याची पूर्तकारी करण्यास तिने प्रारंभ केला होता.

एता ही अत्यंत हळवी आणि संवेदनाशील अशी कलावंत आहे. मी तर म्हणून की ती वाजगीपेशा अधिक हळवी आहे. त्यामुळे चित्रपटातील वेगवेगळ्या भूमिकांसाठी गाताना त्या त्या भूमिकांच्या भावभावनाशी, सुखदुःखाशी ती चटकन समरत होते. त्यांच्या वेदना, व्यथा तिच्या हृदयाला जाऊन भिडतात. कधी कधी या सगळ्याचा फारच तीव्र परिणाम तिच्यावर होतो. कित्येकदा एखाद्या दुःखी गाण्यामागची भूमिका दिग्दर्शक लक्षाळ समजवून सांगत असताना तिचे डोळे भरून येताना आणि तिच्या गळ्यावरून आसवे ओघळताना मी पाहिले आहे.

तिच्या या अतिरिक्त हळवेपणामुळे कधी कधी मोठे चमत्कारिक प्रसंग उद्भवतात. 'अमर' चित्रपटासाठी तिचे एक गाणे मी श्रवण घेत होते. त्या गाण्यातली एक विशिष्ट जागा मला हवी होती तशी तिच्या गळ्यातून येईना. त्या दिवशी तिचे काहीतरी निनसले होते. काही घरगुती घटनेमुळे तिचे मन अस्त झाले होते. मग मीही फारसा आपह धरला नाही, आणि गाण्यातल्या त्या विशिष्ट 'सुरकी' बदल फारशी चिंता करण्याचे कारण नाही असे एतालाही मी सांगून टाकले. त्यावेळी आम्ही 'हिज मास्टर्स व्हॉइस' कंपनीच्या 'रेकॉर्डिंग रुम' मध्ये होतो आणि कंपनीचे माझ गायकर ध्वनिमुद्रण करित होते. गाणे ध्वनिमुद्रित झाल्यावर आम्ही सर्वजण ते पेटू लागले. मी माझ्या नेहमीच्या सगळ्यासार डोळे मिटून लक्षपूर्वक गाणे ऐकत होते. एता माझ्यासोबतच बसली होती. गाणे चाटू असता ती विशिष्ट अंतराळ जागा येऊन गेली आणि एकदम माझ्या दोनारा धाडकन काहीतरी पडल्याचा आवाज कानी आला. मी चमकून डोळे उघडले. बघतो तो लक्षा मूर्च्छित होऊन पाली जमिनीवर पडली होती! सगळीकडे एकच गांधळ उडाला. मी घाईघाईने पाणी मागवले आणि ते तिच्या तोंडावर शिपडले. जरा येळाने ती सुद्धीवर आली. मी तिच्या निचारले,

“लता, काय झाले ? ”

इतकीच साधी, सरलमनस्क राहिली आहे. तिचा हा सावेष्ण तिच्या वेपभूषेपासून तो वेधरचने पर्यंत सर्वत्र दिसतो. दाट वेस असूनही लता मिश्रित वा चित्रविचित्र वधारचना करताना कधी दिसत नाही पूर्वीप्रमाणेच आजही तिच्या दोन लानसडक वेण्या पाठीवर सोडलेल्या असतात. ती साधी लिप्सिकमुद्रा लावीत नाही. मग मेक अप करणे दूरच. मीरेची भवने तिचा फार आवडतात. पादराग तिचा अत्यंत प्रिय आहे. आणि औदार्य हा तिचा सर्वात मोठा गुण आहे.

लताच्या या औदार्याचा लाभ अनेकाना झाला आहे. किती तरी वादकाना, संगीत दिग्दर्शकाना लताने आपण होऊन मनापासून साह्य केले आहे. अडचणीत सापडलेल्या निर्मात्यांना मदत करण्याच्या आपल्या जुन्या खोडीमुळे तर आजही ती स्वतः अनेकदा अडचणीत येते. अनेक राष्ट्रीय आणि सामाजिक कार्यांसाठी तिने सद्गत हाताने साह्य केले आहे.

आणि लताच्या बाबतीत याहून काही वेगळे घडणेही संभवत नाही तिचे व्यक्तिमत्त्वच मुळी असामान्य घटकानी बनलेले आहे. लताची आपल्या वडलांचे ठायी अढळ भक्ती आहे. आणि दर वर्षी उचित कार्यक्रमाची जोड देऊन ती त्याची पुण्यतिथी साजरी करते. बडे गुलाम अली खा, नवाकतअली व सगमतअली हे तिचे आवडते शास्त्रीय गायक आहेत तिची स्मरणशक्ती अजब आहे. बीम बीम घर्षापूर्वी गायिलेली गाणी त्यातल्या बारीकसारीक तपशिलासकट आणि साधीच्या सुरानटीसकट आजही म्हणून दाखवून ती मला चरित करत. असामान्य परिश्रमशीलतेच्या जेरावर आपल्या गाण्यात तिने विलक्षण सहजता, सफाई आणि कलात्मक परिपूर्णता आणली आहे या सर्व गोष्टींमुळेच या क्षेत्रातले अद्वितीय स्थान तिने मिळवले आहे. ईश्वराने तिला सोनेरी स्वर दिला आहे. तसेच उमदे दिलदार हृदय आणि साधा स्वभावही त्याने तिला बहाल केला आहे. मला वाटते, लताच्या अपूर्व यशाचे हेच रहस्य आहे.

प्रत्येक पिढी आपले स्वतःचे असे काही खास कलात्मक निवडीत असते आणि त्या त्या पिढीचे लक्ष्याधी लोक आपल्या असलेल्या हृदयाच्या गाभान्यात त्या कलाकृतीच्या मूर्तीची प्रतिष्ठापना करतात. सैगल हा असा जनमनाच्या सिंहासनावर अविधित झालेला कलाकार होता. लता ही देखील लोकहृदयावर सत्ता गाजविणारी अशीच एक अभिषिक्त सम्राज्ञी आहे. भारतीय चित्रसुद्धीने निर्माण केलेली ती सर्वाधिक यशस्वी आणि वेबळ अद्वितीय अशी पार्श्वगायिका आहे. तिच्यानंतर अनेक पार्श्वगायिका होतील. त्यामध्या काही कदाचित तिच्याहून अधिक प्रसिद्धी मिळवतील पण दुसरी लता मगशकर मान पुन्हा निर्माण होणार नाही.

तो जगप्रियता लतावर आपल्या कृपेचा अविरत वर्षाव करो आणि त्याचे प्रेमळ आशीर्वाद तिला सदैव लाभोत. तथास्तु

आशा भोसले

आमचे छोटे बाबा

नेहमीच उघडे असणारे आठवणीचे दोळे मी आज पुन्हा उघडीत आहे. जे मी मनातल्या तात पेटाव्यात जून ठेवलेले आहे ते आज खर्चोसाठी खुले कराव आहे.

माझा आठवणीचे दोळे मी जेव्हा उघडते तेव्हा त्या डोळ्यांना माझे बाबा, माई, लता, (होय. तेव्हा मी दिदीला लताच म्हणत असे) मीना, उता, माळ दिसतात. त्याप्रमाणेच एक लावच लान गेंठरा असलेले घर, त्या घरासमोर गृप जोरात माडणाऱ्या बायका, एक रिरवे तळे, अशा पत्र रूप गमती दिसतात. आणि मग नजर पुन्हा माझ्या दिदीकडे वळते. एका सकाळी मी बोले उघडले. तशेच्याच्या चार तारा छेडल्या जात होत्या. मी निवडिले दोळे करून बघितले. कारण थडी मी म्हणत होती. आम्ही पाच भावंडे एकमेकांना चिकटून नेहमीच झोरात अस आणि दादागिरा करून लढली नेहमी आम्हांग मध्ये घालून स्वतः मान कोपण्यातली जागा घेई. कारण ती स्वतः ला पार स्पष्ट समजते. आम्ही मान सगळी घागेरडी. आणि घर इतक्या थडीत झोप सुडा घेत नाही वसली तबोरा वाजवत. मी आणखी जरा दोळे उघडले. तशेच्याच्या एक माठा मोपठा आणि त्याच्यासमोर ही, 'मिया मूठमार दादी हातभर' वसली होती. तबोरा वाजवताना वगतात तशी ती जय बज्जगल्ली थागत वसली होती. निमगोरा रंग, गोमेरे गोमेरे गाल, जाड भिनया, छोटी कशाळपट्टी, जाड भिग्यापाठी गृप चमकदार दोळे, आणि सगळ्यात जर मुर काय असेल तर ती नातुक, पातळ, अरुड, लागुलाची ओठाची ओडी. ती इतकी अरुड जिपणी की जातत जोरात 'जा' केली तर दोही कटा फाटून रक्त तर नाही ना येणार असे वाटायचे. मला लाग जिपणी आवत नसल्यामुळे त्या मुरेग ओठाचा मी नेहमीच देवा केली आहे. निमुळती हनु, रक्तच बारीक अणकारी, आणि वेग रूप जाड व लाव—लाव म्हणजे मिती? ती बगली होती तर तिच्या दोही पात्रा-येण्याची दोन पेटोळी पडली होती. मला अतून आडवाते, तिच्या न्हायग पालायचे असले म्हणजे आम्हीची माई व ती, दोही रक्षावच्या. वेरात कणा घातली की हिची ओप ओप मुरू, तर काय गमउ होते? ह. ती तशेच्याच्या दगली होती आणि तशेच्याच्या तारा लावण्यासाठी हात घर करून खुदी सिळण्याचे प्रयत्न करीत होती. त्यावेळी ती मग मुर मोठ्या

चक्री मोपच्याजवळ एक छोटीशी नाजूक खारोटी बसवी तशीच दिसली. आणि मी परत होक्या वरून दुळई घेऊन झोपले.

45150

पुन्हा धूसर धूसर असे काहीतरी आठवते. असे की सोलापूरला आमच्या कपनीचा मुकाम आहे. तिथे ही कधी खेळताना तर कधी मारामारी करताना दिसत आहे. कागदाची विमाने करण्यात तर ती प्रवीण होती. तिची विमाने गप्प उच जायची. आम्ही तिच्याकडे सारखे जाऊन 'हे दे ना करून', 'ते दे ना करून' असे सारखे तिच्या सुत्रवायचे. मग सोलापूरची एक रात्र आठवते. त्या रात्री ऑडियन्समध्ये मी माईच्या माईवर डोरे ठेवून शोषायच्या तयारीत आहे. आमचे बाबा गाऊन थकले आहेत. कारण दोन तास ते सारखे गात आहेत. लोक वाहवा करात आहेत. बाबांना पण विश्रांती पाहिजेच आहे. नाही का ? मी मात्र कणाळून गेले आहे. तितक्यात मी समोर बघते अरे, ही तर लटवली. ही काय गणार घाटते ! मी सरळ होऊन बघू लागले. प्रॉक विटाचा, दोन प्रसिद्ध चेण्या, आणि सरळ येऊन बसली की माडी घादून स्टेजर ! बरामुदा भीती नाही की काही नाही. आणि 'हरा माई सजनी' हा जयजयवतीचा ख्याल सुरू केला. आता आहे की नाही ! तुम्हाला माहीत नाही. ही अशीच नासदायक आहे. आम्हाला सारखी म्हणते कशी, सकाळी उठा रीकर आणि सा रे ग म प ध नि सा शुद्ध सुरात लावा. म्हणजे एक तर लीकर उठा अन दुसरे, गात रहा मग येळणार कोण ? मोठी आळी आहे साप्तायला ! पण सगळ्या भावडात धोरली आहे ना शिष्ट कुटली ! तेवढ्यात किती जोरात टाळ्या पडल्या. सगळे लोक म्हणत होते, बाप सवाई बेगी होणार बरे का

परत काही आठवत नाही. आणि मग ही बघा लता आणि मीना दोघीजणी हळूहळू रसोईघरात चालल्या आहेत कारण माई शोपली आहे ना ! दोघीजणी बारकुड्या. अरे, डब्यावर डबे ठेवून काय काढताहेत या ! शी, त्या तर तिपट, मीठ आणि कच्चे तेल काढून काढून घातले. ही याची पाण्याची आवड ! चांगले जावे, इतके मोठे पातेलेभर दूध पडले आहे, त्याच्यावर साय किती घट्ट जमली आहे. ती पसा भरून पावी. तर—पण बरे झाले. नाहीतर मला काहीच ठेवणार नाहीत या. आणि बर मी साय घाते म्हणून मला चोरटी माजर म्हणतात. म्हणजे तिपट चोरले तर ती चोरा नाही घाटते ! काय न्याय तरी.

पुढे मग काहीतरा उलथापालथ झाली थ आम्ही सगळे पुजे मुक्कामी आलो. त्यावेळी 'जगची' मधल्या गाण्याची सर्वा होती. आमच्या मावशीचे पतिराज श्री. गोडबोले दादा यांनी बागाची परवानगी न घेताच दिदीचे नाव त्या स्पर्धेत दाखल केले. मग काय विचारता ! बाबा असे रागावले की ज्याचे नाव ते. ते दिदीला म्हणाले, "आता माझे नाव तू घालणार. जा. या स्पर्धेत पहिली होऊन ये. नाहीतर पुन्हा घरी येऊच नकोस." ते एकसारखे असे बोल्त होते. त्यावेळी दिदी कितीतरा रडली होती, आता काय होणार म्हणून. पण म्हणतात ना, पुताचे पाय पाळण्यात दिसतात ! त्यानंतर एकदम आठवते ती कर्णकम्माहून परत येणारी दिदी. तिच्याबरोबर बाबा आणि मी गाडीत होतो. बरोबर आणखी कोण होते ते नाही आठवत. दिदी साडीत होती की निने प्रॉक घातला होता तेही नाही आठवत. आठवतात पच तिच्या छातीवर लावलेले बिलेच बिले आणि तिचे त्वर चमकणारे डोळे. ते डोळेच सागत होते की मी पहिलीच येणार. आताच नव्हे, या स्पर्धेपुरतीच नव्हे, तर हमेशा. आयुष्यभर !

आणि यानंतर आठवतो एक अयदी वेगळ्या प्रसंग. त्या दिवशी आमची माई गावाला गेली होती. आणि दिदी घरात पुरणाचे जेवण करणार होती. गणपती जवळ आले होते. आई घरात नसल्यावर जो उधम चालतो तोच आमच्या बरी चालला होता तेवढ्यात काय झाले, एक छोटासा उशीर कुठून आला होता कुणाम टाऊन, तो रसोईत सारखा नाचत होता. दिदीला कसला राम आला होता कोण जाणे. ती जी उठली तो तिने हानावले लपटने घावले उदरावर. पण हाय रे !

बासा भोसले

मेले की ते पिडुकेले ! आणि मग काय विचारता. पुरणाचे जेवणविषण राहिले सगळे एकीपट्टेच. गणपती आले असताना गणपतीचे वाहनच मारले मी म्हणून दिदी रडत बसली फिती दिवस.

नंतर ते अगुम वर्ष आले. सगळीकडे अचार झाला. कुठलाही आसरा नव्हता. आम्ही अगदी निराधार झालो. छे. चुकले मी. आमचे बाबा वारले होते. पण दुसरे बाबा काय मारा वर्षाचे, परकरपोलका नेसन आम्हाला सामाव्यावला सज झाले होते. दिदीने सगळ्या भार आपल्या एवढ्याशा लावावर उचलला होता. आम्ही कोल्हापूरला गेलो. दिदी मिनायकाच्या कपनीत काम करू लागली. काम करताकरता माईच्या मागे तिचा सारखा छकटा चारू असे. "माई, मुलगा शाळेत घाल, त्याची वये मेरी नाहीत अजून. मी त्याला गुरू दिवतणार आहे. माझ्या भावडाना मी डॉक्टर करणार आहे. इंग्लंडला पाठवणार आहे." त्यावेळी ती कधी कामे करी याची एक आठवण सांगते. 'गजा माऊ' चित्रपटातल्या एका गाण्याचे श्रुंगि होते. आणि दिदीच्या अंगात एकदा चार ताप होता. माई तिला म्हणाली, "लगा, आज तू कामाला जाऊ नकोस." पण दिदी म्हणाली, "माही, गेलेच पाहिजे." तिला आपल्यावरच्या जबाबदारीची कल्पना होती. तशा अवस्थेत ती कामाला गेली आणि भर वापरात ते गाणे तिने केले. गाणे देखील विलक्षण होते. दिदीच्या अंगात पराचे कपडे घातले होते. आणि पराचा पोचा बाधून विचारीला रागून ठेवले होते. तशा अवयवलेल्या स्थितीत तिने श्रुंगिंग केले. अशी ही कामसु मुयी.

पण दिदी भाडुबुडळ मुद्धा तितकीच मरे का. एका खाण्या सेफ्टीपिनसाठी माझ्याशी इतकी भाड्याची की शरीर तिची माही मारामारी ही टारलेलीच. ती नबर एकची हद्दी. आणि मी म्हणजे पहिल्यान, पटाण याच नावाची ओळखली कणारी. मग काय ! मारामारी ही हवीच. कधी कधी दुपारच्या वेळी आम्ही पहिली जेवळ खेळायच्या. भातवरीचा खेळ. त्या खेळासाठी डाळीचे शड्ड, चुरचुराचा भात अशी रतौई आम्ही तयारी करून ठेवायच्या, आणि अन्ना वेळी दिदी एक नयाच खेळ मुक्कायची. ती म्हणायची, "मी जसा काही चोर. तुम्ही घरात सगळे शोपलेले असणार. मग मी हळूच वेळून चोरी करणार. मग मला तुम्ही पकडणार !" झाले आम्हाला कल्पना पसंत पडावची. दिदी आमच्या घरकुलात वेळून चोरी करून जायची. आणि आम्ही तिला पकडीपसंत भातुकलीतल्या पाण्या जेवणाचा दिने घटामुडो केलेला असायचा. तेव्हा कुठे तिचा हाय आमच्या प्यानात पायचा. की मग पुन्हा भाडण सुरू. कधी कधी दिदी मीनाताईला नि मला माहेर गॅलरीत पायची "मी भूत आहे. हाडहाडहाड ! आता मी जे रागून तेच तुम्हाला केले पाहिजे. नाहीतर मी तुम्हाला पाऊन टाकीन. आडकड !" आम्ही मिळून तिची सारी कामे करायच्या घरात माईने जेवायला बोलावले की आम्ही दोळे पुडत, मीतमीत पातार येऊन कपाचे. एवढा वाटे, दिदी कधी भीती दाखवते ते माईला सांगून टाकावे. पण ही आमच्याकडे टबकारून घरात असायची. दोळे मोठे करून नाही नाही अन्ना अर्थाची मान हलवायची परत आम्ही 'आप' करून दोळे पुडत बघायचे. अशी ही गप्पाळ दिदी.

माही मते आणि तिची मते यात दोन टोकांचे अंतर आहे. मी बोंब करते तर ती दोन वेण्या घालते. मी बंद गळ्याचे नलाऊन थारते तर ती बंद गळ्याचे. ती सारखीच पादल्या रसाचा पोपाण करते तर मला गुगची रंग दिव. माझ्या तिच्या राहणीत, विचारात पार फरक आहे. एवढेच काय, मी पकडम पकडत तर ती सगळे प्रनात टेंपणारी. ती थारिच खटखटीत, तर मी थाली गरगरीत. ती नापुके मॅड गाणी गाते तर मी सगळ्या दगाची गाणी गात असते. ती म्हणते, मी बरेसाठी जगते तर मी म्हणते, का माझ्यासाठी आहे. सगळे म्हणतात, या दाचीणी दोन डोळ्यासारख्या आहेत. दोन डोळे नेसारी, भेट नाही सगरी. पण त्यांना हे माहीत नाही की दोन डोळ्यांना प्रकाशाची शक्ती देणाऱ्या नसा एकच आहेत आणि जर एका डोळ्यात काही गेले तर दुसऱ्यात पाणी देते !

सदाफुली

माझी आणि लताबाईंची मैत्री पार जुनी आहे. ज्या काही व्यक्तींबद्दल मला नितांत प्रेम, आदर आणि भक्ती वागते त्यात लताबाई प्रमुख आहेत. आम्हा दोघींच्याही कार्यवाह्यामुळे मनात इच्छा असूनही प्रत्यक्ष सहवास

मान क्वचित घडतो. तरीही मनाने मी त्यांच्या सन्निध असते आणि या मानसिक जराळीकीवर रोबटी समाधान मानून ज्यावे लागते. गुलाबच्या फुगसारखे सुंदर, चाळतेदार, टयनवीत बालक पाहिले की त्याला हृदयाशी कवटाळून घरावेसे वागते. पण रोबटी त्याच्या गोड गालाला ओझरता रस करून त्यातच समाधान मानून ज्यावे लागते. तसेच काहीसे आहे हे !

लताबाईंचा जो घोडासा सहवास लाभला आहे त्यातल्या स्मृती मी सतत जतन करून ठेवल्या आहेत.

एवेचाळीस वेचाळीस साली मुंबई येथे मुप्रसिद्ध लेखक के. राम गणेश गडकरी यांच्या पुण्य निर्धनिमित्त एक समारंभ झाला होता. त्या समारंभात लताबाई गायत्या होत्या. माझ्या समजुती प्रमाणे ते त्याचे प्रथमच झालेले प्रकट गायन असावे. त्यावेळी त्यांना पहिले पारितोषिक जाहीर करण्याचे मान्य मला लाभले होते आणि मी त्यांना कर्णकुळे अर्पण करी होती आपल्या मानमाधुर्याने अगणित लोकांचे कर्ण तृप्त करणाऱ्या कलारतींना कर्णकुळे वाटण्याची मला जी स्फूर्ती झाली तीत एक औचित्य सहजगत्या साधले गेले असे मला वागते. ईश्वरी कृपेनेच ती इच्छा मला झाली असावी. लताबाईंनी त्यानंतरच्या काळात असंख्य पारितोषिके पत्कारली असतील. पण एका कलाकार मैत्रिणीने आपलेजाने अर्पण केलेल्या पहिल्या पारितोषिकाचा त्यांनी आनंदाने व कौतुकाने केलेला तो स्वीकार मी कधीही विसरणार नाही. तो क्षण माझ्या अभिमानाचा एक अमूल्य ठेवा आहे.

आगस्ती एक सस्मरणीय प्रसंग मी मनात असंख्य सतत जतन ठेवण आहे. 'अमरपूरा' नावाचा एक चित्ररट मी माग काढला होता. त्या चित्रपटासाठी आम्ही लताबाईंची गाणी घेतली होती. त्या गाण्याचा त्यांना सानेवा मोचदला थावा म्हणून मी लताबाईंकडे गेल पण लताबाईंनी

त्यावेळी काय केले असेल ? त्यांनी मोनदल्याच्या एकमेला स्पर्शही केला नाही. त्या हसत इतनेच म्हणाल्या,

“वाढ, ते असं चा भाता मग गरज पडेल तेव्हा मी हे मागून घेईन !”

त्याचे ते उदात्त चोल ऐकून मग बहिर्वस्न आले आणि मी नकळत मनोमय हात जोडून देवाला नि शब्द प्रार्थना केली, “देव, माझ्या या दिव्यद्वार मैत्रिणाची सुरसरिता अशीच अखंड तुझ्या वाहो गारजेचा रत्नरत्नीत कोरडेपणा तिला कधीही न भाणो !”

लताबाईंकडे पाहिले म्हणजे दोन गोष्टी प्रामुख्याने मनावर बिंबतात ठसतात पहिली गाय म्हणजे त्याचे ते अत्यंत पाणीदार पण निदात शान्त, गंभीर डोळे ! जगाकडे नगणान्या साथी सता सारंगे निर्विकार बागणपरत्वे त्या नेत्रनलावर भावतरंग उमटत असले तर त्याचा मूळचा स्थायीभाव ‘शांत’ हाच आहे. लताबाईंच्या व्यक्तिवातली मनाला जाणवणारी दुसरी गोष्ट म्हणजे त्याचा अभिजात साधपणा इतने अफाट वैभव, दिगंत कीर्ती आणि अपूर्व लोकप्रियता लाभूनही लताबाईंचा सुसंरचित साधपणा वसाच निर्मळ राहिला आहे. कितीही पाणी ओतले तरी कमलपत्र कोरचेच राहते त्याप्रमाणे आधुनिक चमत्त वाचरत अगूनही पेंशनच्या, शगारखात्याच्या व भक्क्याच्या मोहापासून त्या नेहमीच अलिप्त राहिल्या आहेत. हा त्याचा सहज दैवी गुण कुर्मिल आहे.

लताबाईंना सरकारी पदवी न मिळाल्यामुळे त्यांच्या असेच साहत्याना हळहळ वाटते पण माझ्या मते, यत्तच लताबाईंचे असामान्यत्व नाही काय ? जिथे प्रत्यक्ष जनता जनार्दनाने त्यांना भक्तिभावाने मस्तकी धारण केले आहे, त्या अजोड स मातापुढे सरकारी पदवीच्या व्यावहारिक मोठेपणाचे काय मोल ?

आमची ही गायनाची सदाफुली इश्वराने सदैव प्रफुल्लित ठेवावी आणि त्या पुष्पाचा गोंड परिमळ आग्दाला अनंत काळ मिळावा

ग. दि. माडगूळकर

अंकुराची लवळव

लता मंगेशकर हे नाव आता केवळ गोमंतकाच्या, महाराष्ट्राच्या वा भारताच्या मालकीचे राहिलेले नाही सान्या जगातल्या संगीतपौकिनांना या नावारिपयी आनर उत्पन्न झाला आहे आपुलकी निर्माण झाली आहे

मंगीत ही विश्वमपा आहे साहित्याला देखील भाषांतरावाचून देशादेशाच्या सीमा उल्लंघता येत नाहीत लताच्या स्वरांना कुठेच अटकाव नाही वायुलहरी जाऊ शकतात तेथे तेथे लताचा सान पोचला आहे तिच्या सादल्या एक बाणासारखे गेऊ आहे आणि ते दोक नेहमी जणू मघाने मापलेले असते क्रियेक अत करणाना या बाणाच्या मधुर जन्मा झाल्या असतील त्या जन्मनी रसिकांचे देश, भाषा आणि स्वभाव लडेल माहीत भ्रमण्याचा सुवरास समज नाही

आपल्या चित्रपटीय जीवनाचा रजतमहोत्सव साजरा होना आहे याची जणू लतेला सुळीच नसेल ती गान राहिली आहे कोविळा कंगाला गणनी करील, किती वसत आले आणि किती गले

लता आता गूढ मोठी झाली आहे तिच्या कीर्तिविस्ताराने सान्या अवकाशाचा माडव व्यापून याकण आहे पाहणाऱ्यांचे डोळे आश्चर्याने थरू व्हावेत असे अलौकिक धैर्य तिने मिळवले आहे मिळवते आहे तिच्या जीवनाच्या शताब्दीअखेर ती तसेच मिळवीत राहील अनेकतरही लतेचे स्वरचैत्र्य दखळत राहील

माझे माग्य असे की मी या लतेची लखलख तिच्या अंकुरावस्थेत पाहिली आहे तिच्या स्वरांना अभावित गोडवा नकळत माझ्या कानी पडला आहे तिच्यासाठी गीत गिहिण्याची संधी मला पार पूर्वी मिळाली आहे सुमारे दोन तपापूर्वी

ते काळ मला अजून जमाच्या तमा आठवतो आहे बहुधा एकोणोसरो घेवाळीत त्रेवाळीत सल अवघे मोठ्या प्रयासाने मलय मा विनायकाच्या 'प्रफुल्ल'मध्ये नोकरी मिळाली होती त्या नोकरीला नाव नव्हते दिग्दर्शकाचा सहकारी, प्रकाशन विभागालातील कर्मचारी, तत्कालीन कथा लेखकाचा लेखनिक अशा अनेक भूमिका मान्याकडे येत होत्या मी त्या वडवीन होतो. त्याच वेळी

क्रिया थोड आधी, लता 'प्रपुल' मध्ये आली असावी 'मास्टर दीनानाथाची मुलगी' हे लतेचे ओळखापत्र होते तेवढीच तिची संपत्ती होती

दीनानाथाचा उत्कर्षकात्र मी पाहिलेला नव्हता भारदस्त आवाजातली त्याची गायरी मात्र हात होती ती ग्रामोफोनच्या तक्तड्यामुळे वसे मी त्याचा पाहिले होते पण ते त्याच्या उतरत्या कालातच उत्तीत सली विलोस्करवाडीच्या समाजमंगिरात दीनानाथाची नाट्य शाली तेव्हा मी कुडलच्या हायरकुलात शिकत होतो 'ब्रह्मकुमारी' नाटकातल्या गीतमाच्या धेरात तेव्हा त्याचा मी पाहिले होते दाढी आणि भिशा नसलेला गीतमन्त्री, सारे सागायचे तर, मला आवडलेला न होता गाणे समजण्याची पात्रता तेव्हा माझ्यात नव्हती नाही म्हणायला दीनानाथ या नटाचे व्यक्तिमत्त्व मात्र माझ्या मनावर एक बहरदस्त ठसा उमटवून गेले होते तो माणूस सुंदर होता पुष्पी सौंदर्याचा जणू आलस होता

त्या दीनानाथाची ही मुलगी मात्र किडकिडीत, सावळी, खुरलेली फक्त होळी तेवढे तेव्हाळ असा जाधवाचा की कुणाला, मी म्हणाले देखील, "अरे, ही आपल्या बापाच्या भाऊसलेल्या सावलीसारखी दिसते" रता दिखायला क्षीण आणि किडकिडीत होती पण त्या वयातही तिला समान विलक्षण होता जाधवाचेही घेड तिने लावून घेतलेले होते 'प्रपुल' संस्थेत साहित्याविषयी चर्चा करणारा एक छोटसा कपू होता अप्पा जाधव त्याचा गहोरक्या भाणपी पाचदहा माणसे होती श्रमता नवता लता या कपूत सानील शाली मी आणि दिनकर वाटील त्यावेळी 'ब्रह्मकुमारी मुला'त जमा होतो चित्रपटकाधार म्हणून फडन अत्रे खाडेकराचे धज मिरवत होते त्याच्या कथा म्हणजे विनायकपद्माना 'ब्रह्मलिखिता' सारख्या वाटायच्या विनायकराज भोळे होते त्याच्या अद्वा पुष्कळदा आधळ्या असत

आम्ही बग मुळीच पविलेले नव्हते पण पाहण्याची पात्रता आल्याचा भ्रम आम्हाला झाला होता मोठ्या तैलकाच्या कथातीत्र छोटे दोप काढून त्यावर टीका पिप्पणी करीत बसणे हा एक आमचा उद्योग होता खताही मोठ्या होसेने आमच्या त्या मडळ्यान सानील स्वायची. विनायकरावाच्या कुटुंबियांपैकीच एक अशी त्यावेळी रतची अवस्था होती तिच्यातला गुण विनायकरावांनी हेरला होता एका भयाने अनाथ गेलेल्या त्या चिमुरडीला विनायकरावांनी भाषा दिली होता, एवढेच नव्हे तर तिच्या चाऱ्या सवाराचा भारच त्या माणुस कळकाराने आपल्या खाद्यावर घेतला होता

लतेचे कुटुंब कवडे आहे हे कळायला मात्र पारसा अवधी लागला नाही योगायोगाने ती माझ्या सानारीच राहामग आली कोल्हापूर येथीत्र मगळसर पडेल फिरगळे तलावाच्या काठावर पावसात पत्राची धगली होती त्या कालीला लागूनच परंपुराम मिस्त्रींनी दाटीवाटीच्या जागत आपले स्वतःचे घरकुल उभे कसे होते परंपुराम मिस्त्रींच्या मुली त्यावेळी लहान लहान होत्या त्या चित्र पंगवून भूमिका करीत त्यातल्याच एका वची भिमत्र नात्राच्या मुनीच्या ओळखीने मी त्या घरकुलात राहायला आले होतो पूर्वी माझ्याकडे एकच एक खोली होती आता इमारतीतल्या दोन खोल्या माझ्याकडे आल्या होत्या मी गुप्ताच 'सिखळा' झाले होतो पनी आलेली होती

आम्ही वैराकथर म्हणून बापरीत हातो, त्या खोलीच्या पत्रिकडे एक मोठी गरजनग जागा होती या दोही जागातर तीन खोल्यानी एक माडी होती त्या जागतच मराशकर कुटुंब राहायला आत्रे खता माडी रोजराज झाली

एवढापर्यंत 'प्रपुल'न 'गजामाऊ' नात्राचा चित्रपट हाती घेतला होता लतेला त्या चित्रपटात भूमिका मिळाली होती अशीच भूमिका एका आश्चेगळ्या अनाथ मुलीची मीही त्या चित्रपटात काढ करणार होतो गळपुसपाचे ख्याती माडी चाललीच ओळख झाली होती रडूहळू तिची लहान पाकटी मानडे माझ्या परिचयाची झाली क्षणा पावून मिरवणारी आता, अधुकल्या डोळ्याची

मीना, आजारी दिवसारी उपा आणि पायाने अधू असलेल्या हृदयनाथ. लतेच्या मातुःश्रीचा नू मासा कधी नमस्कार चमत्कार झाला असेल इतकेच. त्या दुःखी होत्या. त्या फारशा बोलत नसत. शेजऱ्यापाजऱ्यांतही निसळत नसत.

माझ्या बेटकीच्या खोलीतून लतेचे घर दिसे. या घरातल्या कर्ता पुरुष निघून गेला आहे हे पाहताक्षणी जागवावे असेच त्या घराचे रूप असे. एक मात्र नवल होते. बरबर पाहणाऱ्याला ते दृश्य अतिरंजित वाटण्याचाही संभव होता.

लतेच्या विन्हाडानील मधल्या खोलीत एक मोठा चौरंग भिंतीला लागून ठेवलेला होता. त्यावर के. दीनानाथांची तमबीर आणि त्या दसविधीपुढे त्याचे जोडे, पादुका. फोवळ्या वयातली लता त्या पादुकांची पूजा करी आणि हातां तंबोरा घेऊन त्यांच्यापुढे बसे. गाण्याचा रियाज करी. बडिलांचे आवडते गीत पुन्हापुन्हा आळवून म्हणे, 'भाळी चंद्र असे धरिला.' मा. दीनानाथ निचे वडील होते. तसेच गुरूही होते. त्या गुरूदेवतेच्या पादुका याच जेणू तिला आता मार्गदर्शिका होत्या. बडिलांच्या पादुकांसमोर बसून लतेने आळविलेली मुरावट ऐकतांना खरोखरीच आम्हा करंड्यांना कधी कळले नाही की ही भावयेथी गायिका पुढच्या काळात सगल्या भारताला आपल्या गाण्याने वेड लावणार आहे.

मधूनमधून लता माझ्या विन्हाडी येई. एखाद्या छोट्या बहिणीने घागावे इतक्या मोकळेपणाने ती माझ्याशी बागे. गाणे तिला देवानेच आपल्या सहस्र हातानी दिलेले होते. भाषणातील चातुर्य आणि घागण्यातली हुशारी त्या पोरीने कुठून आत्मसात केली होती देव जाणे.

'गजामाऊ'च्या लिखाणाच्या चेळची गोष्ट. चित्रपटाची गोष्ट चं. वि. बावडेकर आणि भा. वि. नाडकर्णी या दोघा साहित्यिकांनी सिद्ध केली होती. तिच्या पटकथालेखनासाठी संस्थेने सुविख्यात नाटककार स. अ. शुक्ल यांना पाचारण केलेले होते. माझी नोंकरी शुक्लकांडे बजू करविण्यात आली होती. शुक्ल संवाद सांगत आणि मी ते लिहून घेई. हे काम हल्लीच्या गालिनी स्टूडिओतील चित्रणगृहाच्या माडीवरील एका खोलीत चाले.

एका सकाळी मी आणि शुक्ल बोलत बोलत झिग्याकडून खोलीत आलो. खोली नेहमी-सारखी उघडून ठेवलेली होती. शुक्लांसाठी पगारची गादीतस्क्याची बैठक तयार होती. माझे बैठे बेंक समोर माडलेले होते. त्या खोलीच्या भिंती अगदी ओवडधोवड होत्या. त्यावर चित्रांच्या फ्रेम बगैरे टांगण्याची काही सोप नव्हती. खोलीत एकही चित्र नव्हते. आज मात्र भिंतीवर एक छोटे चित्र लटकवलेले दिसले. गाजारात विकत मिळणारे ते एक रंगीत काड होणे.

एका वृथाखाली बसून भगवान वेढव्यास, 'जय' नावाचा इतिहास सागत आहेत आणि महाकाय अन्न चतुर्भुज भीमगणेश तो लिहून घेत आहे. माझ्या स्थूलपणाची चेष्टा तर त्या चिनाळा अभिप्रेत होनीच पण 'चित्रकथालेखन ते काय आणि त्याचे हे केवढे अग्रहंजर' असा सूरही त्याला काढायचा होता. आम्ही ते चित्र पाहिले. शुक्लही मनमोकळेपणाने हसले.

ही उठाटेव केली कुणी, याची चौकशी करता करता दोवडी पत्ता लागला की, हा चहादळपणा 'लते'चा.

या चेष्टेनून 'तक्रार' मुळीच उरतच शाली नाही. लतेच्या चतुरपणाचे कीतुकच झाले. इतक्या लहान वयात तिच्या ठायी असली प्रगल्भ विनोदबुद्धी होती.

'गजामाऊ' आणि 'विमुक्त्या संसार' या दोन्ही चित्रपटांत लताने गाशलेली गाणी होती. ती वाजली पण निनादली नाहीत. गंगेचे दर्शन झाल्यासोरीज गंगोत्रीची धार ओळखतो कोण ? लता या नव्या गायिकेला संधी मिळाली हे मात्र पारे. मला तीही मिळाली नाही. या दोन्ही चित्रपटांत एखादे गीत तरी आपल्याला लिहायला मिळाले अशी माझी इच्छा होती. पण ते झाले नाही. जमले नाही.

चव्हेचाळीस साली बगालमध्ये मोठा दुष्काळ पडला. आणि मा. विनायक यांनी बगाल फडाच्या मदतीसाठी कार्यक्रम करायचे ठरविले. वसंतराव जोगजेकर आणि दत्ता डावजेकर कार्यक्रमाची जमना जमव करू लागले. मा. विनायकरावांनी मला सांगितले, “बगालच्या दुष्काळावर गाणे लिहा” आणि मी लिहिले. विष्णुपंत जोगानी चालीचा एक मुजडा मिळाला “देख बगाल न जा” मी रचना केली. कवित्व घेतेच रचनाच अधिक—

“देका देका ही घोर विहायिका
देस बगाल मुका”

हे गाणे डावजेकरांनी रचवले. जोगजेकरांनी त्याच अभिनय नृत्य इत्यादी कलाप्रकाराची जोड दिली. दुष्काळ पडासाठी माझे शब्द आणि लतेचे स्वर एकत्र आले. वेळगाव आणि मुभरं येथील नाचमहोत्सवात या गाण्याचे कार्यक्रम झाले. कार्यक्रमाला शेवटी लता, रेणुका चमरे ‘प्रफुल्ल’ मधल्या मुली प्रेक्षकात जात आणि फुले विणून पैसे गोळा करीत. ते पैसे बगाल फडाकडे दिले जात.

पुढे ‘प्रफुल्ल’ मुभरंला गेली. छदानेही आमचा शेजार सोडला. ‘प्रफुल्ल’ने घेतलेल्या जागेत (नाना शंकरशेठ मंदिर) पुढे अनेक वर्षे लता राहत होती.

निव्दवरी जैनमध्ये ‘प्रफुल्ल’ कंपनीचे विन्हाड अण्ठाना मी परत एकदा ‘प्रफुल्ल’मध्ये आलो होतो. लता, दिनकर, अन्ना, मी यांच्यासाठी पुन्हा पडल्या. पण जुना मजा पुन्हा आला नाही. आला प्रयत्नच प्रमाणात पडला होता. धारेच लागला होता.

एकोणिसावे सत्तेच, चालीस साली देश स्वतंत्र झाला आणि मा. विनायक हे जगच सोडून गेले. मारा जमाना विस्फोट झाला. मुभरं रसायिक शाली तिच्या अगण्या गुणानी घडाची एक एक पायरी ती भराभर चढू लागली. सारी हिंदी निरखुडी तिच्या मुभरंने गाऊ लागली. तमिळसारख्या परमाधिक व्यवसायालाही तिने आत्मतात कप्पन टाकले. एका लतामुळे लताच्या मंगलकर कुटुंबाचे भाग्य उजळले. निराधार असलेले ते कुटुंब अनेकाना आधार देण्यासाठी समर्थ झाले. शक्तिशाली झाले. लताच्या देशात निरुपात झाले. चित्रपटाव्यतिरिचारी पुष्कळ गाणी लता गायली. कै. भा. रा. ताने यांच्या कविता तिने आपल्या गानमोहिनीने आणखी उज्ज्वल केल्या. पी. सानळाराम या माझ्या मित्राच्या रचनाही लतेच्या आवाजामुळे लोकप्रियतेचा फड जिंकून गेल्या.

माझी गीते आणि लताचा छंद याची गाठ मात्र नंतरच्या काळात पार कमी वेळा पडली. हे असे का शाले याला कारण नाही. योगाची भ्रमणमुळे येगळी होती. लताने उमाप कीर्ती कमानी. धनदौर्लभ मिलनी तिने काळवेधाला जागा घेतली. पेडर रोडला फॅट घेतला.

तिच्या घरर बाण्याचा योग मग पुन्हा कधी आला नाही. तिचे गाणे आणि कीर्ती मी रूत मनाने ऐकू राहिले. तिचा स्वर कानी आला की मला ते मेन्नीचे घर आठवते. त्या पाहुणा आठवतात. ते गीत आठवते, ‘भाली चद्र असे घरिण’.

एवढेच तो गहन उज्ज्वल गेले. अधिकच पुढे आकाशगानीसाठी मी आणि मुधीर फडके ‘गीतरामायण’ छान करीत होतो. मी शीतात्यागावरचे, सीतेने लक्ष्मणाग उद्देगून गायलेले गीत लिहिले—

मन सांग लक्ष्मणा जाउ कुठे ?
परिचरण फिरन मी पाहु कुठे ?

“कविमहाराज—” पडये म्हणार.

“जी ?” मी बोललो.

“या गाण्यात गायिका कोण पाहिजे ?”

“आपण सांगा.” लडात आगे की आम्ही एकमेकांना असे अतिशयमानाने बोलत असू

“दिदी तूना चाहिए लता.” पडक्यांना जणू तिचा स्वर दिसत होता. लग्नाच्या रथानून राजाजी उतरून निघायी पण आर्नं स्वराने त्याला ऐकण्यारी सीता त्याच्या डोक्यासमोर साकारली होती,

“कम्पिन है.” मी म्हणाला.

“का ?” पडक्यांनी विचारले

“तिचा आपला योग नाहीं. पेशव्याच्या दरबारात पताच्या करितेला मज्जाव होता तसा दिदीच्या साम्राज्यात माडगूळकरच्या गीताना—”

“कोण म्हणत ?”

“म्हणत कुणीच नाही. आतापर्यंतचा इतिहास ”

पडके शाक्याने उठले. लढाईकडे गेले. कसलेही आडेवेडे न घेता लढाईत आल्या. त्यांनी ते गीत गायले. गीतरामायणाच्या मदिरार सोनेरी कळस चढला

आकाशवाणी, जाहीर कार्यक्रम या गोष्टीत माग घेण्याइतका वेळ आज लतेकडे नाही तरा देरील ती आली. का ? कदावाठी आनी ? फक्त्याच्या आग्रहामुळे ? माझा तुना परिचय घ्यानी घेऊन ? नाही मग ? माझे निदान कदाचित घुर्कीचेही असेल पण मला निश्चितपणे पाटते की, सीतेसारख्या अलौकिक स्त्रीच्या जीवनातील कारण्याचा तिला मोह पडला असावा लतेच्या स्वरात अलौकिक गोडवा आहे कुठल्याही रसचे गाणे तिने गायले तरा ती त्या रसाचा पूर्ण परिपोष साधल्यासचून राहत नाही तिने गायलेले प्रत्येक गाणे श्रवणीय होते कुणाही लतेरच्या सान्या कळ्याची फुले होत नाहीत या लतेच्या कडातला प्रत्येक रसर ओरसाला कानाच्या आजळी करून झेलावासा वाटते. तिचा स्वर म्हणजे चमत्कार आहे कारण्याची भावना गाताना तर हा चमत्कार ‘परतत्वा’ परत झेपानल्यासारखा वाटतो आर्ततेचा आविष्कार करणारी गीते लहानेच म्हणावीत तिच्या स्वराला कारण्याची बारिक वेसाएवढी किनार आहे कारण्यारसात तिची स्वरकौमुदी पूर्णिमेला पोचते—चादण्यात गूढ सावल्या मदर्पणे आदोळ लागतात

लतेच्या अत्यंत यशस्वी आयुष्यात कुठेतरी कारण्याची छटा आहे ती शोधल्यान सापडणार नाही सान्या माननी आयुष्यालाच तो क्षाप आहे साऱ्या मनुष्यमानानाच ते वरदान आहे अलौकिकातले लौकिक तेच आहे लौकिकात ‘अलौकिक’ तेच आहे

माझी लतेची गाढ पार क्वचित् पडते पण मला ऐकून डाऊक आहे की ती ‘शानेश्वरी’ वाचते, तिची पारायणे करते अध्यामविषयाचा तिला छंद लागला आहे आता नाही यश सुरू झाले तेव्हापासूनच

मग वाटते, नदीचा प्रवाह योग्य निशेने चालला आहे

ऐहिक यम तिने रास कमावले योड्या वयात कमावले वयाच्या मर्यादा सामान्याना असतात शानेश्वराच्या, चाल्कवीच्या महाराष्ट्रातच लता लहान वयात मोठी झाली आहे

भारत सरकारने तिला यापूर्वीच स मानपदक स्यावला हवे होते लतेला पदकाची आवश्यकता नाही. सरकारला स्वतःचे कर्तव्य उमगायला हवे होते ते उमगेल तेव्हा उमगो आसस्वतीय, चाहते सनोगाने म्हणतात “लतेला चित्रपटव्यवसायात येऊन पचवीस वर्षे झाली ”

लता चित्रपटव्यवसायात कधीच नव्हती तिचे साम्राज्य वेगळे आहे त्या साम्राज्याची ती राणी आहे. पचवीस वर्षे त्या साम्राज्याशी सबंध आला हे चित्रपटसृष्टीचे भाग्य लताचे साम्राज्य चिरंतन आहे

अगदी अलिकडे पन्हातरी लतेची आणि माही गाठ पडली. मी म्हणालो,

“लतावाई—” आणि थांबलो.

“का ?” जीम गालात खेळवीत, नेहमीच्या लक्ष्मीने लताने विचारले.

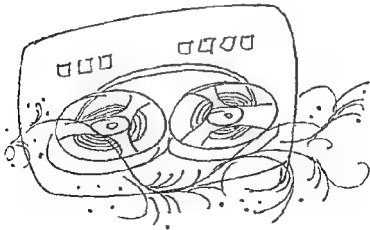
“तुला ‘लतावाई’ म्हणणे सावत नाही ?”

“म्हणताच कशाला ! तुम्ही नुसतच ‘लता’ म्हणायच.”

“दिदी दिदी” करीत लताचा शब्द झेलणारे शेकडो निर्माते आज लतेच्या दाराशी रामा लावून उभे आहेत. माझ्यासारख्या तिच्या जुन्या परिचिताना मात्र ती अगूत ‘लता’च राहिली आहे. तिला ज्ञानेश्वरीची पारायणे करावीशी वाटताच. या वाटण्यामागे आणखी काही मोठे भवितव्य उभे असेल. त्याचा प्रकाश आणखी देदीप्यमान असेल. लतेच्या स्वरातील मूल्यवान कारण त्या प्रकाशाकडेच ओढ घेत असेल. कुणो सणावे, कसे सणावे. तुकारामाने ‘मुक्ती’ मागितली नव्हती. मिरेने तरी ती मागितली असेल कशावरून ! आपण माणसे ‘आहे’ त्याच्या पलिकडेच काही देतील जाणू शकत नाही.

परया बातमी अगदी होती की लतावाईना अज्ञातून विगबाधा झाली. त्या अत्यवस्थ आहेत. कोम्यवधी मनात चरंरं झाले. तो विषयाला तिच्या पचनी पडला. नो प्रसंग दळला. तिचा स्वर जसा बुलंद हशीच तिची शरीरप्रकृतीही सुदृढ राहावी. ययाच्या बहीलकीने मी एवढेच म्हणून,

“शतायुषी हो. यशस्वी हो आणि विरजीन हो !”

माझी छोटी मैत्रीण

एकोणीसरी तेचाळीस साली रडकलाट या कोल्हापूर जयळच्या एका लहानशा खेड्यातून मी कोल्हापूरला आले आणि मास्तर विनायक याच्या 'प्रगल्भ' कंपनीत दाखल झाले. खेड्यातून प्रथमच मुंबईला येणाऱ्या माणसांची जी

अवस्था होते ती कोल्हापूरला आल्यावर माही झाली. त्यातून मी तर मिनेमा कंपनीत आले होते म्हणजे सगळे जगच तिथे अगदी निराळे होते.

एकाळी अकरा वाजल्यापासून तो संध्याकाळी सहा वाजेपर्यंत मला स्टुडिओत राहाव लागू पाहिल्या दिशे मी स्टुडिओत गेल आणि सगळेजण माझ्याकडे अशा दृष्टीने पाहू लागले की ही खेड्यातून मुलगी कुठली आली! त्याचे सवाचे ते तसे पाहणे बघून मी तर अगदी घाबरून नि गागरून गेले. पण तिथे दहा अकरा वर्षांची परकरपोलख घातलेली आणि खूप लावसडक वस असलेली एक चुणचुणीत मुलगी होती तीच फक्त माझ्याकडे बघून प्रेमाने हसली. कदाचित माझी ती अवस्था बघून तिच्या माझ्याबद्दल सहानुभूति वाटली असेल. काहीशा बाबरेलेल्या मन स्थितीतच मी घरी परतले आणि परत मिनेमा कंपनीत जणार नाही म्हणून रडायला सुरुवात केली. परंतु घरच्या स्नेहांनी माझी कशीकशी समजूत घालली, आणि दुसऱ्या दिवसापासून बाबरेलेल्या मनानेच मी पूर्ववत कंपनीत जाऊ लागले.

रोज जात असे मी पण माझ्याशी कुणी बोलत नसे मी होऊन कुणारी बोलायला गेले तर सगळे मला हसयचे कारण मला मराठी चालले बोलता येत नसे त्यावेळी 'प्रगल्भ' कंपनीमध्ये दोन तीन मोठ्या अभिनेत्री होत्या त्या माझ्याशी बोलायच्या तर नाहीतच पण माझ्याकडे नुसत्या बघा यस्या मुद्रा नाहीत. अशा त्या वातावरणात थोडक्या मला आधार बर कुणाचा अनेक तर तो त्या लहानग्या मुलीचाच. मला कंपनीतले रीतिरिवाज काहीच माहीत नव्हते त्यामुळे एक दिवस माझ्यावर अनानित होण्याचा प्रसंग आला. त्या घळीही मला दिलासा देण तो चा छेऱ्या मैत्रीणानेच त्याचे असत झाले. त्या दिवशी त्या मुलीला मी कंपनीत सगळीकडे शोधित होते. परंतु ती मला कुठेच मिनेमा म्हणून मी ठिका शोधित शोधित एका अभिनेत्रीच्या खोलीत गेले. आणि त्या मुलीची वाट

नसत तिथेच बसून राहिले. तेव्हावात ती अभिनेत्री तिथे आली. मला तिचे बसलेली पाहून तिच्या कपाळावर आठनाचे जाळे पसरले. आणि ती आली तशीच बाहेर निघून गेली. काय झाले त्याची मला काहीच कल्पना नव्हती. थोड्याच वेळात मला कंपनीच्या मॅनेजरकडून घेवावणे आले. मी त्यांना भेटायला गेले तेव्हा काहीसा रागातच ते मग म्हणाले, “तुम्ही ज्या खोलीत बगला होता ती खोली त्या अभिनेत्रीची आहे. यापुढे तिथे तुम्ही बसत जाऊ नका.”

मॅनेजराचे शब्द ऐकून मला खूपच वाईट वाटले. आणि मी दुसरीकडे जाऊन रडत बसले एवढ्यात ती माझी छोटी मैत्रीण मला खोलीत तिथे आली आणि मोठ्या आरथेने तिने माझी विचारपूस केली. तिची ती आपुलकी पाहून तर मला जास्तच रडायला येऊ लागले. माझे रडे ओसरल्यावर झालेला सर्व प्रकार मी तिला सांगितला. माझ्या मैत्रीणीला ते ऐकून खूप राग आला आणि ओढीतच मला तिने त्या अभिनेत्रीच्या खोलीत नेले. मी तिला सारखी सांगत होते, “मला नेऊ नकोस. त्या वाई रागावतील.” पण तिने ते सुळीच ऐकले नाही. ती मला म्हणाली, “मी आदि तुझ्या बरोबर. तू पारून नकोस तू तिचे बसलीस तर ती अभिनेत्री काय करते तेच मला बघायचे आहे.” असे बोलून तिने मला धीर दिला. आणि तिच्याखोरी मी खोलीत आलेली पाहून त्या अभिनेत्रीलाही काही नेह्यात येईना. त्या दिवसापासून त्या माझ्या मैत्रीणीबरोबर मीही त्याच खोलीत बसू लागले.

त्यानंतर त्या छोट्या मैत्रीणीच्या पल्लवानेच मी कंपनीत वायफू लागले. ती मला नेहमी म्हणायची, “मला विनेमात काम करायला सुळीच आवटत नाही. मला रेडिओसारख्याचे आहे.” रेडिओसारखे म्हणजे काय हे त्यावेळी मला सुळीच कळायचे नाही. पण मी आपली तिच्या म्हणण्याला मान देऊन होकार द्यायची. प्रफुल्ल कंपनीत अगदी मालकापासून तो गडबडपर्यंत सर्वजण या पुणतुणीत सुळीवर प्रेम करायचे. आणि तिचे लाडकी पण खूप व्हायचे. तिनेही आपल्या गोड अन् खेळकर स्वभावाने सर्वांना अगदी आपलेसे करून घेतले होते. ही माझी छोटी मैत्रीण कोण होती गायीत आहे का! ही माझी छोटी मैत्रीण म्हणजेच आजची जगप्रसिद्ध स्वरसम्राज्ञी रत्ना मंगेशकर होय.

प्रफुल्ल कंपनीत मी फक्त सहासात महिनेच होते. पण त्या अन्धीत रत्नाबाईंची आणि माझी खूप मैत्री झाली होती. कंपनीतून संप्याकाली घरी आल्यावर त्या रायबळीवर बसून माझ्याकडे यायच्या. आणि मग आम्ही दोघी मिळून त्याच्या घरी जात अस. घरी जाताच रत्नाबाईंच्या मातुभ्री, माई, रत्नाबाईंच्या बरोबर मलाही रायला यायच्या. मी खात नाही म्हटले तर आईच्या माथेने त्या माझ्यावर रागवायच्या आणि पादलेले सारे आग्रह करून मला खायला लावायच्या. रत्नाबाईंइतनेच त्या माझ्यावरही प्रेम करायच्या. आणि तितकेच अजुनही करतात. रत्नाबाईंची माफीची भावने पार लहान होती. मला तर आठवते की त्याच्या घरी गेले म्हणजे पहिले काम आद्याबाईंची वेणी घालणे हे असायचे. माईना विद्या रायला आणटे. माझ्या गावाहून विद्याची पाने आली की मी ती माईना नेऊन देत असे. माई मोठ्या प्रेमाने ती पाने खायच्या आणि मी ती आणून दिली आहेव असे बानेरच्या माणसाना सुद्धा सांगून माझे कौतुक करायच्या.

पुढे काही थिब्यानी प्रफुल्ल कंपनी मुंबईला गेली. मला मुंबईला येण्यापिण्या रत्नाबाईंनी खूपच सांगितले. पण मी जाऊ पावले नाही. पुढे मी चिन्मयखणीतले माझे गुरू भावा मालजी पदारकर यांच्या कंपनीत दाखल झाले. अशीच काही वर्षे गेली. अभिनेत्री म्हणून थोडीपार प्रसिद्धीही मला मिळाली होती. आणि एक दिवशी प्रथमच एक रेडिओ मी विकत आणला. मोठ्या स्वर्गीय स्वर माझ्या काही पदला. मी अगदी बघतून गेले. पहिले गाणे संपून दुसरे कधी सुरू झाले ते फटले सुद्धा नाही आणि मग त्याच स्वरत एकनाटोपाठ एक अशी बरीच गाणी मी

एकली ती गाणी ऐकताना मन भरून येत होते. सर्वस्वाचा निरसर पडत होता. अशी त्या स्वराने माझ्यावर विलक्षण मोहिनी घातली. तो आवाज कुणाचा आहे हे जाणून घेण्याची अतोनात उत्सुकता वाटू लागली. शेजरी त्या गायिकेचे नाव जेव्हा मी ऐकले तेव्हा माझ्या कानावर माझा विश्वासच नसेना. मी आश्चर्याने अगदी थक होऊन गेले कारण तो अलौकिक मधुर आवाज माझ्या त्या छोट्या मैत्रिणीचा म्हणजे लताबाईंचाच होता. लताबाई कोल्हापूरहून गेल्यागएन तो त्याचे ते गाणे मी ऐकण्यात मगल्या काळात मला त्याची काहीच हस्तिकत कळली नव्हती पण त्या दिवशी अकस्मात त्याचा आवाज आणि त्याचे नाव ऐकून मला जो विलक्षण आनंद झाला त्याचे वर्णन शब्दात करणे मला तर अशक्य आहे. त्यानंतर लताबाईंचे गाणे ऐकल्याशिवाय माझा एकही दिवस जाईनासा झाला.

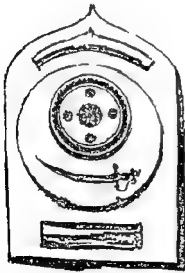
एकोणीसशे चऱ्हेळीस सालानंतर मधली जवळजवळ आठदहा वर्षे मी त्यांना पाहिलेही नव्हते. आणि पुन्हा कधी काळी लताबाईंची भेट होईल ही आशाही नव्हती पत्त त्याची गाणी ऐकण्यावरच मला समाधान मानावे लागत होते. कधी कधी मनात यायचे, कधी लताबाई भेटल्याच तर त्या ओळख देतील का? की बऱ्ळपणातली भावडी मैत्री त्या विसरून गेल्या असतील?

आणखीही काही वर्षे गेली. आणि मी चित्रपटात काम करण्यासाठी पुण्याला आले मला आता नीटसे आठवत नाही, पण 'बाळा जो जो रे' निया 'लीज मा ही तुझी कहाणी' यापैकी कोणत्या तरा एका चित्रपटाचा रौप्यमहोत्सव साजरा झाला होता आणि त्या निमित्त दत्ता घर्माघिकारी बांनी एक भोजनसमारंभ आयोजित केला होता. त्या समारंभाला मी गेले होते बरीच मंडळी नित्ये जमली होती आणि एवढ्यातच लताबाई आपली धाकटी बहीण मीना हिच्यासह आल्या. सगळी मन्ळी त्यांच्याभोवती गोळा झाली. मी मात्र त्याचे ते कौतुक पाहत एका घाबऱ्या बसले होते आणि स्वतःचीच विचार करीत होते, लताबाईंना काऊन भेटाय की नाही? कारण आता त्या रूख मोठ्या पार्श्वगायिका झाल्या होत्या त्या आपल्याला ओळखतील का? आनल्याशी पहिल्याइतक्या आपुलकीने बोलतील का? अशा अनेक प्रश्नांनी माझा गावळ उडविला होता आणि एवढ्यात लताबाईंचे माझ्याकडे लक्ष गेले. त्याबरोबर पूर्वीइतक्याच मनमोकळेपणाने माझ्याकडे बघून त्या हसल्या. मग मात्र मला राहवले नाही मी लगेच उठून त्यांच्यापाशी गेले. त्या माझ्याशी रूखच आपुलकीने बोलल्या माझी व माझ्या आईची त्यांनी आस्थेवाङ्कपणे चौकशी केली. एवढेच नव्हे तर मगल्या काळातले माझे सर्व मराठी चित्रपट आपण पाहिले असल्याचे त्यांनी मला सांगितले तसेच 'मीठमार' चित्रपटातले माझे काम त्यांना व माईंना रूख आवडल्याचेही त्या आवर्तून बोलल्या मला नित्यी आनंद झाला असेल याची कल्पनाच करावी यावेळी लताबाईंना कवटी तरी प्रसिद्धी मिळालेली होती. ययाने, मानाने, सर्वच दृष्टींनी त्या मोठ्या झाल्या होत्या. पण मला मात्र 'प्रमुद' कंपनीतल्या माझ्या त्या छोट्या प्रेमळ मैत्रिणीत आणि आताच्या लताबाईंत काहीच फरक जाणवला नाही. ते सावेगणाने वागणे, मनमोकळे हसणे, आपुलकीने बोलणे—सारे काही जसेच्या तसे कायम होते. पूर्वी ज्या पद्धतीने त्या दामत असत तशाच आताही त्या माझ्याशी वागत होत्या त्यांच्यात मला जाणवलेला फरक म्हणजे पूर्वी मी त्यांना परकरपोल्कपात पाहत असे, आणि आता साडीत बसत होते एवढ्याच बावी त्या दोन लक्षदह वेण्यादेखीक तशाच पाठीवर रुळत होत्या.

पुढे लताबाई कोल्हापूरला येऊ लागल्या. आणि त्यानंतर आमच्या गाठीभेटी होऊ लागल्या त्यावेळी त्यांनी एका मराठी चित्रपटाच्या निमित्तीची तयारी चालवली होती त्या चित्रपटाचे नाव होते 'वाढळ'. 'वाढळ'मगल्या प्रमुख भूमिनेसाठी वेगवेगळ्या अभिनेत्रींची नावे घेतली जात होती. पण लताबाईंनी त्या भूमिनेसाठी माझीच निवड केली आणि एकप्रकारे माझ्या कलेतइल त्यांनी विश्वास व्यक्त केला. त्यामुळे मला केवढे समाधान वाटले असेल नरे! माझ्या अभिनयाचे

लताबाईंनी नेहमीच कौतुक फेठे आहे. नुसते शाब्दिक कौतुक नव्हे तर स्मृतिचिन्हे देऊन त्याी ते कौतुक माझमाजळ वितरत केले आहे. यावरून त्यांच्या मज्जारच्या लोभाचा मला प्रत्यय येतो. माझ्याप्रमाणेच माझ्या मुलीवर-काचनवरही-त्या प्रेम करतात. आजवर या प्रेमात कधी अंतर पडले नाही. आणि पुढेही कधी पटणार नाही. ज्या ज्या वेळी मी लताबाईंकडे जाते त्यावेळी त्या स्वतः त्रेमधून चहा आणून मला देतात. यावर कदाचित कुणाचा विश्वास बसणार नाही, पण हे अगदी सत्य आहे. मला मात्र असा चेळी राखून लावल्यासारखे होते.

महाराष्ट्र हा दोन व्यक्तींच्यामुळे ओळखला जातो असे म्हणतात. या दोन व्यक्ती म्हणजे एक ठगरपति श्री शिवाजीमहाराज आणि दुसऱ्या लताबाई. ज्यावेळी मी हे ऐकते त्यावेळी माझा ऊर आनंदाने व अभिमानाने मरून येतो. आणि एवढ्या मोठ्या लताबाई या आपल्या आहेत, महाराष्ट्राच्या आहेत या जाणिवेने आपणच कुठे तरी मोठे झालो आहोत असे वाटून मस्तक उचलावेत. कुणी काही म्हणो, पण आपल्या माधुर्याने व आर्तितेने ऐवणाराच्या बाळजाचा ठाव घेणारा असा अलौकिक आवाज पूर्वी कधी निर्माण झाला नाही आणि पुढेही होणार नाही. असे कलावंत युगा युगातून एकदाच जन्माला येतात. लताबाईंना गायिका होऊन भग्न पंचवीस वर्षे पुरी होत आहेत. त्यांचा रौप्यमहात्सव आज साजरा होत आहे. पण माझी तर ईश्वराजवळ भरी प्रार्थना आहे की त्याने लताबाईंना उदर आयुष्य द्यावे आणि त्यांच्या कलाजीवनाचा शतशतवार्षिक महोत्सव राजरा करण्याचे भाग्य आमच्यासारख्या त्यांच्या असुरय चाहत्यांना लाभवे.

चिरंजीव लता

आज अस्तित्व पचवीस वर्षे आपल्या गोड आवाजाने
रसिकांच्या हृदयाची पकड घेणारा ही हृदयाच.
बारशाच्या दिवशी पाळण्यात निचे हेच नाव ठेवलेले
होने. मला वाटने गडकऱ्याच्या लतिनेमुळे हृदयाची

'लता' झाली. कारण दीनानाथाची 'मात्रवना' मधील लतिनेची भूमिका अगदी पेट्ट हाती.
त्यावेळी लतासाठी घेतलेल्या मातृकलीतील भाड्यावर नावे होती 'हृदया दीनानाथ मगदाकर.'

लतेचे बडील हे माझे मामा. मी त्यांना अप्पा म्हणत असे. ते ज्यातिपावर बोटताना सांग
यचे, "विश्वनाथ, लतेच्या पत्रिनेतील गुरू, चंद्र, शुन, दानी आणि राहू यांच्या शुभयोगामुळे ही
मुलगी मोठी कीर्तिमत होईल." त्याचे बोल अक्षरशः पुरे ठरले. अखेरच्या दिवसात ते तिला
म्हणायचे, "लते, गळ्यातला पंचम सामाळ. तो तुला सय काही देईल. हे दोन तशेरे आणि ही
चिन्नाची पट्टी-हीच माझी तुला देणगी." हे हृदयस्पर्शी बोल ऐकताना सर्वांचे मन गहिवरून येई.

लतेला वयाच्या चौथ्या पात्रव्या वर्षापासून गाणी म्हणण्याचा अन् लक्षपूर्वक ऐकण्याचा नाद
होता. त्यावेळी निच्या कानावर येणारी गाणी म्हणजे नाटकातील पदे आणि चित्रपटातील सैंगलची
गाणी. लता तेव्हाही अगदी सही सही गायची. ही तिची आरंभ लक्षात घेताच दीनानाथराव तिला
निवडक रागदारी चिन्ना सांगू लागले. 'आलीरी मे जंगी' ही रागवनीतील चीज वयाच्या दहाव्या
वर्षी शाळेच्या निच्या व दीनानाथाच्या जल्ल्यात तिने प्रथम गाईली. ती ऐकताना पित्याला गहिवरून
आले. त्याच्या कानाचे पारणे फिटले. मी स्वतः हा गोड प्रसंग पाहिलेला आहे.

'आली तैरी जेन्न' (मुगसार्द), 'कसत आयी' (रहार), 'सदारग नित उठकर देव दुहाई'
(हमीर) अशा अनेक रागातील चिन्ना त्या जल्ल्यातही ती फार चांगली म्हणायची. लतेबरोबरच
मीना, आशा यानाही दीनानाथराव चिन्ना सांगत. त्या तिघींनाही एकठा चीज ऐकवली की बैठक
मारून तिकित्त पसयची गरजच पडायची नाही. वयाच्या बाराव्या वर्षी एखाद्या चांगल्या गंग्या
इतकी चिन्नाचा समूह लताइतळ तयार होता. 'हे दुबारे गया' ही मीनाची आवडती चीज
अन् 'महादेव शकर' (शुक्रभ) ही आशाची आवडती चीज. चारचौरात मोठ्या कौतुकाने बडील

आपल्या गुणी कव्यकला ह्या चिन्ना गायला सागत सोलापूरच्या नूतन संगीत थिएटरमध्ये तारीख नऊ सप्टेंबर एकोणीसशे एकुणचाळीसच्या रात्री पितापुत्रीच्या जल्मात रत्नाचे अगदी प्रथमच स्टेजवर पाऊल पडले. रत्नाचा पहिलाच जल्मा, आणि तो 'नूतन संगीत' मध्ये. नियतीला असे जणू मुचकायचे होते की ही इवलीची बालिका भविष्यकाळात संगीतात काही नूतन करून दाखवील. सोलापूरकरांनी बापलेरीचे मनापासून कौतुक केले. सगळ्यांततर 'ब्रह्मकुमारी'तील दीनानाथाचे 'मधुमीलनात या' हे पद रत्नाने सुरेख गायले. त्या वेळेपासून रत्ना आणि संगीत यांच्या झालेल्या मधुमीलनाचे फळ म्हणजेच तिचा सत्काराचा हा प्रसंग.

त्या जल्माच्या अपूर्व यशानंतर 'बलवत' मधील गुणी बालगोपालाना जन्मवून 'बाळबलवत' - तर्क 'गुरुकुल' या नाटकाचा प्रयोग पदरपूर येथे रत्नाने केला. त्यात तिने कृष्णाची, पदरीनाथ कोल्हापुरे यांनी सादिपनीपुत्र कौशिकाची, चंद्रकांत गोखले यांनी सादिपनीची अशा भूमिका केल्या. मीना, आशा, सया या मंगलाचणात होत्या. नाट्यकलापाचा इतका गुणी सच आणि त्याचे दिग्दर्शन करणारे होते कै. दिनकर कामण्णा. प्रयोग पारच 'गुरू' झाला. त्याच मुकामात 'पुण्यप्रणावा'तील पाल पुत्रराजच्या भूमिनेत रत्ना रंगभूमीवर आली. पुत्रराजाची तीनही पदे रत्नेने दणकावून म्हटली. 'सौमित्रा'तील नारद, 'भावचरणा'तील कुमुद, 'चौदावे रत्न'मधील तान्या या भूमिकाही त्यानंतर तिने गावल्या. विशेषत तान्याची 'सवित्र न्याद पण्डित' ही रावणी तिने पार गोंड ठसक्यात म्हटली.

मोठेपणी तिने पत्त एकदाच नाटकात काम केले, अष्टेचाळीस साली दीनानाथाच्या पुण्यतिथीच्या घेळी वित्तरजन कोल्हाटकर (पनऱ्याम), पदरीनाथ कोल्हापुरे (कामण्णा) यांच्यासमवेत ती 'छतिका' झाली. भास्कर पदार्कर 'प्रमाकर' झाले आणि छोट्या मीनाने 'विंदू'ची खेळकर विनोदी भूमिका केली. रंगभूमीरीत एसे काळप्या प्रसिद्ध कलायतांची ही मुले एका रंगमंचावर पाहण्याचे भाग्य पत्त गुर्वक्षरांना व पुजेकरांनाच लाभले. रतिकेची सगळीच पदे चांगली झाली, पण माझ्या मनात घोळत राहिले ते तिचे 'सफल चगाचरी या मुला असे निरास' हे पद.

तसे पाहिले तर बाळपणापासूनच रत्नाचा देवपूजेकडे शिक्कण ओढा. पाचसहा वर्षांची अवस्थेपासून नित्यनियमाने तिची देवपूजा चाललेली आहे. त्या बालपयात एका भाड्यात देवाच्या सर्व मूर्ती नेऊन घुमविल्या की तिच्या देवाची भाषोळ व्हायची. मग एका रातीने सर्व देवाना उगे करून दळीपुत्र यांना नेई. दुसरा एक रत्नेचा आग्रहना खेळ सायलीला असताना चालायचा. चाळीतल्या सगळ्यांना एकत्र जमवून त्या चाळी गावलेल्या 'तुकाराम' चोखटातील अभंग, सवाद अडीचतीन राम ती म्हणत राहायची. त्यावेळी रत्ना 'तुकाराम' व्हायची बर्दील मंडळी हा खेळ कौतुकाने करत सगायची.

मीही त्यापैकी त्या सर्वांमध्ये एक होतो, हे केवढे मोठे समाधान आहे !

दत्ता दायजेकर

ते सुरुवातीचे दिवस

एकोणीसशे एवचाढीस साऱ्चा ऑक्टोबर महिना. मी माझे पहिलेच 'भ्युनिसिपॅलिटी' या चित्राचे संगीत दिग्दर्शन संपन्न 'नवयुग' मध्ये मा. विनायक याच्याकडे नोंदराला राहिले हाता 'पहिली मगळागौर' या चित्राचे

काम चालू होते. दादा दायजेकर संगीत देत हाने आणि मी 'सरकारी पाहुणे' चित्रासाठी चाली हुन्कत घेळ काढीत होतो.

अद्या चेन्नी एका दुपारा सातआठ वर्षांची एक मुलगी जुना ब्रॉक, त्यापर ब्राउन रंगाचा जुना कोट, पाठीवर दोन घेण्या सोडलेल्या, अशी आमच्या भ्युनिसिपॅलिटीच्या हॉलमध्ये आली तिच्यादोघर मला अस्वस्थित असलेले एक गृहस्थ होते. आणि त्या उभयतांघरोर होते विनायकराव. ते धाईत असल्यासारंगे मला म्हणाले, "ड वजेकर, या मुलीच गाण ऐका आणि मला रिपोर्ट द्या." एवडे बोद्ध ते तनेच लग्नगीने स्टुडिओकडे पळाले.

मी त्या मुलीला खुर्चीर बसण्या + सांगितले आणि स्वतः हार्मोनियम घेऊन तिच्याजवळ बसलो. तिला कुठलेही गाणे म्हणण्याची सूचना केली. तिने गाणे सुरू केले अन् मी हार्मोनियमवर सर शोधू लागलो पण कसचे काय नि कसचे काय ! आम्ही नारापुरतेच पटी वाजवणारे. तिचा एक स्वर मी शोधताशोधता ती पुरा तानेचा फट्टा मारून पड्डारर आलेलीही नसवची त्या गवर्ब गायनात मी मुठी पेटी वाजरणेच विसरून गले आणि तिच्या तागाकडे पाहात गाणे ऐकत राहिले

पहिले गाणे संपले. ती मुलगी यात्रली. मी पुन्हा तिला एक गाणे गावयास सांगितले. तिने पुन्हा गाणे सुरू केले. मी व माझा अखिल बाघट्ट तिच्याभोवती काडाळे करून स्थिति होऊन ऐकत राहिलो. मग आश्चर्य वाटले की इतकी लहान मुलगी इतके तयार आणि मजुर गाणे गाऊ तरी शकते कशी ! हिला कुणी शिकवले असावे ! मी आमचे सतारवादक मी. शंकर पाना कुतूहलने त्या मुलीसंबंधी विचारले त्यानी माझ्या कानात हलकेच सांगितले, "अहो, ही लढा, कै. दीनानाथ मंगेशकर याची मुलगी."

दीनानाथाचे नाव मी ऐकले आणि एकदम माझ्या डोळ्यापुढे 'रणदुग्भी' नाटक उभे राहिले.

उमोर मला रेटेच दिव लागले. दीनानाथाचे मी एकच नाटक पाहिलेले. आणि तेही अविस्मरणीय असे 'रणदुद्रुमी'. त्यावेळी त्या नाट्यातल्या दीनानाथाच्या गायरीने मला अक्षरशः वेडे केले होते. पुढे मी अनेकदा त्याची नाटके प्रगल्भपणे घडपड केली होती. पण आमच्या अठराविधे दारिद्र्यामुळे ते मला शक्य झाले नव्हते. तरीही पाहिलेल्या त्या एकाच नाटकाचा, त्यातल्या दीनानाथाच्या त्या अलौकिक गायनीचा कानामनावरचा ठसा कधीच पुसत गेला नव्हता.

त्या दीनानाथाची ही मुळगी हे कळनाच त्या सर्व जुन्या स्मृती विजेतारख्या मनात चमकून गेल्या. लक्षाचे नुकतेच ऐकलेले गाणे मनात घर करून गेले होतेच. मी तसाच उठलो आणि धावतच 'सेट' वर गेलो. विनायकराव श्रुटिंगमध्ये गुंतले होते. मी तिथल्या त्या वाकड्यातिकड्या पळ्या, पड्या, पडदे, दिवे, साऱ्यातून वाट काढीत वेगाने त्याच्याजवळ गेलो आणि धाईघाईने सांगू लागलो, "विनायकराव, गाण ऐकल. ती मुलगी मागेच तो पगार निला था. पण तिच्या आपल्या मर्गात म्हात देवून था."

माझ्या हायच्या आणि उतारीळ चेहऱ्याकडे पाहता विनायकराव मिस्त्रिपणे म्हणाले, "टीक आहे. तुम्ही म्हणताच तर देव या निला आरल्या स्ट्राफर. पण पगार काय थावा?" "काहीही" मी म्हणालो, "तुमच्या इन्ड्रेग येईल तेवढा, पण जास्तीत जास्त था." विनायकराव हसू लागले व म्हणाले, "तुम्ही जा आता मी सर्व नक्की करतो"

आणि भग आम्हाला लता मंगेशकरचा लता झाला. आमच्या संगीतसंचाला गंधर्वअधारेचा लता झाला. मग आम्हाला प्रतिदिनशी लताचे मधुर व अकल्पित असे स्वर्गाय संगीत ऐकानयाला मिळू लागले. मनातल्या मनात मी माझ्या संगीतरचनेशी लताच्या गायकीची तुलना करीत असे. अशा वेळी कधी कधी मी अगदी निराश होऊन जाई. वाटे की छे। हे तरे नव्हेंच. आपण करतो ते सारे इतिम आहे. प्रदर्शनात मांडलेल्या चित्रातल्या नदीकारसे, डोंगराकारसे आहे. तात्पुरते दृष्टीला सुतराणे. त्यात आत्मा नाही. चेतन्य नाही. अत करणाला प्रफुलित करणारे काहीही नाही. अरण्यातल्या पक्ष्या अतिम निराशाईयाच्या अनुभूतीची घर त्याला वेव्हाही येणे शक्य नाही... या जाणिवेनी बऱ्या मनात सतत असल्यामुळेच की काय, 'सरकारी पात्रणे' या चित्राला मी दिलेले सर्गात रंगेचेतने लागले बघले. लता त्यांथरी माझ्या जीवनात येती ना, तर इतके तरी वेताचे रागीत मी देऊ शकते अशाची नाही याची मला क्षणाच वाटते.

नंतर माझे नि लताचे सान्निध्य वाढत गेले. पुढे आम्ही कोल्हापूरला गेलो तेथे विनायकरावानी आवडी स्वतःची 'प्रफुल्ल विकचर' ही सरथा गुरू घेली. संरवेचे पहिले चित्र 'मात बाळ' याच्या तालमी मुरू झाल्या. या चित्रात प्रथम लता माझ्याकडे गाईली. त्यापूर्वी ती दादा चांदेकर यांच्या दिग्दर्शनाखाली 'पॅरली मंगळगीर' मध्ये गाईली होतीच. निचा आसज बयोमानाप्रमाणे काहीता धान्नि पण तितकाच तयार, चक्या मुरत्या असा होता. बाळभायणामुळे तिला नाचिरेची गाणी देणे शक्यच नव्हते. शिवाय 'मात बाळ'च्या नायिका मीनाक्षी या स्वतःच गाणाऱ्या असल्यामुळे त्यांना 'चलेंक' देणेही अशक्य! तेव्हा मी रवा आणि विनायकराव दोघांच्याही मनात लताला गाणे देण्याची जरूर झाली असून मुळा 'मात बाळ' चित्रासाठी तिचा कसा उपयोग करून घ्याय ते मी "नाही हो!" म्हणून गप्प बसे. टांगी स्वतः विनायकरावानीच अनाथाश्रमाच्या सीनमध्ये मुलांच्या मिराशुनीचे हस्य पाहून त्यांच्या ताई "बला बला ननाबाल शुक बला सुममाला" असे गीत घालायलाच ठरवले. त्यावेळी प्रथम त्या व तिची भावले गाईली. पण ते समूहगीत असल्याने लताच्या गायकीचा पूर्णपणे उपयोग त्यात मग करून घेता आला नाही. त्यानंतर मात्र 'चिमुक्या सतर' व

‘गजभाऊ’ या चित्रातून लता पुष्कळच गाईली. आणि त्या गीतांनी तिला मरपूर स्तुतीही मिळवून दिली.

त्यावेळी मी, लता व बेबी आचरेकर तिथे रोज कंपनीत आले की आमचा ठराविक कार्यक्रम म्हणजे शालिनी स्टुडिओच्या काताउडाच्या वाचनातून पुरी एक रपेट करायची व मग म्युझिक हॉल मध्ये जायचे. तसेच कंपनी सुटण्यापूर्वीही मल्याकाळी आमची दुमरी रपेट ठरलेली. ‘प्रफुल्ल पिकवसे’चे बोधचिन्ह होते कमलपुष्पाकडे झेप घेणारे बाळ. त्यामुळे आम्हा तिघांना ‘प्रफुल्लची बाळे’ म्हणून संज्ञा घेऊन घेऊन येत. यारपेटीत आमचा विषय संगीत हाच असे. लग्न संगीतातूनही जास्तीत जास्त बोलायला लावायचे आणि तिच्या ताडन जोरडे म्हणून ऐकायला मिळेल—अर्थात् संगीतातच तेराडे ऐकायचे असा माझा तेव्हाचा ठरलेला क्रम असे. लता तेव्हा कधी वडलाची गाणी मला म्हणून दागवी तर कधी अस्सल रागदारीच्या चित्रा, तर कधी जुन्या गझल. कधी कधी मी बेबी आचरेकरला चुकून फक्त लताच्या रपेटीमाठी नेत असे. मग विश्रांतले कॉक्रेट हळूच काढून तिला देत मी म्हणे, “लता, काळ तू ऐकलेली ती चाऊ मला पुन्हा ऐकव ना!” मग काय, कॉक्रेटने तोंड गोठ करून लता अधिकच गोड गात असे. माझेही काम हाऊन जाई आणि मग मी नवीन चाली करायला उन्हाटाने मुद्दाम करीत असे. याच वेळी माझ्या मराठीकर परागच्या गायकीचा मूळ प्रभाव पडला. अर्थात असे केवळ बरे दोन बरे ऐकून ती गायकी आत्मसात होणे शक्यच नव्हते. पण साधारणतः नया दम आणि वेगळेपणा म्हणजे काय ते मला समजू लागले आणि अजूनही माझ्या काही चालीत मंगेशकर गायकीची थोडी छाप दिसून येते. ही मग लतापासून मिळालेली फार मोठी देणगी होय असे मी समजो.

‘गजभाऊ’ नंतर कंपनीवर मोठे गडदतर आले. आम्ही सर्वजण कोल्हापूर मोठून मुंबईला आले. लता शकरशेट मंदिरातल्या जागेत राहू लागली. मी माझ्या आतेभावाकडे राहावयास गेलो. यानंतर पूर्वीसारखे आमचे निकट सांनिध्य अर्थातच राहणे शक्य नव्हते. मीही पुढे ‘प्रफुल्ल’ची नोकरी सोडली आणि चरितार्थासाठी इतर ठिकाणी कामे करू लागलो. याच सुमारास वसंत जोगळेकर याच्या ‘आपकी सेवामे’ या चित्रात लताने माझ्याकडे पाच गाणी हिंदीमध्ये प्रथमच गाईली. ती सर्व गाणी राजकमल स्टुडिओत ध्वनिमुद्रित केली होती. यानंतर लताला हिंदी चित्रातून मराठी कामे मिळत गेली. हिंदी चित्रसृष्टीत तिचा बस बसला. मी मात्र मराठीतच रमईत पडलो.

एकोणीसने एकेचाळीस वेळाची साल्वायन लताच्या चित्रपटसृष्टीतल्या संगीत जीवनाला प्रारंभ दिला आणि आज तर त्या क्षेत्रात ती वेगळी अजिंक्य होऊन बसली आहे. अजिंक्य भारतातच नव्हे, तर जागतिक संगीतक्षेत्रातही लताच्या गीतांचा उच्चांक असतो. मराठाशाहीत एका मुलीने भारतीय चित्रसृष्टीत अजिंक्य व अग्रेसर असावे हे रसोत्तरच महाराष्ट्राच्या भूगणावह आहे. व म्हणूनच प्रत्येक महाराष्ट्रीयाने या गोष्टीची जाणीव ठेवणे अपत्याचे आहे. लता मराठाजन्य तिची कनिष्ठ भगिनी आशा भोसले हिचा क्रम लागतो. म्हणजे या दोन्ही कलावंत महाराष्ट्रीय आहेत. हे आमचे केरडे भाग्य म्हटले पाहिजे. पार्श्वगायनातील गुणनेमुळे तर लता सर्वप्रथम आहेच पण तिच्या कलेचा आणखी एक तेजस्वी पैदू म्हणजे तिने केलेले संगीत निम्नश्रवण. ‘रामराम पाहण’ या चित्राला प्रथम तिने संगीत दिले. आणि अगदी अजिंक्येवरच्या चार पाच वर्षांत ‘मोहित्याची मज्जा’ पासून ‘साधी माणसे’ पर्यंतच्या चित्रपटातून शुद्ध मराठी वळणाची सुंदर सुंदर गीते तिने जन्मलेला सादर केली. विशेष म्हणजे अगदी कमी वादळ घेऊन तिने हे कौशल्य दाखविले आहे.

या संगीताचे वैविध्य आणि वैविध्य दीर्घकाळ रसिकांच्या घ्यानी राहीन !

कमलनाथ मंगेशकर

मंगेशाची कृपा

नवमहाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेचा तो दिवस. शिवतीर्थावर भक्त संतसमुदाय जेव्हा होता. पंडित जवाहरलाल नेहरू या समारंभासाठी मुद्दाम महाराष्ट्रात आले होते. त्यांच्या शुभ हस्ते एका नव्या राज्याची स्थापना होणार होती. अशा त्या सुंदर समारंभात, संघकाळाच्या कोवळ्या उन्हात, एक गायिका महाराष्ट्रगीत गात होती. पाताळराज त्या मधुर स्वरांनी भरून उचंबळून गेले होते. खूब उमटत होते. चढत होते. पसरत होते—

बहु जसोत सुंदर संपन्न की महा
प्रिय अमुच्या एक महाराष्ट्र देत हा

मी एका बोरन्यातून ते गीत ऐकत होतो. गायिकेकडे झेले भरून बसत होतो. धवता पधता छावी भमिमानाने उन्हावली. मन गदिवरून आले. गालांवर भूषू ओघळले. जीवन कृतार्थ झाल्यासारखे वाटले. कारण ती गायिका माझी खऱ्या पुतणी होती. माझ्या वंद्युची-मा. दीनानाथांची-लेक होती. तिच्याने मराठी रंगभूमीच्या नववैभव प्राप्त करून दिले होते. त्याची मुन्गी भारताची सरसग्राही बनली होती. आमचे मंगेशकर घराणे धन्य झाले होते.

व्यापारीदार तगमयतेने गाणारी आमची लता पाहून हे सारे विचार मनात दाटून आले आणि त्या गर्दीतही मी आमच्या कुळदेवतेला-शितळादेवीला-मनोमन दंडवत पातले. झता हा तिचाच कृतमंगल होता. मला लगेच्या वाळवणीचा तो मयंकर प्रसंग आठवला. छोट्या छोट्या देवी आल्या होत्या. पायाच्या नजारातून दोरीच्या वेसापयंत सारे अंग पुडून गेले होते. तो वाळजीव सारखा तगमग, तडफडत होता. अंगरगणाचा सरपंछी तिच्या सहन होत नसल्यामुळे आगही तिला केळीच्या पानावर झोमरीत होतो. निर्याकडे बघताच नाही नाही त्या शंका मनात दाटून येत होत्या. 'मन विंती ते देती न विंती' अशी आमची छान्यांची अवस्था झाली होती. पण शितळादेवी पावली. धीर्नम्राने झता केळी. आणि देवीसारख्या मयानक दुःखण्यातूनही आमची लता मुखरूप आगहाल

परत मिळाली, ती वाचली. इतकेच नव्हे तर त्या कोरळ्या वयातही आपले वैशिष्ट्य स्पष्टपणे प्रकट करणारा, अनेक अन्वय हरकती मुरक्या सहजपणे घेणारा तिचा असामान्य सुरेल गळाही आपल्या सर्वां सुरेलपणानिधी टिपून राहिला

आज महाराष्ट्राचे गुणगान करीत असलेल्या लतेला वयताना हे सारे मग आठमत होते त्याबरोबरच तिच्या बाळगण्या इतरही अनेक आठवणी उचवळून वर येत होत्या. बघता बघता 'नामांकित पार्श्वगायिका लता मंगेशकर' हिच्या जागी मग परकीयोल्ल्खातली छोटी चुणचुणीत लता दिसू लागली.

एकोणीसशे तेहतीस चौतीस साल आम्ही तेव्हा सांगलीला राहत असू. लता असेल तेव्हा सरासरी तीनचार वर्षांची या वयाची मुले खेळण्याचागडप्यात अधिक रमतात पण लता कधी आपल्या बरोबरच्या मुलात खेळत रमून गेलेली आम्हाला पहायलाच मिळाली नाही ती बहुधा म्हाराड्यात एकाच रोजत असे. अशावेळी अप्पांनी-दीनानाथानी-तबोन्त्याची गजसणी काढली, तारा शंकर लागल्या की लताने तिकडे धाव घेतलीच म्हणून समजावे त्यांनी गाणे म्हणायला प्रारंभ केला की लताही गाऊ लागू अनेकदा तो एवढासा जीव कठीण कठीण चिन्हा आपल्या गळ्यातून अशा सफाईने साकार करी की अप्पासुद्धा तिच्याकडे आश्चर्याने बघत राहत

आता जुन्या गोष्टी आठवल्या म्हणजे नवल यागते पण लतेची प्रहणशक्ती किती छोट्या वयापासून तीव्र आणि सख्त होती अप्पा कधी तिला जखळ घेऊन दाखवत तिला शिकवत बसले नाहीत पण सहजगत्या, येद्या जाता, चालता बोलता त्यांनी जे तिला शिकवले ते तिने एकाच चिंतने ऐकून घेतले. मनान साठवले धोडवले. आणि त्यातून आपली सगीतविद्या ती बाढवीत गेली. अनेकदा अप्पा एखादी कठीण तान घेत लता अगदी हुबहुच तीच तान आपल्या गळ्यातून काढून त्याची शाखासकी मिळवी इतकच काय, पण एखादे वेळी अप्पांनी घेतलेली हरकत त्यांना पुन्हा घेता आली नाही तर लता स्वतः ती त्यांना घेऊन दाखवी तिच्या या जबरदस्त प्रहणशक्तीमुळे या मुलीला शिकवणे तरी काय असा अप्पांनाही पुष्कळ वेळा प्रश्नच पडे कारण त्यांनी एखादी चीज शिकवायला प्रारंभ केला की लतेने म्हणावे, "बाबा, ती चीज तर तुम्ही केव्हाच शिकवली आहे!" मग ते दुसरी चीज सुरू करीत तीही आपण मागव आमसात केली असल्याचे लता त्यांना स्मरण करून देई असा काही जबरदस्त शागीर्द अप्पांना भेटला होता अर्थात आमचे बघुराजही काही कमी नव्हते अनेक उत्तमोत्तम नि कठिणातील कठीण चिन्हाचे भांडारच भरलेले होते त्याच्याजखळ. चिमुकली लता त्यातून घेऊन घेऊन किती घेणार! असा अजब उत्पाद नि अशी अजब शागीर्द याची बोडी कचिन्न निर्माण झाली असेल!

लतेच्या दाडण्या स्मरणशक्तीची अशीच एक आठवण सांगण्याजोगी आहे मी तेव्हा सांगलीच्या मिटी हायस्कूलमध्ये मॅट्रिकचा अभ्यास करीत होतो अनेकदा मी इतिहासातल्या सनावळ्या पाठ करीत बसे लता तेव्हा कुठेतरी आसपास रोजत अशावयाची तिच्या कानावर त्या सनावळ्या ओसरत्या पडत पण त्या देखील तिला बटवून पाठ होत आणि मग नित्येकदा तीच मला सांगे, अमुक अमुक घटना अमुक अमुक सालात घडली म्हणून याच आपल्या अजब स्मरणशक्तीमुळे ऐकलेले गाणेही ती 'डिने' म्हणून दाखवीत असे

एकोणीसशे पन्नीस सालची गोष्ट स्वरसंग्राह सैगल याचा 'चंदीदास' हा चित्रपट सांगलीला लागला होता लताने अप्पाबरोबर तो चित्रपट पाहिला सैगल याचे काम आणि त्याचे गाणे विना इतके काही आमजले की त्यानंतर कितीतरी दिवस ती आण मोठ्या शाळ्यावर सैगलशीच लग्न करणार असे आम्हाला सांगत असे! सैगल याच्या रसपूर्ण गायकीने ती एवढी भारावून गेली होती की तिने हट धरून पहिली ध्वनिमुद्रिका खरेदी केली ती सैगल याची 'देवदास'

वैशिष्ट्यपूर्ण गुण तिच्या अंगी आहेत आपल्या सुमनस्वरान जगाला मोहिनी घाळणारी ही आमची लता तितकीच निमग्न आणि मिथिल पण आहे. तुमच्याची नकल करण्यात ती पगडत आहे, तरी इतरांच्या उपयोगी पडण्यात ती सतत आगर्दीपर असून तिची ही परोपकारी वृत्ती किती बालगणारासून तिच्या स्वभावात रुजलेली होती याचे एक गमनीयार उदाहरण सांगतो. माझी मैथिलीची परीक्षा आगोस्वयार मी महिनाभर सांगरीतून बाहेरगारी गंगे हातां त्यामुळे माझी पोली बंद होती मला परत यायला तीनचार थिळाचा अगदी राहिला तव्हा आपल्या काकाची खोली स्वच्छ करून ठेवण्याची कामगिरी रतनेने आपलुणीने आपल्या अगारर घटली. त्याप्रमाणे माझी पोली तर तिने झाडून पुनः स्वच्छ करीच पण माझ्या टांगार एक ठाण घड्याळ हात ते देखील, त्यावरची धूळ जाऊन त स्वच्छ दाखवून घेऊन रतनेने सायल लावून, पाण्यात खळवून, धुवून काढले. मी बाहेर गावातून आल्यावर रतनेने मला सर्वप्रथम माझी पोली स्वच्छ करून ठेवल्याची मातमी दिली नि मग ती हळूच मला म्हणाली “—आणि हे बघ कसा, तुज घड्याळमुढा मी सावधान नागल धुवून ठेवल्या बर का !” आपल्या पुतणीला तो प्रताप पटून मी फक्त कपाळाला हात लावला !

अशी ही आमची लता गेली पंचवीस वर्षे ती सतत गात आहे तिचा आवाज ही राधाची अनमोल संपत्ती होऊन बसली आहे मग पार पार आत की आज तिच्या कलाजीवनाचा रौप्यमहोत्सव साजरा होत असताना गायनाने देखील तिच्या कलागणाची कन्न करावी तिच्या कृत्याची दगड प्यावी लता या व्यक्तीपासून नव्हे तर तिच्या टायी असलेल्या कलेपासून.

लनेच्या बाबतीत माझे आणखीही एक आश्चर्ये स्वप्न आहे तिचा स्वर सातासमुद्रा पलिकडे केव्हाच पाहिलेला आहे पण लतन प्रयत्न परदेशी जऊन आल्या अगची गानकला प्रकट करायला हवी अतून निम भारताचा निनारा साडला नाही पण तिला प्रयत्न पाहण्यासाठी अनेक परदेशी रसिक चाहते उमरु झाले आहेत आणि माझी खात्री आहे की आमची लता आपल्या सध्या राहणीने, निगरी स्वभावाने, स्नेहशील वागणुकीने नि मायपूण गायकीने परदेशी मंडळीचीही हृदये निश्चित जिंजील !

मि. वा. शिरमाडकर

स्वर

हस्ता मंगडाकर हे एका व्यक्तीचे नाव आहे हे सहसा माझ्या ध्यानातच येत नाही असे नेहमी पाटते की, स्वराच्या एका अलौकिक अनुभूतीने, हे लौकिक नाव कवळ व्यवहाराच्या सोयीसाठी घाण केले आहे रेडि

योची कळ फिदिनाच, सोऱ्याच्या कोऱ्या करकरीत मुद्रेप्रमाणे हे नाव अगणित ठिकाणी आणि अगणित घेऊन रेडियोतून बाहेर पडले आहे आणि त्याच्या मागेमागे माणसाच्या सरपणाच्या, कोरलेल्या जीवनाला अपारिचित आनंदाचा स्पर्श करणारे तीव्र मुलायम संगीत त्या परितरावर चांगल्यासाखे बहरले आहे शृंगार, कारुण्य, वात्सल्य, बलिष्ठान इत्यादी अनेक भावनांची मूल्यत्वे या स्वराच्या कपेरी नौस्तून आपल्या घरापर्यंत पोचली आहेत आणि शब्दार्थाची तटबंदी सोडून त्यांनी आपल्या अंतःकरणात प्रवेश केला आहे ह्या मधेशकराची छायाचित्र मी अनेकदा पाहिली आहेत त्याचा प्रत्यक्ष परिचयारी झालेला आहे नाशिक येथील एका मुक्तामात त्या माझ्या घरी आल्या होत्या आणि इतर सर्वगंधारण माणसाप्रमाणे त्या समोरच्या खुर्चीवर बसल्या होत्या, चांगल्या होत्या पण त्याचळी मुक्ता काही औत्तारिष घोलणे चालू असता, त्याच्या जवळपास सरगणाच्या त्या असामान्य स्वराचा माझे मन अभ्यासितपणाने शोध घेत होते ह्या मंगडाकर आणि संगीत याची इतकी एकामुता झाली आहे निदान ऐकणाऱ्याच्या दृष्टीने

त्या स्वराचा हा पचविषय याददिवस पहिली उमेदवारीची चारपाच वर्ष सोडली तर हा स्वर भारताच्या आकाशात गेली दीड वर्षे अजिंक्य अधिकाराने वावरत आहे राजसूय यशाची पूर्तता करण्यासाठी प्रातोप्राती आणजे यश आणि सत्ता प्रस्थापित करीत जाणाऱ्या सोनेरी पंजाबातल्या या वास वरींच्या काळातम्ये दशात किनीतरी परिवर्तने पडून आली, राजपक्षा बदलल्या, राजपटी बदलल्या राष्ट्रीय चिन्हात पन्ना गौरवाचे प्रसंग झाले तर केव्हा त्रिशदाचेही केव्हा आनंद उत्साह तर केव्हा अमया यातनाही या सार परिस्थितीतून, लक्षाचा कपरी स्वर मागावरच्या चक्रातून गुप्त्या जाणाऱ्या ब्राह्म्या धाग्याप्रमाणे छतत विणला गला आहे मुक्ताप्रमाणे दुःखाला आणि समानाप्रमाणे अपमानापाही त्याने शोषत केली आहे मुग्ध शृंगावर लाल मलमली रुपेदे त्याने धाऱ्यावर पुढविले

आहेत, इद्रायणीच्या लट्टीचा आर्त नाद त्याने आपल्या पंजावर मिरवला आहे, आणि सरहद्दीवर कोसळणाऱ्या शहीदाना लश्चारी लोकांच्या आश्रयाना नजराणा त्याने पोचवलेला आहे. सुश्रीतल्या कोरिळा फक्त वसतातच गातात, पण या कोरिळेने मात्र प्रत्येक ऋतूला वास्तविक स्वराचा दिलासा दिला आहे. त्रिसामागून दिवस आणि वर्षामागून वर्षे गेली, पण या स्वराची मजुर मिरासदारी कमी झाली नाही. आकाशातील असंख्य स्वरांच्या गर्दीतून या स्वराचा जरीपटका राजेपणाने संचार करीत आगिला आहे. स्वतंत्र रस्त्याचा अधिकार प्रस्थापित करीत आणि इतरांचे कुर्निघात घेत. या स्वराच्या शेजारी राहून अलीकडच्या काळात वाटचाल केली ती त्याच घरातील दुसऱ्या एका स्वराने—आशाच्या.

अनुमनाची वस्तुप्रमाणे व्याख्या करता येत नाही. लता मंगेशकरांच्या गाण्याची शास्त्रीय चिकित्सा करण्याचा मला अधिकारही नाही. पण कोणत्याही कलेच्या बाबतीत शास्त्र हे प्रतिभेच्या मानाने दुय्यमच असते. इंदूरचे राममैया दाते हे मोठे संगीतशास्त्रज्ञ आहेत आणि नाणावलेले रसिकही आहेत. त्यांनी एका लेखात असे म्हटल्याचे आठवते की मोठमोठ्या एसाहेबांच्या आणि बुसगाहेबांच्या गाण्याइतकेच लताचे गाणेही मला आवडते, धुद करते. ही कसमत प्रतिभेच्या स्वर्णाची आहे. या स्वर्णमुळेच गीतांतील स्वररचनेचे नशीकाम नव्हे, तर त्यातून शिरपण्या एक अनुमन आपल्या अतःकरणापर्यंत जाऊन पोचतो आणि आपण काही क्षणासाठी का होईना पण त्याच्या स्वाधीन होतो. संगलप्रमाणेच लता मंगेशकरांच्या अनेक गीतांनी हा अनुभव मला दिला आहे, आपल्या कोशाबाहेर गेल्याचा, मुक्ततेचा आनंद, त्याचप्रमाणे सभामंडप ओथ्वाडून एखाद्या भावनेच्या गाभाऱ्यापर्यंत गेल्याचाही. ही बहुतेक गीते कोटल्यातरी चित्रपटातील आहेत आणि हेही निर्विवाद आहे की लताच्या गायकीने हिंदी चित्रपटाला एक कलात्मक संपन्नता आणि सामर्थ्य मिळवून दिले आहे. पण तरी देखील मला वाटते की लताची गाणी म्हणजे नुसती सिनेमाची गाणी नव्हेत. त्याचे आवाहन सिनेमापुरते अथवा सिनेमावरही अवलंबून नाही. (अर्थात हे चांगल्या गीतासबधी.) मी फार थोडे हिंदी चित्रपट पाहिले आहेत. ते प्रत्यक्ष पाहताना त्यांनी लताची नामांकित गीतेही मनात कोठे खोलून जात आहेत असे सहसा मला वाटले नाही. चित्रणाच्या इतर अंगाच्या पातळीवर ओढल्यामुळे (काही अपवाद वगळता) ही गीते थिएटरात पुष्कळदा बोथट वाटली. त्याची असामान्यता मला जागवली आणि नेहमी जाणवते ती सिनेमाच्या पडद्यापासून दूर, रेडिओवरती अथवा मुद्रिकेवरती. जेव्हा ती स्वतःच्या स्वतः अधिकारात माझ्या परिसरात येतात. माझ्या खोलीतील रानीच्या नीरवतेवर निती तरी वेळा लताच्या स्वराने आपले सोनेरी शिकामोर्तव केले आहे. पर्याच 'ऐ मेरे वतनके लोगो—' हे गीत असेच ऐकत होतो. पूर्वी अनेक वेळा ऐकलेले. शब्द तर चांगले आहेतच. पण जाणिवेवर आणि भोवतालच्या हवेवर गात गेलीव भावनेचा कशिदा काढीत गेला तो त्या गीताचा स्वर.

त्या प्रतिभाशाली आणि अपराजित स्वराला मन पूर्वंक धन्यवाद.

रविशंकर

ईश्वरी वरदान

सना मगशार याचा आवाज पहिल्या प्रथम मी ऐकला तो रंगभूमीवर, मुंबईतील एक्सेलसियर थिएटरमध्ये सुडाच्या जीनानार आधारलेल्या एका नृत्यनाट्यातली गीते म्हणताना. मला आठवते की त्याच वेळी त्याच्या आवाजाची तशिष्ट गुणवत्ता आणि त्याचे शब्द सुस्पष्ट शब्दोच्चार यामुळे मी फार प्रभावित होऊन गेलो होतो.

तेव्हापासूनच कलाक्षेत्रातही त्याची प्रगतिपर वाटचाल कशी होत गेली आणि आज एका दुर्मिळ आणि लोकोत्तर कलावंताच्या त्याच्या प्रतिभेची परिणती कशा झाली हे सारे मी वारकाईने आणि मोठ्या कौतुकाने पाहत आलो आहे. असा तो हवे अनेक प्रसिद्धतांवरून लोकोत्तरच दुर्मिळ अवतार, कारण त्यांना घडताना बाबरीला साचा निमग्न पुढा करितच वावरतो. प्रत्येक संगीतदिग्दर्शकाच्या गरजेनुसार आणि कलाक्षेत्रातून त्याच्या हवे तसे फळवू शकणारा विलक्षण लयविक्रम आता जसा त्यांना लाभला आहे त्याप्रमाणेच काय तेही गीत गायत भावपूर्ण रातीने कसे म्हणायचे आणि त्यातून काळजात स्थिर करणारा असाधारण कलाकृती निर्माण व्हावी यासाठी कप, मृदुता, काव्य, लयबद्धता या सगळ्यांचा यथाप्रमाण वापर करून घ्यायची याचीही एक अप्रत्यक्ष समज त्यांना आहे.

आम्हा लयावाचा एकत्र काम करण्याचा योग आला तो 'अनुराधा' आणि 'गादान' या चित्रपटातील गाण्याच्या निमित्ताने. ही गीते ध्वनिमुद्रित करात असताना कोणत्याही गीतामधली भावना जाणून घेणे, संगीतदृष्ट्या त्यात निर्माण होऊ शकणारी सौंदर्यरचने अचूक हेरणे आणि संगीतदिग्दर्शकाच्या नेमक्या काय हवे आहे याचा अंदाज घेऊन त गीतातून संपूर्णतया प्रकट करणे या सगळ्याच बाबतीत लयावांना किती उत्कृष्ट गती आहे याचा मला प्रत्यक्ष आला.

सुद्धिमान आणि संवेदनशील गायकांपैकी माझ्या अंतःकरणात एक विशेष आनंदभाव आहे. आणि या दृष्टीने देण्या ईश्वराने त्यांना अमर्याद मुनहस्ताने दिल्या आहेत.

‘राणीमा’च्या आठवणी

आठवू गेले तर काहीच आठवत नाही हीच दिदीबद्दलची माझी पहिली आठवण. एखाद्या माणसाच्या आठवणी काढण्यासाठी त्याच्यापासून दूर जावे लागते. दूर राहावे लागते. दिदीपासून आम्ही कधी दूर राहिलोच नाही

तर निर्या आठवणी काढण्याचा प्रसंग कुठून येणार ?

परे म्हटले तर अगदी लहानपणच्या आठवणीत दिदी फारशी डोकावतच नाही. ती सर्वात थोरली बहीण. मीनाताई नवर टोन. आशाताई नवर तीन आणि मग मी. दिदीच्या नि माझ्या ययात बरेच अंतर असल्यामुळे तिची विशेष दोस्ती मीनाताईंरोबर असे. त्या दोघी अगदी पाडोराठच्या. त्यामुळे त्यांचे खेळ, भातुकली, हिसगुजे एकत्र चालत. मी अगदी लहान म्हणून त्या मला आपल्यात खेळायलाही घेत नसत. माझी दोस्ती आपली बाळशी-हृदयनाथशी-असे. कारण ती माझ्या पाठचा. आमचे खेळणे, भाडणे, रडणे सारे बराबरीने चालायचे. मोठी झाल्यावर आमच्या ‘सुरेल कलकेंद्रा’चे कार्यक्रमही मी त्याच्याच सहकार्याने केले.

मला दिदीची पहिली आठवण आहे ती बाळबद्दलचीच आहे. बाळ लहानपणी दिवायला फार सुरेख होता. अगदी लहानपणचे मला आठवते ते ह की बाळ मुदर दिसे म्हणून दिदी त्याला नाट कातणे राजपुत्राचे कपडे घाली. हिरवी मयमलीची चड्डी आणि लाल मयमलीचा कोट असा पोशाख तिने त्याला चढवला की तो राजकिंडा दिसे. त्याच्याबरोबर ती मलाही राजकन्येचा पोशाख घालीत असे. मयमलीचा क्षणशीत लाल फ्रॉक आणि मग जाहिरातीसाठी तयार केलेल्या उम्या गाड्यातून ती आम्हा दोघांना कौतुकाने फिरवीत असे.

आमचे बाबा मुलगा गाणे शिकवीत. त्यानेळी बाकीची सर्व भावडे त्याच्यासमोर बसून गात. मी मात्र कधी त्याच्यात बसले नाही मी बाबाची रूप लाडकी होते. त्यामुळे अशा वेळी मी ऐगीत त्याच्या माडीवर बसे. मी बाबांच्या माडीवर बसले आहे, ते मागे शिकवीत आहेत आणि दिदी, मीनाताई तबोरा घळून समोर गात आहेत हे दृश्य अजूनही मला डोळ्यासमोर दिसते.

मग आठवते तेव्हापासून अगदी प्रारंभी आम्ही घुळपाल होतो. घर सांगितलेल्या आठवणी

तिथल्याच. नंतर आम्ही पुण्याला आलो. यावेळी मी जेमतेम चार पाच वर्षांची अगमन. 'दिदी आणि मीनाताई भातुकलीचा खेळ खेळत. क्वचित त्या मज्हाही आपल्याभोवर खेळायला येत. अद्या वेळी दिदी आम्हाला सांगे "शोना आता. रात झाली." आम्ही आपल्या वेड्यासारख्या खोट्या खोट्या शोनी जायच्या. अन् मग दिदी चोर म्हणून येऊन भातुकलीच्या खेळातल्या खालचा चटामट्टा करून टाकायची.

आमच्या बावांचा पोपाकाच्या, वर्तगाच्या सावेण्यावर प्यार कटाक्ष असे. त्यामुळे आम्हा भावंडांचे कपडे सापे असत. दिदी तेव्हा फ्रॉक घाली. त्याच्या बाळा मनगटापर्यंत असत. आणि खूप दाट केसांच्या दोन लहट्टे वेण्या तिच्या पाठीवर बळत असत. आम्ही पावडर लावलेली बावांना आवडत नसे. तसेच मुलींनी पान खालेलेही त्यांना विडकूल खपत नसे. पावडरची होस भागवण्यासाठी पिठाच्या दव्यात हात घादून व तेच हात तोंडावर फिरवून दिदी आणि मीनाताई कधी कधी चेहरे उजळ करीत.

पुढे माझे बाबा गेले आणि आमचे आयुष्य एकदम बदलले. नंतर दिदी काम करू लागली. तिचा मिफिल, पट्टेखोर स्वभाव बदलून ती बरीचशी गंभीर झाली. तिच्या मुद्देवरचे अखंड हसही मावळले. तेव्हा ती खूप कामे करी. तेव्हापासून तो आतापर्यंत मी तिला सतत कष्ट करतानाच बघते आहे.

तथापि त्या दिवसांतही जिने आम्हाला परिस्थितीची झळ सहसा लागू दिली नाही. आम्ही सर्वशेण कोव्हापूरला आलो. दिदी विनायकांच्या 'प्रफुल्ल' कंपनीत कामाला राहिली. स्टुडिओची गाडी येऊन सकाळी निला घेऊन जाई. नंतर दिवसभर तेथे काम करून रात्री केव्हा तरी ती घरी परत येई. कित्येकदा ती सायच्या आतच आम्ही भाकटी मुले शोनी गेलेली अस, दिदी तेव्हा प्यार कष्ट करीत असली पाहिजे. घरच्या खूप अडचणी असल्या पाहिजेत. पण त्यावेळी आम्हाला, विशेषतः मला आणि वाळला हे जाणवू नये, आमच्या मनावर त्याचा विपरीत परिणाम होऊ नये म्हणून घरात सारे जण जमत. घरातले वातावरण कटाक्षाने प्रसन्न ठेवीत. जेवणखाण, कपडालास कशातही आम्हाला उगीच जाणवू नये याची दिदी काळजी घेई. ती त्यावेळी हृत्पाचे शास्त्रोक्त पाठ घेत होती. मुद्रीच्या दिवशी ती आम्हाला नाचून दाखवी. कधी कधी स्टुडिओतल्या गंमती घांगून, वेगवेगळ्या माणसांच्या नकला करून ती आम्हाला खूप हसवी. कोव्हापूरला तिने आम्हाला शाळेतही घातले. चार लोकांपुढे आम्ही मुलानी दीन, कॅबिल्लाने दिवू नये, आमचे शिक्षण व्हावे, आमच्या मनावर चांगले संस्कार व्हावेत यासाठी तिची सारखी घडपट चाचलेली असायची.

पुढे विनायकराव अकस्मात वारले आणि परिस्थिती अधिकच विपरीत झाली. त्याच्या आधीच आमचे एकत्र घरही फुटले होते. विनायकांच्या 'प्रफुल्ल' कंपनीबरोबर दिदी आणि मीनाताई या मुंबईला आल्या होत्या. आणि माई व आम्ही सर्व भावंडे खानदेशात थाळणेवर येथे आमच्या आजोळी जाऊन राहिले होते. कोकल्या वयाच्या आपल्या दोन मुली मुंबईला परक्या माणसांत कशा दिवस काढीत असतील या कल्पनेने माई निरक्षण कासावीस होई. दिदीच्या पत्रांची ती आतुरतेने वाट पाही आणि पत्रातल्या मजकुरावरून मुंबईतल्या परिस्थितीचा अंदाज घेण्याचा ती प्रयत्न करी. दिदीची पत्रे संयमाने लिहिलेली असत. पण या दोघींना इकडे खूप घास होत असला पाहिजे हे त्या पत्रांतूनही बाणवल्यावाचून रहात नसे. चव्हेचाळीस साली मुंबईला स्फोट झाला त्यावेळी दिदी आणि मीनाताई मुंबईतच होत्या. आपल्या मुलींचे तिकडे काय झाले असेल या कल्पनेने माई तेव्हा अतोनात पाचवून गेली होती.

पुढे दिदीने आम्हा सर्वांना मुंबईला आणले आणि गाष्टी नाना चौकात राहू लागलो. आता दिदीची कामे एकाएकी खूप वाढली. सारा दिवस ती गप्पांचे रेकॉर्डिंग करण्यात गटलेली असे.

त्यावेळी दिवसच्या दिवस असे ज्ञान की सकाळी आम्ही उठारे तो दिदी पहाटेच उठून कामाग
गळेरी असे आणि रात्री ती परत येई तोवर आम्ही गाढ झोपलेले असू. सकाळी पन्नास बघता कॉपी
घेऊन ती जाई. नंतर तिचे दुपारचे ग्राणे, चहा सारे बाहेरच हात असू. आता ती साड्या नेसत
असू. पादरी सुनी साडी, पादरा झगडून, वेसाच्या दोन घेण्या, कसवेही प्रमाण न घेलेला चेहरा
अशी तेव्हाची दिदी आजही होव्यापुढे स्पष्ट पसिते. यावेळी तिला इतरां काम असत का कधी कधी
रेकॉर्डिंग उरकून घरी परत यायला तिला पहाटेचे तीन, चार देखील वाजत

नंतर दिदी एकदम भराभर प्रसिद्ध होऊ लागली तिची गाणी रेडिओवर वाजू लागली. पण
तिच्या या प्रसिद्धीचे खरे स्वरूप तिचा महत्त्व कळावे एवढाही समज तेव्हा आम्हाला आला नव्हता.
त्यामुळे आम्हाला त्याचे काहीच विरोध वाजत नसे. तोवर आमच्या घरी रेडिओ देखील आलेला
नव्हता. तिथेकदा दिदीची गाणी आम्ही लोकांकडच्या रेडिओवरच ऐकत असू

पन्नास साली मद्रासच्या 'ज्युनिअर' कंपनीने चित्रग्राहणी दिदीची गाणी घ्यायचे ठरवले आणि
रेकॉर्डिंगसाठी त्यांनी तिला मद्रासला बोलावले. दिदीला खूप आनंद झाला. ती आम्हाला म्हणाली,
"आता तुम्हा सर्वांना मी मद्रासला घेऊन जाईन!" आणि आम्ही सगळीजणे मद्रासला गेली
आम्ही सर्वांनी मिळून घेलेला तो पहिलाच मोठा प्रवास. या प्रवासात आम्ही खूप मजा घेली

याच सुमारास घडलेला एक विचित्र प्रसंग आज इतक्या वर्षांनंतरही काल घडल्यासारखा
समोर येतो. त्यावेळी आम्ही नागपूरला आहो. नागपूरकरांनी नागपूरला दिदीच्या
गाण्याचा कार्यक्रम ठरवला. कार्यक्रमाला दिदी, मी आणि बाळ गेलो होतो. पण नागपूरचा असल्या
उदात्त आम्हाला नागपूरची काही कारणे झाले. कोण जाणे, आम्हाला तिथल्याही खूप ताप
भरला. दिदी तर वेहोव भरसत होती. आम्हाला कार्यक्रमाला उपस्थित राहणे केवळ अशक्य
होते. आमच्या दिवसीला तिथले डॉक्टर देखील होते. आणि त्यांनीही कार्यक्रमाला कार्यक्रम होऊ
शकणार नाही असे निवून सांगितले. पण कार्यक्रमाच्या संचालकांनी मात्र प्रश्नांना धाबकून की काय
पुन्हाच कष्टे, दिदी आता येईल मग येईल असे पोटचेक सांगून त्यांना धोवून परग्याचा प्रयत्न केला.
थोड्या वेळाने प्रेक्षक सगळे त्यांचा सदाप आगेक्याबाहेर गेला. त्यांनी खुर्च्या फेकल्या, सामानाची
मोडतोड केली. कार्यक्रमासाठी उभारलेल्या माड्याला आग लागून दिळी. एकच गोंधळ उडाला.
आमचा दोष नसताना आमच्यावर ठप्पा आला. तेव्हापासून दिदी नागपूरला जात नाही

नाना चौकात आम्ही राहत होतो तेव्हाची आणखी एक गमत आठवते. दिदीला भरपूर पैसे
मिळू लागल्यावर तिने आम्हाला भावडासाठी खूप भारी कापड विकत आणले. आम्हाला सर्वांना हार
प्रकारचे कपडे शिवून कपड्यालत्याची अगदी चगळ करून टाकायची असा तिचा वेत होता. ते
सर्व कापड तिने एका शिंप्याकडे दिले. आमच्या कपड्याची मापे घेऊन आणि कापड घेऊन शिंपी
निघून गेली, तो पुन्हा आलाच नाही! कापड गेले नि कपडेही गेले

त्या कपड्याची नि त्या शिंप्याची आम्ही किती दिवस आश्चर्यभूतपणे वाट बघत होतो!
नाना चौकात राहून असताना आमची मोठी ब्रेन स्ट्रोकने रविवाराचा सिनेमा दर रविवारी
नाना चौकातून चालत चालत आम्ही या 'डॉर' पर्यंत जात असू. तेथे चित्रपट बघत असू. येताना
'पॅरिथियन डेअरी'त न चुकता नियमाने कोल्ड कॉफी घेत असू. नि पुन्हा चालत चालत घरी परत
घेत असू. कधी कधी रात्री परत यायला आम्हाला बारा देखील वाजत असा वेळी आमच्या
घरावर बघता आमचा आतेमाऊ पदरीनाथ कोल्हापुरे हा असे तो खूप विनोदी असल्यामुळे
सारख्या कोट्या करून तो आम्हाला हसवायचा. या आमच्या कार्यक्रमात मगला नागेशकर ही
आमची मैत्रीण, आणि दिग्दर्शक माधवराव शिंदे हेही कधी कधी माग घेत

एकदा दिदीच्या मनात आले, सान्यानी मिळून सिंहगड बचावला जायचे. तिने दोनशे रुपये

जमरले. माघरात्र तिथीनी शमर रूपे गोळा घेले. तेवढे पैसे घेऊन आम्ही पुण्याला गेलो. पुण्यातल्या पुण्यात पायीच गुरू दिडगे. 'जीवन'मध्ये जेणे. गिहगहला गेलो. आणि तिथून मयंकर दमून आल्यानंतर रात्री कुटल्यातर्ग शिष्टरम्ये लग्नेने 'सीधा रागा' हे चित्र पाहिले. मसनध्ये स्वेट्रम चोनींग गेली, मग रात्री एक वाजता घडनेने कुटकुटा चालत परी परत आलो !

दारिया आणि पेशवे—जीनाच्या या दोन्ही अवस्था आम्ही अनुभूतल्या. पण आमच्या परातले वातावरण पारने कधी बदलल्याचे मला आठवत नाही. आमच्या घरात जेवण हा मोठा समारंभ. अशा वेळी घरात अमलीत त्या माणसाना पसीरा थापून घेण्याची दिडीत मोठी हीच. माझ्या पडलापासून ही परंपरा चालत आली आहे. आम्हा माघरात्रे एकत्र गाणेपिणे, यष्टामस्करा, गप्पा, हंसणेखिडळणे सतत चालू असते. त्यामुळे घर गाऊन राहते. आम्ही एकमेकात गप भाडतो देखील. पण परक्यापुढे मान आम्ही सारा एक असतो. नातेवाईकापुढे देखील सतत आम्ही एकीने वागत आलो आहो. त्यामुळेच आजवर आमच्यात कोणो गूट पाटू शकले नाही, गरिबी हावी तेव्हाही नाही. आताही नाही.

दिदी बाहेरच्या जगात एक अर्थत प्रसिद्ध अशी व्यक्ती आहे. मोठी कलावंत आहे. बाहेर ती कुठेही गेली तरी तर्गेन तिला विशेष वागणूक मिळते. पण घरात ती स्वतःचे वेगळेपण कधीही जाणू देत नाही. थोरली चरीण म्हणूनही नाही, बी मोठी कलावंत म्हणूनही नाही. घरात ती आमच्यातलीच एक सतत असते.

दिदीचा शॉपिंगची मयकर होय आहे. त्यासाठी नाना दुकानातून ती हिंडेल. आणि कधी दमगार म्हणून नाही. अशा वेळी मान मी तिला न चुकता बरोबर हवी. दिदी काय काय पत्रेदी करील याचा नेम नाही. साड्या, पयेंस, माळा, रुंदम्, हातकमाल, बटिणीच्या सुन्यासाठी कपडे व खेळणी इथपासून तो मोकरी, रेकॉर्डम्, टुंगिरस्टम्, रेडिओ इथपर्यंत सारे ती पत्रेदी करीत असते. लोकाना प्रेक्षक घेण्याची तिचा विलक्षण हीस आहे. घरातल्या माणसांपासून तो मित्रमित्रिणींपर्यंत सान्याचे वादविषय नेमके प्यानी ठेवून त्या दिवशी त्यांना ती भेटी पाठवते. साड्याच्या पत्रेदीनान्त ती अतिशय चोपटळ आहे. पण नितकीच अनिश्चिन्. एक साडी प्यायची असेल तर दुकानदाराला हजार साड्या काढायला पावील. आणि मग मला म्हणेल, "तू पसत कर." मी साडी निवडते. गाडीत गाऊन बरोपर्यंत तिला ती साडी पसत भमते. पण मग पुन्हा म्हणते, "राणीमा, तू ही साडी परत कन्च घे. मला आता ही आवडत नाही."

सागायला निरुल्लेख. ती मला 'राणीमा' म्हणते. यणाली पडतीचे हे लाडके नाव तिने चौदुसाने मला दिले आहे.

एकदा तर दिदीने गाडी पसत रेस्ती आणि मला निची लहर फिरली. बाळला म्हणाली, "दुकानदाराला तू नाही म्हणून मारा." बाळची पचाईत शाळी. आता शब्द कसा बदलणार ! शेवटी आगाताई भटनीला घातून आली. तिने दुकानदाराची कशी समजूत पटवली कोण जाणे ! तो प्रसंग निमास्या.

जेवणात दिदी गप चोपटळ आहे. जेवते अगदी थोडे, पण आवडीनिवडी जास्त. मासाहार तिला विशेष प्रिय आहे. पण वेळप्रसंगी गिखटात कच्चे तेल ओतून त्याच्याशी भाकरी आवडीने खाईल. रेकॉर्डिंग करून परी यायला तिचा रोज दुपारचे वीनचार वाजतात. अशा वेळी जेवण थंड होऊन गेलेले असते. मग ती थोडेसे काहीनका त्याच्यासारचे करते. नाहीतर दुपारच्या जेवणाला अजिबात फाटा.

दिदी सतत उद्योगात बदलेली असते. त्यामुळे गेली अनेक वर्षे घरातली सारी व्यवस्था नीच राहते. पैसा नडका, ठेवरेव राणे, आल्यांगल्याचे स्वागत करणे, जेवणाची व चहाची व्यवस्था

माही संगीत निर्देशक

रांगाहेन बडे गुलामअली रॉ

अब्दुल महाम

रांगाहेन अमीर रॉ

बुदालाल गिगत

मा दीनानाथ

गंगादेव अमान अण्ण लॉ (मैसी राजारवाले)

खासाहेन अमानत लॉ

मायनशलेठील गुरु

पाहणे, निरोप सांगणे, फोन घेणे ही सर्व कामे आपोआपच माझ्यावर येउन पडली आहेत. एकदा मी एकादा निर्णय घेताना तर तो सहसा घरात कोणी बदलीत नाही. दिदीमुद्रा त्यात हस्तक्षेप करित नाही.

नित्येकदा गमत होणे. कोंणाला तरी फोनवर तिच्याशीच बोलायचे असते. काम अगदी शुल्क असते. अशा वेळी दिदा कामात असल्यास दिदी म्हणून मीच दोन शब्द त्या माणसाशी बोलून टाकते. फोनवर आमचे आमाझ वेगळे ओळग्यायला येत नाहीत तो माणूस खूप होतो. खोटे बोलण्याचे पाप मात्र माझ्या पदरी पडते. पण त्याला काय करायचे ?

दिदींमनोर चित्रपटातली अनेक गाणी मी गाईली आहेत. कणवत म्हणून तर ती मोठी आहेच. पण सहकारा म्हणून ती फार मदत करणारी आहे. गाण्याचे मर्म समजावून देईल, अवघड जाणा स्वतः गळ्यातून काढून दाखवील, शब्दोच्चार चुकत असल्यास ते दुरुस्त करील अशी ती गाताना पावलासारली मार्गदर्शन करते. तिच्याबरोबर गाणे म्हणायचाची संधी मिळणे ही आनंदाची व माग्याची गोष्ट आहे.

दिदीच्या सगळीत मी खूप भटकले आहे, सव महाराष्ट्र तिच्याबरोबर हिंडले आहे. कलकत्ता, दिल्ली, मद्रास, कश्मीर, कन्याकुमारी सारे तिच्यामनोर पाहिले आहे. प्रवासात जेथे जावे तेथे तिच्या अपाट प्रसिद्धीचा व अपूर्व लोकप्रियतेचा प्रत्यय येतो.

आम्हा भावजाना दिदाने फार ममताळूपणाने वागवले आहे. आमचे खूप लोड केले आहेत स्वतःच्या आधी आमचा विचार तिने खतत केला आहे. माझ्यावर ती कधीही रागावलेली नाही. मग कटोर शब्द बोलून मला दुःखवणे तर दूरच. आम्ही ह्या सगळ्या खर्च करतो त्याचा जाब ती कधी विचारीत नाही. पुष्कळदा आम्ही एखाद्या वेड्या छंदाना पैसे घाततो. मला आढळते, एकदा मी नि बाळ नाजारात गेलो नि हजारो रुपयांची खूप खेळणा मुलासाठी घऊन आलो अगदी वेड्यासारखी. परी येताना भीती वाटत होती, काय हा खर्च ? आता दिदी काय म्हणेल ?

दिदी काही म्हणाली नाही, नुसती हसली मात्र

सप्तस्वर

अभिजात शास्त्रीय गायक, नामवंत संगीत दिग्दर्शक, ख्यातनाम पार्श्वगायक, कुशल वादक आणि कलाक्षेत्रातले थोर तरस्वी यांना लतावाईच्या कलेसंबंधी विचारले असता त्यांनी उत्स्फूर्तपणे त्यांच्याविषयी जे काही सांगितले ते हे.

बालगंधर्व

कुमारी लता चित्रपटसंगीतातल्या आपल्या कारकीर्दीची पंचवीस वर्षे पूर्ण करित आहे हे घेऊन आश्चर्य आणि आनंद घाटला. या क्षेत्रातली तिची कामगिरी फार मोठी आहे. वडलांनी नाट्यक्षेत्र गाजवले, मुलगी आज चित्रपटक्षेत्रात आपला जमाना गाजवीत आहे. या प्रसंगी कुमारी लता दिली माझे अनेक शुभाशीर्वाद.

हिराबाई वडोदेकर

चित्रपटगृहीत लताच्या लोकीची दुसरी गायिका नाही. कोणत्या वेळी भावनेचा अचूक परिपोष करावा याची अचूक जाणीव आणि विलक्षण भावपूर्णता यामुळे तिने म्हटलेले कोणतेही गाणे हमखास जमून जाते आणि रंगते. स्वर हाच गाय्याचा प्राण असे मी मानते. लता स्वरात इतकी बुद्धिने गेली आहे की ती काहीही गात असली तरी ते अत्यंत सुरेल आणि मधुरच लगते.

मास्तर कृष्णराव कुलंत्रीकर

मा. दीनानाथाची कन्या या नात्याने मी कित्येक वर्षे लतावाईंना दुरुन ओळखत असलो तरी त्यांच्या प्रत्यक्ष परिचयाचा योग फार उशीरा म्हणजे 'नीचकवध' या चित्रपटाच्या गाण्याच्या वेळीच आला. गाण्याचे ध्वनिमुद्रण पुण्याला होणार होते. तरीही "मास्तर कृष्णराव संगीत दिग्दर्शन करीत असतील तर मी अवश्य येईन" असे लतावाईंचे उत्तर आले व त्याप्रमाणे त्या स्वतः पुण्याला आल्या. 'उपन शाली लेक लाडकी' 'सागु कुणा श्रांष्टण्या' इत्यादी गाणी त्यांनी अत्यंत चापल्याने आत्मसात केली. आणि एवढ्या 'टेक' मध्ये त्याचे ध्वनिमुद्रणही करून टाकले. याच चित्रपटातले 'धुद मनुमती रात रे' हे गीत मात्र मुंबईला ध्वनिमुद्रित केले गेले. लतावाईं दोन तीन दिवस या गाण्याची तारीफ करीत होत्या. त्यातील गवाराची तान त्यांनी चटकन आत्मसात केली. या गीताचे ध्वनिमुद्रण झाल्यानंतर "आज आपण प्रभातची आठवण करून देणारे संगीत मला दिले आणि मी ते गाईले" असे नृत्य मनाने त्या म्हणाल्या. लतावाईंचे ते गुणग्राहक उद्गार ऐकून मलाही मोठा आनंद झाला. हातामध्ये गीताचा कागद घेतलेला, त्या कागदावर स्वतःच्या खास अशा खुणांनी स्वराचे बारकावे पिलेले, यापेक्षा आणखी कसलेही साक्ष्य न घेता सारे स्वर गळ्यातून बिनचूक काढणाऱ्या लतावाईंच्या बुद्धिमत्तेबद्दल मला विलक्षण कौतुक घाटले. तसेच चाळी आत्मसात करताना त्याचा जो निरलसपणा आणि परिश्रमशीलता मला दिसून आली त्यानेही मी चकित होऊन गेलो या गुणी मुलीला ईश्वर दीर्घायुष्य देवो.

भीमसेन जोशी

'द्विज मास्तर व्हॉइस' कंपनीचे रुपजी यानी एकोणीसरो बावन्न साली माझी व लता बाईंची ओळख करून दिली. त्यावेळी चित्रपटसंगीतात त्याचे नाव अद्याप आजच्यासारखे हुकमाचे पान बनले नव्हते. तरीही त्यांच्या भावाजाची असल जातकुळी त्यांच्या भविष्यकालीन प्रसिद्धीची पूर्वसूचना देत होती. त्यानंतर अनेक वेळा मी त्यांना भेटलो दीनानाथाच्या पुण्यतिथीच्या निमित्ताने माझे गाणेही त्यांच्याकडे झाले आहे

एकोणीसरो बावन्नराखून मी त्याचे गाणे आवर्जून ऐकत आलो आहे अत्यंत परिणामकारक गाणे म्हणण्याची त्यांची शैली कबळ अजोड आहे. कोणत्याही भाषेतील गीते म्हणताना त्या मापेल्या योग्य अशा प्रकारे स्वतःच्या भावाजला वळण देणे आणि त्या त्या भावानुरूप शब्दोच्चार करणे या दोन गुणांनी लतावाईंच्या असाधारण लोकप्रियतेला फार मोठा हातभार लावला आहे. त्या जरी शास्त्रीय संगीत प्रत्यक्ष गात नसल्या तरी त्यांच्या ज्ञानाची भक्कम बैठक त्यांच्या गाण्याला असल्याचे त्यांच्या ध्वनिमुद्रित संगीतावरून जाणत्यांच्या लक्षात येईल. किंबहुना त्यांच्या भावगीताना व चित्रपटातील गाण्यांना अनेकदा दिलेल्या चाली या शास्त्रीय संगीताची सुरावट घेऊनच अवतरत असतात त्यामुळे आज शास्त्रीय संगीतही जनसामान्यात अधिकाधिक लोकप्रिय करण्याचे श्रेय लता वाईंचेच आहे असे म्हटल्यास त्यात कसलीही अतिशयोक्ती होणार नाही.

केवळ भारतातच नव्हे तर परदेशातही लतावाईंसंबंधी विलक्षण आदरभाव आणि कौतुक आहे. मी काढून आणलेले असताना प्रत्येकाने "तुम्ही लता मंगेशकरला ओळखता का? आम्हाला तिचे गाणे फार आवडते" हे वेगवेगळ्या प्रकारे मला ऐकवले होते.

अशा या जगप्रसिद्ध कलावतीला दीर्घायुरारोम्य लाभो हीच शुभेच्छा

हा मर्तुहरीचा श्लोक म्हणत. श्लोक म्हणताना दोघेही भान हरवून घराच घेल कुठे तरी अदृष्टात नजर लावून बसत व काही वेळाने सातव होऊन मोठमोठ्याने हसत मुटव ! या दोन व्यक्तींच्या जीवनात सातत्याने एक विरक्तीची धार मिसळलेली दिसून येई. देहधर्म म्हणूनच जगल्यासारखे दोघेही वागत. हीच विरक्तीची विनार लतागड्यांच्या जीवनात, वर्तनात मला नेहमीच जाणवत आली आहे. रान मुद्रणाच्या वेळी देहभान गिरून मुराशी एकरूप होणाऱ्या लतागड्यां काम सप्ताच मनस्वी कुठेतरी दूरदूर गेलेल्या वाटतात. “माझ्या मनातले संगीत व सार हे याहीपलिकडे शेष घेणारे आहेत” असेच जाणू काही त्यांना सांगायचे असते. दृश्य व श्राव्य चमत्काराच्याही पलीकडे ‘परा मी’ आहे असे सांगणाऱ्या श्री रामकृष्ण परमहंससारखे ! मला वाटते, माझ्यासारख्याने शब्दांनी हे सगळे सांगण्याचा हा प्रयत्नच व्यर्थ आहे. मला एवढेच म्हणावेसे वाटते की लक्षावधी लोकाना आपल्या संगीताने भारून दाकणाऱ्या लतागड्यां या त्यांच्या संगीतापेक्षाही मोठ्या आहेत.

हरिप्रसाद चौरासिया

विनेमाच्या भग्यात शिरण्याआधी म्हणजे सुमारे चारपाच वर्षांपूर्वी मी कटकला रहात होतो. लतागड्यांच्या घनिमुद्रिका ऐकून सारखे मनात वाटत राही की अशा महान गायिकेच्या गाण्याला साथ करण्याचे भाग्य आपल्याला कधी लागेल काय !

देवाने ही हाक ऐकली असली. आणि चारपाच वर्षांपूर्वी मी मुजईस आलो. लतागड्यांच्या परिचय झाला त्याच्याशी अनेकदा सभाषणाचा योगही आला. आणि आज अशी परिस्थिती आली आहे की बहुताः त्याच्या प्रत्येक गाण्याला बासरीची साथ देण्याचे भाग्य मला प्राप्त झाले आहे.

त्याच्या संगीत घालवलेल्या आनदाच्या क्षणाचा मला कधीही निरर पडणार नाही. त्याच्या लोकविरक्षण भाग्याबाबतचा-निवृत्ता थोडा अधिकच-मधुर असलेला त्याचा स्वभाव माझ्या मनात कायम ठसून राहिला आहे. त्याच्या गाण्याविषयी माझ्या मनात कायम एक प्रभञिन्ह असते की ही गायिका आपल्या कलेत कुठेही कशी रसमरही कमी पडत नाही !

आमचे वाढवडील सांगायचे की लक्ष्मी आणि सरस्वती एकत्र राहत नाहीत परंतु मला विचाराल तर लतागड्यां ही एकच गायिका असो आहे की द्विच्यामध्ये लक्ष्मीसरस्वताचा संगम झालेला आपल्याला दिसत येतो

अशा दीर्घतुल्य गायिकेकडून मला सदैव आशीर्वाद हवा आहे.

संध्या मुफर्जी

स्वतः मारताची गानकोविल्ला आणि माझी प्रिय मेचीण कु. रता मंगेशकर हिच्या कलाजीवनाचा रोपमहोत्सव साजरा होत आहे. या शुभ प्रसंगी तिचे अभिनंदन करण्याची सर्वां मला मिळत आहे हे मी माझे मोठे माग्य समजते. तिच्या सोनेरा स्वराने आमचे संगीतविश्व यापुढेही सज्ज असेच मरून टाकावे. एकोणीसवे एकाचज सखी सुप्रसिद्ध संगीत दिग्दर्शक अनिल विश्वास यानी दिग्दर्शित केलेल्या एका हिंदी निरपणासाठी लतामंगेशकर द्रवगीत गाण्याची दुर्मिळ संधी मला लाभली होती. सूर्यप्रकाशाने ढळलेली ती मुद्र सफाळ, लताची सुराद सगत आणि तिच्यासोबत केलेली ती गाण्याची टाळीम मी कधीही निररणार नाही आम्ही दोघांनी मिळून ते

गाणे म्हटले. गाणे धनिमुद्रित झाले. त्या दिवसापासून आम्हा दोघींमध्ये जो जिऱ्हाळा निर्माण झाला त्याचे गाठ स्नेहात पर्यंतसान झाले. आजतागायत आमची ती मैत्री कायम आहे.

संगीताच्या क्षेत्रातली लढा ही एक प्रणिमासंपन्न श्रेष्ठ कलाकार आहे. तिच्या या कलासेवे बद्दलची कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी ज्याच्या सर्व मागानून आज तिच्यावर गौरवाची पुले उधळली जावीत असे मला मन पूर्वक वाटते.

शिवकुमार शर्मा

कलेच्या कोणत्याही क्षेत्रात प्रथम येणारे जे होतकरू लोक असतात ते आपल्या पूर्वसूरींचा आदर्श डोऱ्यासमोर ठेवतात. तथापि खरा प्रतिमाशाली कलावंत केवळ इतरांच्या अनुकरणात कधीच समाधान मानीत नाही. तो नेहमी काहीतरी नवे, अभूतपूर्व आणि अद्भुत शोधण्याच्या मार्गे लागलेला असतो. आणि हा शोध घेताघेताच आपल्या विशिष्ट क्षेत्रात तो एसा आपली स्वतःची अशी शैली निर्माण करण्यात यशस्वी होतो

लताजी या अशा प्रतिमाशाली कलावंत आहेत. चित्रपटसंगीताच्या क्षेत्रात प्रवेश घेण्याबरोबर त्यांनी त्या कलेचे त्या वेळचे प्रचलित स्वरूप पार पालटून टाकले. त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण स्वराने संगीत दिग्दर्शकांच्या कल्पकतेला जसे आव्हान दिले तसे त्यांच्या विविध स्वररचनातही चैतन्य निमाणे केले.

लताजींचा मधुर स्वर हे त्यांचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य. हा स्वर स्वप्नाळू आहे, ऐंद्रिय सवेदनाना जाग आणणारा आहे, नावनेने भरपूर आहे, आणि त्यात एसा बायका असा एक दग, कोवळीक आणि मृदुता आहे.

भारतातील सामान्य जनतेत संगीताचा प्रसार करण्याच्या कामी चित्रपटसंगीताने फार मोठा हातभार लावला आहे. आणि गेली दोन दशके लताजींच्या अननुकरणीय अशा गोड स्वराने हे चित्रपटसंगीत अक्षरशः पराभरात पोहोचवले आहे. हे लताजींचे फार मोठे कार्य आहे असे मी मानतो. भारतीय चित्रपट-यवसाय त्याबद्दल त्यांचा सदैव ऋणी राहील

जितूभाई प्र. मेहता

अभिजात, सुधस्वत गायिका असे मी लताबाईंचे वर्णन करीन. आजवर त्यांनी हजारो गीते गाइली, घराघरातून संगीताला मानाचे स्थान दिले, आणि गायकाना या समाजात मोठी प्रतिष्ठा मिळवून दिली. आज सर्वत्र संगीतमय वातावरण निर्माण झाले आहे, याचे श्रेय लताबाईंनाच द्यायला हवे. गेली पचवीस वर्षे त्यांचा गीतप्रवाह अखंडित वाहतो आहे. पुढेही वाहत राहील अशी गीते आणि अशी यती याना संगीताच्या इतिहासात कुठे तोड सापडणार नाही. भाषा जरा भिन्न भिन्न असल्या तरी ह्रस्वाची, भावनाची भाषा एकच असते. लताबाईंनी अनेक मागानून गीते गाइली असली तरी त्या गीतातला अतः सोत भावनाचाच आहे. आणि या भावनांच्या विश्वभाषेने त्यांनी सगल्या विश्वाशी नाते जोडले आहे

वामनराज देशपांडे

गेली पचवीस वर्षे लाग्यो लोकाना संगीतिक आनंद आणि मुष्ट देण्याचे कार्य रत्नाबाईंनी अव्याहत केले आहे ज्या निरपत्यसंगीताच्या समृद्धीला त्यांनी फार मोठा हातभार लावला आहे त्याचा अभिजात संगीतावरही कसा परिणाम झाला आहे याविषयी घरटाज संगीताचा एक उपासक या नात्याने माझे काही विचार यथ शोडक्यात माणतो

अभिजात संगीताचे मी मुख्यत दोन माग मानतो एक 'आकृतिमूक्त' (configurative) आणि दुसरा 'भावनाशील' (emotional) चित्रपटसंगीताचा मंदार झाला आहे तो या दुसऱ्या प्रकारच्या संगीतावर हे दुसऱ्या प्रकारचे संगीत बऱ्या पचवीस वर्षांत अधिक सुरेल, अधिक नातुक, अधिक आतं, लयकाराच्या दृष्टीने अधिक खोच्चर, म्हणजे एकदरीने अधिक कलात्मक आणि विशेष म्हणजे अधिक भावनाशील झाले आहे अशी भावनाशीलता अभिजाततेची प्रविष्टा सामाळील किंवा नाही हा प्रश्न विवादास्पद असून पण इतकी कलात्मकता आणि भावनाशीलता या अभिजात संगीतात आणली गेली याचे बऱ्हुशी अर्थ मी श्रीमती रत्ना भगवतकर यांना देईन गेल्या पचवीस वर्षांत बादाच्या प्रगाण्यावर हजारांच्या सरयेने गाण्यात येणाऱ्या श्रोतृसमाजाचे रजन करण्यासाठी ही कलात्मक माधनाशीलता उचितच उपकारक ठरलेली आहे इवघात्यानेच हे काम श्रीमती रत्नाबाईंना नेमून दिलेले विद्यते त्यांच्यारोरीज इतर कोणाकडून हे काम सहसा झालेही नसते म्हणून अनिशय कृतज्ञताबुद्धीने या पुमप्रसंगी मी त्यांना धन्यवाद देतो आणि त्यांना आणि त्यांच्या इतर कुटुंबियांना दीर्घायुरारोग्य चिंतितो

विजय तेंडुलकर

एक मुलगी गाते

एक मुलगी गाते.

रोज गाते.

एकसारखी ती गातेच आहे.

थायत नाही.

घेऊचे वन असते ना, त्यात घेडे वारे मुटूने म्हणजे कसे भणभणत, गुणगुणत, कुबकुबत आणि कधी नुसतेच धणधणत राहते—धकले, भागले,—तशी ही गात राहिली आहे असे माझ्या मनात नेहमी येते.

मध्यरात्री हळूच जाग यावी आणि हे वारे कमल्यशा ओल्या वेदनेने रडत असल्यासारखे मळमळ वाहतानाही मी एकदा ऐकले आहे.

रात्रभर मला काही पेल्या शोन येत नव्हती. वाटत होते की हे घेडे वारे कोणती शहाणी, अनिगर वेदना वागवते आहे !

असाच प्रश्न मला या मुलीच्या गाण्यातून पडतो. जरा कुठेही दिसाकाढी स्वस्थचित आणि स्वयत्तु असावे तर या तटन्या फोडीत शुभ्र वस्त्र त्यायलेल्या कोणी मोठ्या मोठ्या दुःखी होण्याच्या जोगिणी वान्यांमध्य तरगत माझ्यापुढे देऊन माही स्वयत्तुला जाळू लागतात.

ते तिचे स्वर असतात. वेदनेने आणि विरचीने भरलेले. मुजरक ई तुम्हे पुष्टिया, मुझे रमने सुद्वन्द्व है . अरे तुसी खुपी तुला रत्नलभ, मी माझ्या वेदनेवरच प्रेम करते आहे ..मारी मला माही वेदना.

न ऐकण्याचा अट्टाहास लटका पडतो आणि आतड्यात तुटू लागते, रेंवीनी दाडपते.

खुपी पार घुसून जाते.

आणि ही पोर कुठे गडन झालेली असते.

ओठे डोळे कोरडे करीत रागातून विचारांसे वाटते, चाई म, कय साधयेम !

मा आठरण होते एकदा मध्यरात्री रडताना ऐकलेल्या त्या एकत्री, वेदन, मळमळच्या वान्याची.

ते तरी काय साधते !
 ते वाहते, वशी ही गाते.
 यानेच मासी समजू पडते.
 एवढ्याने सगळे सात नाही.

कधी उगीच जरासे बेचैन, विमनस्क असावे—एकटेच. तर ही येजल निचारील, का रडलात ? सांगा ना, का ? तराही तो हमारे दिल को आयी आप क्यू रोये ? का तुमचे अश्रू ? अहो घरबाद तर माझे काळीज झाले, मग सांगा तुम्ही का रडता ? की हे माझेच अश्रू तुमच्या डोळ्यामाटे वाहताहेत ? सांगा ना तुम्ही का रडता ? वधा हा . हे आवरा, नाही तर आम्ही देखील—

तय्यस ! सारा निग्रह त्यजत ! रडवल्याशिवाय ही पोर मुळी स्वस्थ राहणारच नाही ! .

सगळ्या उरल्या मुरल्या स्वास्थ्यात शोक बालून स्वतः आपल्या हळक्या हळक्या स्वराचे उमासे काढत कुठे तरी आली तशी वपत्ता होईल !

अरे पण का ! का हे ?

रान आपल्या रुद्धक्यानी भरून निघून राण्याचा बाऱ्याला काय अधिकार, पोरी ?

उत्तर नमते. गाणाऱ्या बाऱ्याचे घेडे वाहणे आपले चालूच रहाते.

कधी मूत्र व्यग्र अनावे, कामानून डोने काढण्याला क्षणाचीही उमत नाही. मंडूत निळे असतात.

नको असताना मुरहत, लचकत, दुमकत, समेसमेवर जीव घेत हिच्या छुमछुमत्या स्वराच्या नाचण्या गीठणी आल्याच व्यत्यय आणायला !

सप्री री पीक्का नाम नाम न पृछो

मे कैसे पताऊ, तो कहेते न जाऊ

नको पताऊस, काही सांगूही नकोस. पण हे जीवघेणे, सगळे गद्य व्यवहार निखरून घेडेबुळे करणारे गाणे आधी धर कर !

ही दुनिया व्याहारी आहे. व्यवहार गरज असतात. तुझ्या गुंगून दानगान्या स्वरांनी काही पोंटे भरत नसतात ! व्यवहारात माणसाने कसे शहाणे असावे लागते, चेहऱे तुझे तुला ठीक आहे.

पागला पागलाच सगळे पागल्याच्या मुठीतून हरवते.

ही निघून गेलेली असते तेव्हा आत लाबण्यापुजण्या नववधूचे लोभसवाणे, मुग्ध निग्रम हिच्या अनीट स्वरांना मिळून चौफेर माडलेले असतात आणि भोवती परका, नकोरा पाटणारा अपरिहार्य, रुध, मारण, व्याहारी पसारा !

मध्येच चमकून वाटते, मध्यरात्री एकदा रानातून रडत वाहत होते ते हेच धुद वारे का !
वाऱ्याचा काही नियम नाही, हेच खरे. ते मुक्त !

येईल तिथून आणि येईल तसे येईल
कधी उलट मुद्दा, गिरगिरते.

‘ओ सजना बरखा बहार आयी’ची उन्हसित वर्दी देत ते धावत येईल आणि ‘लग जा गले
फिर ये हसीन रात हो न हो’ ची कातर क्षणभंगुरता, हुरहुर, उदासी गात जाईल

ही रम्य रात्र ही अनीट, हवीहवीशी रात्र... कुणास ठाऊक, पुन्हा येईल, न येईल
पुन्हा गाठभेट पुढल्या जन्मी होईल, न होईल नको ती आश्वासने देणे, घेणे, ते पसणे,
पसणजे नकोच लग जा गले जगळ ये खूप जगळ ये आताच ये

—तर असे हे वारे, गाणारे वारे. मुक्त. लहरी. बेमरवशाचे. कोंबळे, हळवे, तसेच शोभरे,
दाहक. कधी निर्भर, आनंदी आणि कधी उदास, स्फुदते, गूढ. अद्भुत गंधानी मारून श्याटून कधी
येणारे तर केव्हा बेचैनीने नुसतेच रिते उसासणारे. शुमणारे. क्वचित वादळी, आश्रोशते, कर्कश
कधी हजेरेहजेरे, तर केव्हा तितमेच नकोसे.

पण वारे येत राहिले आहे आणि रानाला आता त्याची जशी सवय जडली आहे. रानातले
वेळू त्याची वाट पाहतात.

आणि केव्हा ते क्वचित येत नाही ना. तेव्हा आपल्या मुक्या मुष्टानी घारे रान दाटून
येऊन त्याला आळवीत असते

हेही मी एकदा अपरात्रीच ऐकले आहे श्राम आरुलन

तसे या गाणाऱ्या वाऱ्याचे, या अमृतिहतपणे गात राहिलेल्या मुरीचे आमच्या आयुष्यात
शाले आहे.

कधी ती येत नाही पार गरज असते पण तिचे स्वर उमटत नाहीत

असे अगदी क्वचित होते. होते बाकी

पण तेव्हा आमच्या आवले रान तिच्यासाठी दाटून येते आणि तिच्यासाठी तिचेच पत्रादे
गाणे गाऊ लागते

राजाकी आयेगी बरात नाहीतर, ओ, सजना बरखा बहार किवा ते सपनोमे अगर मेरे
तुम आओ तो सो जाऊ बीती हुईं सो यादे हसती हुई आती है लहरोने तन्हा दिलमे
आती कहीं जाती है यादोंके तन्हा तुमभी आ जाओ तो सो जाऊ

सपनोम अगर मेरे तुम आओ तो सो जाऊ

तुम आ ओ तो सो जाऊ

वर्गन करता येणार नाही. मी स्वतः प्रसंगानुसार चाली करतो तथाच त्या प्रसंगानुसार व अनिश्चय तन्मयतेने गातोही. त्यामुळे आपल्यादृष्टीच्याच तन्मयतेने व सार्थपणे आपले गाणे दुसऱ्याच्या गज्यातून ऐकण्याचा आनंद मग क्वचितच मिळतो. तो आनंद त्या दिवशी मला मिळाला. त्याबरोबरच एक गोष्ट जाणवली की या मुलीला परमेश्वराने केवळ उत्तम गळाच नव्हे तर आगळी बुद्धिमत्ता दिली आहे. इथे काहीनरी वेगळे, आश्चर्यचकित करणारे, देदीप्यमान प्रकटले आहे. तेव्हापासून माझी दृढ धारणा आहे की लता मंगेशकर हा परमेश्वराने घडालेल्या चमत्कार आहे. पुन्हा घडवतो म्हणून त्यालाही तो घडवता येईलच असे नाही.

यानंतर लताने माझी पुष्कळ गाणी म्हटली. आमचा घरोबा झाला आणि त्यानूनच तिच्या स्वभावाची आणि एक तेजस्वी बाजू अनुभवायला मिळाली.

एकोणिस एप्रिल एकोणीसरो चौथे हा दिवस मी कधीही विसरू शकणार नाही. त्या दिवस माझ्या एकल्याच्याच नव्हे तर माझ्या अनेक मित्रांच्या आणि त्याचबरोबर आपल्या राष्ट्रीय सभामातील एका महान घटनेच्या दृष्टीने पार महत्त्व आहे.

पोर्तुगीजांच्या ताब्यात अनेक शतके असलेला 'दादरा नगरहवेली' हा भाग मुक्त करण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्रातील काही राष्ट्रादा तरुणांनी काही गोमंतकीय देशभक्तांच्या सहकार्याने प्रयत्न सुरू केले. अनेकानी पायी हिंडून त्या भागाची अवबांय माहिती मिळवली. नकाशे तयार केले. हद्दा कुटून करायचा, केव्हा करायचा, बरोबर कोणकोण असायचे, सामुग्री काय काय लागेल, त्या भागात प्रत्यक्ष साय कोण कोण देतील याचा विचार व तयारा सुरू झाली. स्वातंत्र्ययुद्धात भाग घेण्याच्या कल्पनेने सारेजण बेभान झाले होते. हल्लासाठी लागणारा सामुग्री मिळण्याची सभाव्य टिकाणे हेरून तिथे सधने वाघली गेली. अशा सामुग्रीबरोबरच कच्चाहीसाठी कोणानही अवजून त्या भागात राहाने लागू नये म्हणून आवश्यक तेवढा पैसा हाताशी असण्याच्या दृष्टीनेही विचार सुरू झाला. मुक्तिसभामाची तयारी करणारे आम्ही सर्वजण सामान्य स्थितीतील असल्यामुळे एवढ्या मोठ्या कार्यात लागणारा पैसा रच करण्याची शक्यता कुणालाच नव्हती.

एने दिवशी मुंबईला आम्हा कार्यकर्त्यांची बैठक भरली आणि त्यामध्ये कल्पना निघाली की हा पैसा उभारण्यासाठी एखादा गाण्याचा वा अन्य करमणुकीचा कार्यक्रम करावा. पुढे असेही ठरले की लता मंगेशकराचाच कार्यक्रम कराना. आमच्यापैकी बहुतेक जण त्या वेळी पुण्यात राहात असल्यामुळे हा कार्यक्रम पुण्यात व्हावा हेही ठरले. या कार्यक्रमाची सर्व जबाबदारी माझ्यावर टाकण्यात आली. नाना काजरेकर व राजामाऊ वाकणकर यांना बरोबर घेऊन मी छताकडे गेलो. तिला सर्व कल्पना सांगितली. आमच्यासारखी काही तरुण मंडळी स्वतःच्या प्राणावर बेतण्यासारखे साहस देशस्वातंत्र्यासाठी करायच्या तयारीने उभी राहिलेली पाहून तिचेही मन भरून आले. ज्या तत्परतेने तिने यासाठी विनामूल्य कार्यक्रम शायचे मान्य केले त्यातच तिचे देशप्रेम आम्हाला दिसून आले. तिने स्वतः गायचे तर ठरवलेच पण त्याबरोबरच सी. रामचंद्र व महमद रफी यांनाही घेऊन येते असे सांगितले. कार्यक्रम ठरवून, पण तो कशासाठी आहे म्हणून जाहीर करायचे त्यावर विचार सुरू झाला. आमच्यापैकी बहुतेक जण 'सुधीय' असल्यामुळे या प्रयत्नाकडे सरकार कोणत्या दृष्टीने पाहील याची कल्पना आम्हाला नव्हती. त्यामुळे प्रत्यक्ष हल्ला चढीपर्यंत प्रत्येक गोष्ट अनिश्चय गुन ठेवणे अवश्य होते. लता मंगेशकरचा कार्यक्रम त्या वेळेपर्यंत पुण्यात झालेला नव्हता निव्वारबरोबर महमद रफी व ललिता देऊळकर (फडके) अशी कांतिवत भाणसे गाणार होती प्रसिद्ध संगीतदिग्दर्शक सी. रामचंद्र यांचा व माझा वाद्यवृंद होता, मीही गाणार होतो या कार्यक्रमात प्रसिद्धी भरपूर मिळणार, उल्लेखही जागले होणार हे उघड होते. अशा परिस्थितीत लोकाना हा केवळ पैसा छुटण्याचा घडा वाटू नये व सरकारलाही काही संशय येऊ नये असे काही तरी

सोबित्कर निमित्त सांगणे भाग होते. ही अडचण घ्यानात आल्यापरोवर रत्ना चटकन म्हणाली की, एवढा विचार कशाला करायला हवा? सुधीराच्या मुलाचा वाढदिवस साजरा करण्यासाठी मीच हा कार्यक्रम करणार आहे म्हणून सांगू. निक्किट्या ऐवजी आपण निमनणपनिका काढू. काही शाले तरी आपण हा कार्यक्रम करायचा व त्याचे सर्व उत्पन्न आपण योजिलेल्या कार्यासाठीच रचू करायचे. तिचा त्यागेच्छा उत्साह अग्राप मला आठवतो. जणू काही आमच्यापरोवर तीही हातात घटक घेऊन लढायला येणार आहे असा तिचा आवेध होता.

अत्यंत उत्साहाने आम्ही पुण्याला आगे. दिनांक एकोणीस एप्रिल हा कार्यक्रमाचा दिवस ठरला. पृथ्वीराज कपूर यांच्यासाठी टिळकपथावरील हिरावागेत तात्पुरत्या बांधलेल्या प्रचंड मेष्टारहात हा कार्यक्रम होयचा होता, रात्रदिवस सारे खपत होते. तिक्किटविक्री घडाक्यात चालू होती. कार्यक्रमाचा दिवस उज्जाडला. सी रामचंद्र पुण्याला आले. महमद रफीही आले. सी रामचंद्रांच्या वायव्यातील वादक मडळी मुनईहून त्याच शेटी बस रिहार्च करून आली. माझ्या वायव्याच्या तालमी शाल्याच होत्या. माझे एक मित्र परशुराम आचार्य जादूचे प्रयोग करणार होते. जिनत माईचे कापून दोन तुकडे करून निल ते पुन्हा होती तशी करणार होते. त्याचीही रचू साधने आली. साया पुण्यात ज्याच्या त्याच्या ताडी कार्यक्रममावीच मापा होती. विशेष म्हणजे जिच्यावर सान्याची भोतनात भक्ती ती गानदेवता रत्ना त्या दिवशी स्याच्यापरोवर साशत उभी राहणार होती. तिचे स्वर्गीय गाणे त्यांना प्रयमच प्रत्यक्ष ऐकायला मिळणार होते.

रत्ना दुपारा चापपर्यंत पुण्यात वायची होती. चार झाले. साडेचार झाले. पाच झाले. आमची उत्कटा शिगळा पोचली. साडेपाच झाले. रत्नाबाई आल्या का असे विचारण्यासाठी माझा टेलिफोन सारता पणखणत होता. कोणतीही मोटार घरसमोर उभी राहिली की वाटे लताच आली साडेपाच वाजता टेलिफोन ऑपरेटरने सांगितले की कोल्हापूरचा टूकॉल आहे. मला वाटले, या शुभप्रसंगी आधीर्वाद घायला मालजी पदारकर येणार असावेत आणि ते निघाले आहेत हे कळानण्यासाठी हा फोन असावा. मी पान घेतला, दुसऱ्या टोनावरचा आवाज मालजीचाच होता. पण त्याचे पहिले वाक्य कानार पडताच हातातील फोन गडून पडला. कानावर विश्वास उसेना फोन हातात घेऊन पुन्हा निचारले तेव्हा बाग म्हणाले, "पुण्याला येत असताना रत्नाला मोटार अपघात झाला आहे. दिग मुनइल नेले आहे. ती शुडीवर आहे. तुम्हा टेलिफोन क्रमांक तिला माहीत नव्हता म्हणून तुम्हा कळायला तिने मला सांगितले आहे."

मी पान घेतला व लग्न ऑपरेटरला मुनईला फोन जोडायला सांगितले. दहा मिनितात कने कशन मिळाले. पान प्रयम रत्नाच्या बहिणीने घेतला आणि ती म्हणाली, "रत्ना पुण्याला येत असताना ठाण-पनयेत यामध्ये एका मुलावरून तिची गाडी धीसपनवीस फूट पाली कोठळली रत्ना, तिची मैत्रीण नलिनी आणि ड्रायव्हर असे तिचेच गाडीन होते. भरपूर मुक्त मार यझ ते निघेही वगुद झाले. मागून एक पोलीस जीन येत होनी त्यानी त्यांना पुडीवर आणले आणि ते फसेबसे मुनईंग परत परा पोरले." बरीण हे सांगते आहे तोच रत्नाने रिस्वीव्हर हातात घेतला. तिचे पहिलेच वाक्य कानार पडले, ते ऐवून या माउलीच्या पुढे काय चोशवे तेच समजेना. तिच्या प्रहरीविषयी मी कोझी करायच्या जातान तिने सामूल टाकले की सुधीर, तुम्ही काही काळजी करू नका. आम्हा कार्यक्रम दरव्याप्रमाणे पार पडल्याच पाहिजे. मी दुसरी गाडी चेका लग्न निघते. कार्यक्रम रहित यळ्याने मी डिग सागायचा प्रयत्न केला पण सी घवूनच घेईना. कार्यक्रम रहित शास्त्राळ तुम्हा समीत लून नुकसान येईल, लोक काय वाटेत ते कोणतीक, तुमचे पुढचे सगळे वेत दामळरील, त्यापेक्षा माझे काही शाले तरी चालेल पण मी येणारच जगा हट तिने घरला मी तिला परोवरने मागितले की आम्हा कार्यनमापेक्षा तुम्हा जिवाची किमत आम्हा सर्वांना जास्त आहे,

आम्हाला कोणी दोष देणार नाही. इकडची बाजू आम्ही व्यवस्थित साभाळू. तू कळजी करू नकोस तिने हे सर्व ऐकून घेतले आणि पुन्हा पहिलेच वाक्य उच्चारले “मी निघते आहे. कार्यक्रम ठरल्या प्रमाणे झालाच पाहिजे.” पुन्हा एकदा कळवळून, तिच्या आईवटलाची शपथ घालून मी तिला न येण्याविषयी विनंती पण तेवढ्यात फोन बंद झाला.

लतामईना मोठार अपघात झाल्यामुळे आजचा कार्यक्रम रद्दित केल्याचे व तो पुन्हा लौकरच होणार असल्याचे आम्ही जाहीर करून टाकले. तिमिराचे पैसे परत देण्याची व्यवस्था केली. सी. रामचंद्र, महमद रफी, तसेच सर्व यादक मुंबईला परत गेले. प्रेक्षकांपैकी कुणी काही गडबड केली नाही. पैसे परत घेण्यासाठी शातपणे रागा लागल्या. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे बहुसंख्य प्रेक्षकांनी पैसे परत न घेता पुढच्या वेळी होणाऱ्या कार्यक्रमाला यायचे ठरवले. एकदर निरवानिरव होईपर्यंत रात्रीचे दहा सवावादहा झाले. आम्ही सगळे कार्यकर्ते एकदर आदावा घेण्यासाठी माझ्या घरी जमलो. कार्यक्रमाच्या या अशा अनपेक्षित शेवटामुळे झालेल्या निराशेपेक्षा आपल्या कार्यक्रमांमुळे लता मईना अपघात झाला याचेच दुःख सगळ्यांच्या मनात जास्त होते. तशाच वातावरणात देण्याचा हिनेच चान्द्र होता. बाहेर सगळे सामंजस्य होते. साधारणपणे रात्री अकराचा सुमार असावा. बाहेर एक मोठार याऱ्याचा आवाज आला. असेल कोणीतरा म्हणून तिकडे पारसे कुणी लक्ष दिले नाही. कुणा बाहेरच्याशी काही बोलण्याच्या मन स्थितीत कोणी नव्हते. पुढच्या पायन्यावर हलकासा पायलाचा आवाज झाला म्हणून दाराकडे पाहिले. तो प्रत्यक्ष लता उभी. डोक्यावर विश्वास बसेना. तिने आमच्याकडे पाहिले. आम्ही सारे दिवमूढ झालो. लता, तू कशाला बरे आलीस म्हणत मी उठून तिच्याकडे जातो तोच ती एकदम पाली कोसळली आणि वगुद झाली. तिला उचवून आत नेले. डॉक्टरांना बोलावले. त्यांनी उपचार सुरू केले. साधारणपणे एका तासाने ती शुद्धीवर आली. आमच्या दिवात जीव आला

माझ्या घरी येताना तिची गाडी हिराबागेवरून आली. तिची कल्पना होती की तिचे दिव्याचा झगझगाट असेल; कार्यक्रम चालू असेल. पण तिला दिसला तो गडद अंधार, शुक्लशुक्ल. हे पाहताच तिच्या मनात एकदम एकच कलना आली की, लोकानी मरुधा मडप बाळून टाकला असावा. नागपूर करानी माग एकठा असाच घोर पराक्रम तिची बाजू समजावून न घेता केला होता, त्याचीच पुनरावृत्ती झाली या कल्पनेने जो अवहल ताण तिच्या मनावर पडला तेच तिच्या वेगुद्धीचे कारण होते.

आम्ही सारेजण अचोळ झालो. जिचा शब्द झेलण्यासाठी देशातील थोरामोठ्यात चंदाओढ लागते, जिचा रार एकदा तरी प्रत्यक्ष कानावर पडावा म्हणून अलेट लश्मी तिच्या पायावर बाहण्यात अनेकजण आपला बहुमान समजतात आणि तरीही हे भाग्य सहसा कुणाला लाभत नाही अशी परमेश्वराने तन्मयतेने तयार केलेली प्रतिभाशाली गानदेवता मोठार अपघातात सपाटून मार लागल्यानरही पुन्हा लगेच दुसरी गाडी करून येते आणि कार्यक्रम आपल्यामुळेच रद्दित झाला, उध्वस्त झाला या प्रामाणिक टोचणीने वेगुद्ध होते हे प्रत्यक्ष पाहिल्यावर तिच्याविषयीची कृतज्ञता कोणत्या शब्दात व्यक्त करवी तेच कळना.

माझ्या मनात एक कल्पना आली. मी लताची सपत्नी घेतली. रात्री एकन्हा सुमारास पुण्यातील सर्व वर्तमानपत्रांच्या कार्यालयात टेलिफोन करून त्याचे प्रतिनिधी माझ्या घरी पाठविण्याची विनंती केली. रात्री दीडला सगळे पत्रकार माझ्या घरी जमले. लताने घडलेला सर्व प्रकार त्यांना सांगितला व त्याचबरोबर आजचा रद्दित झालेला कार्यक्रम पुन्हा दिनांक दोन मे या दिवशी होईल हेही सांगून टाकले. लताची शारीरिक दुर्दशा सान्यानी प्रत्यक्षच पाहिली. गेल्लाना तिला सारखा दम लागत होता. अशाही अवस्थेत ती कार्यक्रमासाठी पुण्याला आली याचे त्यांनी सादर कौतुक केले. दुसऱ्या दिवशी पुण्यातील सर्व वर्तमानपत्रांच्या पहिल्या पानावर टळकपणे हे सर्व छापले गेले

लता सकाळी मुंबईला परत गेली. आम्हा सगळ्यांच्या अतःकरणाने आपला चैतन्यमय ठसा उमटवून गेली. आदल्या दिवशी कार्यक्रम रद्दित झाल्यामुळे निराशा झालेल्यांना स्वतःच्या कर्तव्य-तत्परतेने अमाप उत्साह देऊन गेली. तिच्याविषयीच्या वृत्तवतने आम्हा सगळ्यांच्या डोळ्यात पाणी उमो राहिले. पुन्हा दुष्पट उल्लाहाने आम्ही कामाग लागलो.

दिनांक दोन मे या दिवशी ठरल्याप्रमाणे कार्यक्रम उत्तम ढंगाने झाला. महंमद रफीक काय ते चेळ शक्ती नाहीत. काकीचे सारे पुन्हा आले. प्रेसकही तयार होते. कार्यक्रम ठान झाला. उत्पन्नही व्यवस्थित आले. त्या पैशाचा विनियोग व्हायचा त्यासाठी झाला.

जुलैच्या दुसऱ्या पंथरवळ्यात आम्ही नगरहवेलीवर चढाई सुरू केली. दिनांक दोन ऑगस्ट एकोणीसशे चौपन्न या दिवशी दादरा नगरहवेलीच्या राजधानीवर, 'सेल्वासा वर आम्ही स्वतः भारताचा राष्ट्रध्वज फडकावला आणि त्यानंतर मी वर कोणती गोष्ट प्रथम केली असेल तर ती म्हणजे लताला तार केली, "सेल्वासा लिमिटेड."

या मुक्तिप्रसंगात भाग घेणाऱ्या प्रत्येकाच्या मनात स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी आपण केलेल्या घटपडवरोरच दिनांक एकोणीस एप्रिल एकोणीसशे चौपन्नला लताने जे दिव्य पाचसाठी केले त्याचीही आठवण सतत राहिल

अशी ही लता मंगेशकर. एक सर्वश्रेष्ठ पार्श्वगायिका एवढीच तिची ओळख असणाऱ्या जगाला तिच्या स्वभावामुळे असे तेजस्वी पैड माहीत नाहीत. लोकोत्तर व्यक्तींच्या जीवनाची घडण असा अनेक प्रकारच्या गुणावगुणानी घडत असते त्यानस्या बऱ्या न वाटणाऱ्या भागाची लगेच जाहिरात होते, परंतु त्याच्यातून कितीतरी व्यापल भाग लोकांच्यापर्यंत पोचतच नाही.

लताच्या सक्तात येणारे सारेच अण तिच्यापुढे नेहमी सगळ्यापेक्षा यागनात असं नाही. अनेकाना या ना त्या प्रकारे आपला स्वार्थ राखून घ्यायचा असतो. अनेक लोक तिच्या चांगल्यापणाचा अत पाहतात पुष्कळां येणाऱ्या या अशा अनुभवांमुळे तीही काही वेळा अकारणच गुणाविषयी तारी अपरमज करून घेते. त्याला बाणवेल अशा तुरुकणाने यागते. कधी कधी अलहकारही पुकारते. काही काळाने पुन्हा ती एकदम हगळे काही विसरून प्रसन्नपणे घांगायला लागते. पण तेही कायम ठिकते असं नाही. असा हा उलथापळचा खेळ चालू असतो.

मलाही याचा अनुभव आलेला आहे. तरीही माझ्या मनात तिच्याविषयी एकाच भावना आहे. आदरयुक्त प्रेमाची तिचे मी कधी वार्ड नितलं नाही ते पाप माझ्या हातून चुनूनही पडायचे नाही. ती जेव्हा माझ्याशी असहकार पुकारते तेव्हा तिने माझ्यासाठी केलेल्या अनेक गोष्टी मी आठवतो तिचा लोकोत्तर गुण आठवतो. तिची जाज्वल्य देशभक्ती आठवतो. आणि मनाशी निर्णय घेतो की तिच्यासारख्या अलौकिक व्यक्तीला हे सारे क्षम्य आहे.

चित्रपटव्यवसायात व इतरत्रही स्वतःच्या कर्तृत्वावर अगणित पैसा आणि अखोड कोर्ती मिळवलेली अनेक माणसे मी पाहिली आहेत. सर्व प्रकारच्या चैनीत आणि विलासात आयुष्य संपण्यापलीकडे इतर कोणताही विचार त्यांच्या मनात कधी नसतो. त्यांच्याकडे पाहिले की लताग वेगळेपणा एकदम उठून दिसतो.

या देशात गुणाला कधी लामवी नाही अशी मूळ पक्षातील चंद्राप्रमाणे सतत वादत जाणारी अपरंपार जागतिक कीर्ती आणि त्यापुढेच अमाप पैसा केवळ स्वतःच्या गुणाने मिळवून सुद्धा ती आपल्या देशाला, धर्माला, समाजाला कधी विसरत नाही, इतकेच नव्हे तर त्यासाठी यथोचित त्याग करायलाही मागणुदे पहात नाही.

लता मंगेशकर ही केवळ एक व्यक्ती नसून अशी एक दिव्य शक्ती आहे चा जिने आपले स्वतःचेच नव्हे तर सगळ्या देशाचे नाव जगाच्या इतिहासात अमर करून ठेवले आहे.

कुमार गंधर्व

अभिजात कलावती

विर्तातरी वर्षापूर्वीची गोष्ट. मी तेव्हा आजारा होतो. त्या आजारात एके दिवशी सहज मी रेडिओ लागला आणि अचानक एक विलक्षण सुर माझ्या कानी पडला. तो सुर ऐकल्याबरोबर हे काहीतरी विशेष आहे, नेहमीचे

नव्वे असे तत्काळ मला जाणवले. तो सुर माझ्या काळजातच भिऱला. मी हॅराण होऊन गेलो. हा कुणाचा सुर मला काही कळेचना. मी अगदी तन्मयतने ऐकत राहिलो. गाणे सपल्यावर गायिनेचे नाव रेडिओवरून सांगितले गेले, 'लता मंगेशकर'. नाव ऐकून मी चकित झालो. पण त्याबरोबरच मनातल्या मनात एक सगती लागण्यासारखी वाटले. सुप्रसिद्ध गायक दीनानाथ मंगेशकर याची अजब गायकी त्याच्याच कन्थेच्या कोमठ कडातून एका बेगळ्या रुपात मी ऐकत होतो.

मग वाटते, 'दरवाज' चित्रपटाच्याही आधीच्या कोणत्या तरी चित्रपटातले ते लताचे गाने होते. तेव्हापासून लता सारखी गातेच आहे आणि मी तिचे गाण ऐकतो आहे. छताच्या आधी मुरझाई या प्रसिद्ध गायिनेने चित्रपटसंगीताचा एक अमाना गावला होता. पण त्याच क्षेत्रात तिच्या नंतर आलेली लता तिच्यापेक्षा निर्तातरा पुढे गेली आहे. कन्थेच्या क्षेत्रात कधी कधी अग्रा चमत्कार घडून येतो. आजचे नामग्न सत्तारिये क्लायतगों हे आपल्या सत्तारादक रित्यापेक्षा निर्तातरी मोठे शाले आहेत त्यातूनच हा प्रकार घडणाराच.

स्वरज्ञान वाढले आहे. तशीच सुरेलपणाची चांगली समजही त्यांना आली आहे. लयीचेही निरनिराळे प्रकार त्यांना समजू लागले आहेत आणि आकारयुक्त लयीची त्यांना जाणीव झाली आहे. सर्व-सामान्य लोकांनाही त्यातील सूक्ष्मता कळू लागली आहे. हे सारे कर्तृत्व लक्षाचेच आहे. अशा रीतीने नव्या पिढीचे गाणे तिने संस्कारित केले आहे आणि सामान्य माणसाची संगीतविषयक अभिरुची घडविण्यात तिने फार मोठा हातभार लावला आहे. एकदरीतच संगीताच्या लोकप्रियतेचे, त्याच्या वाढत्या प्रसाराचे आणि तद्विषयक अभिरुचीच्या विकासाचे भेद्य लक्षावच वाढवास हवे.

आज सर्वसामान्य माणसाला लताची एखादी घनिष्टमुद्रिका आणि शास्त्रीय गायकाची एखादी ज्वनिमुद्रिका ऐकतली तर तो लताचीच घनिष्टमुद्रिका पंगुत करून घेऊन जाईल. या माणसाला राग कोणता, ताल कुठला हा शास्त्रीय तपशील सहसा माहीत नसतो. राग माळकस आहे की ताल त्रिताल आहे याच्याशी त्याला कर्तव्यही नसते. त्याला ह्या अछो, जाणवतो आणि धुद करतो तो गाण्याचा गोडवा. सराचे माधुर्य, आणि हे स्वाभाविकच आहे. कारण माणसात जशी माणुसकी तसे गाण्यात 'गाणेपण' हवे. आणि लताचे कुठलेही गाणे घेतले तरी त्यात हे गाणेकण अगदी शमर टके सापडते.

हे प्रभावी गाणेपण हेच लताच्या लोकप्रियतेचे मुख्य मर्म आहे. लताच्या गाण्याचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे तिच्या सराचा निर्मळपणा आणि निरागसपणा. तिच्या आधीची पार्श्वगायिका नूरजहां ही देखील एक चांगली गायिका आहे यात शका नाही. तथापि तिच्या स्वरात मादक उत्तना पणा असे. उलट लताच्या स्वरात कोवळीक आणि मुग्धपणा आहे. लताचा जीवनाकडे पाहण्याचा जो दृष्टिकोन आहे तोच तिच्या गाण्यातल्या या निर्मळपणात प्रतिबिंबित झाला आहे असे जाणवते. संगीतदिग्दर्शकांनी मात्र तिच्या स्वरातील या निरागसतेचा व्यावा तितका उपयोग करून घेतलेला दिसत नाही. मी स्वतः संगीतदिग्दर्शक असतो तर लताला मुखिल करून सोडले असते असे नमूद केल्यावाचून राहायत नाही.

लताच्या गाण्याचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे तिचे नादमय उच्चार. तिच्या गीतांमधे दोन शब्दातले अंतर स्पष्टाची भास येवून फार सुंदर रीतीने मरून काढलेले असते. जणू ते दोन्ही शब्द निमुळते होऊन एकमेकात मिश्रळतात. सलग एकजीव होतात. ही गोष्ट फार अवघड आहे. पण लताच्या वाकतात ती अत्यंत सहज आणि स्वाभाविक होऊन बसली आहे.

लताच्या गाण्यात शोकभावना विशेष प्रभावी रीतीने व्यक्त होते असे मानले जाते. पण मला स्वतःला ते पटत नाही. शोकरसाला लगाने शितकासा न्याय दिलेला नाही असे माझे स्वतःचे मत आहे. उलट मध्य किंवा द्रुत लयीतली मुग्ध शृंगाराची अभिव्यक्ती करणारी उल्लसित गाणी लताने फार उत्कटपणे गायिली आहेत. माझ्या दृष्टीने तिच्या गाण्यात आणखी एक उणीव आहे. तथापि त्यात लताचा दोष निती आणि संगीतदिग्दर्शकाचा दोष निती हे सांगणे अवघड आहे. लताचे गाणे सामान्यतः उच्च पट्टीत असते. त्यात संगीतदिग्दर्शक निला अधिकाधिक उच्च पट्टीत गायला सांगतात आणि तिला निवारण विव्हावायला लायतात. मग त्या गाण्यात अकारणच थोडा कर्करा-पणा येतो त्यामुळे हल्ली लताच्या स्वरातली मूळची गोलाई जाऊन त्यात थोडा चिडचिडेपणा आला आहे असे मला वाटते. ती गाणी ऐकताना आपल्यालाही अस्वस्थ व्हायला होते. कपड्यात नमळत कुसे गेली म्हणजे व्हावे तसे. एक उदाहरण देऊन हा मुद्दा अधिक स्पष्ट करतो. रामदाद बेगमची 'रिश्मत' चित्रपटातली प्रारंभीची गाणी आणि अधिकाधिक उच्च पट्टीत गाण्याच्या हव्याताने तिने गायिलेली नंतरची गाणी याची तुलना करून पाहिली म्हणजे मला काय म्हणावयाचे आहे त्याचा प्रत्यय येईल.

शास्त्रीय संगीतात लताचे स्थान कोणते असा एक प्रश्न उपस्थित केला जातो. माझ्या मते हा प्रश्न आधी अपयोजक आहे. त्याचे कारण असे की शास्त्रीय संगीत आणि चित्रपटसंगीत या

दाहामधे तुलनाच होऊ शकत नाही. गायत्री, सयपणा हा शास्त्रीय संगीताचा स्थायीभाज आहे तर जल्द उप, चारल्य हा चित्रपटसंगीताचा प्रमुख गुणधर्म आहे. चित्रपटसंगीतातला ताल हा प्राथमिक अवस्थेतला ताल असतो तर शास्त्रीय संगीतात ताल परिष्कृत स्वरूपात आढळतो. चित्रपट संगीतात अर्धतालाचा उपयोग केला जातो. त्याची खयकारी फार वेगळी असते. सोपी असते. तेथ गनीला आणि आघावाला महत्त्व आहे आणि मुलमता, लवचिकपणा या गोष्टींना तर तेथे अग्रस्थान मिळे पाते.

तथापि चित्रपटसंगीत गाणाराला शास्त्रीय संगीताची उत्तम जाणकारा असणे आवश्यक आहे. ती लक्षाज्ज न सशय आहे. तीन साडेतीन मिनिटांच्या अवधीत गायिलेले चित्रपटातले तिचे एखादे गीत आणि एखाद्या खानदानांनी शास्त्रीय गायकांची तीन साडेतीन तासाची मैफल या दोह्यांचे कलात्मक आणि आनंददायक मूल्य सारखेच आहे असे मी मानतो. एखाद्या विस्तृत लेख जीवनातील रहस्य निगद कराव असता. पण तेच रहस्य एखाद्या छोट्या मुभाषितात किंवा एखाद्या चिमुकल्या म्हणूनही सुंदरपणे आणि परिपूर्णतेने प्रकट झालेले दिसते. त्याचप्रमाणे तीन तासांच्या रंगलेल्या मैफिलीतला गाण्याचा सारा रस त्याच्या तीन मिनिटांच्या सवईवरील गाण्यातूनही पुरेपूर रीतीने आस्वादता येतो. तिचे एक गाणे ही एक संपूर्ण कलाकृती असते. स्वरल्यसब्दाधाचा तेथ एक मनोस मेळ झालेला असतो. आणि मैफलीची वेद्योपीही त्यात सामावलेली असते. तसे पाहिले तर शास्त्रीय गाणे काय किंवा चित्रपटातले गाणे काय, दोघी रसिकांच्या आनंद देण्याचे सामर्थ्य त्यात किती आहे यावरच त्याचे महत्त्व ठरवणे अवश्य आहे. मी तर अस म्हणेन की शास्त्रीय गाणे देखील, रज्जवा त्यात नसेल तर अगदी नीरस ठरेल. अनाकपक वाटेळ आणि त्यात मोठाच उणीव उत्पन्न होईल. गाण्याला गाणेपण येते ते केवळ शास्त्रीय वैदनीच्या पक्कपणासुळे नव्हे. वा तालसुराच्या निर्दोष ज्ञाना नेही न हे. गाण्याचा सारा गोडना, सारे सामर्थ्य त्याच्या रज्जवेवर मुख्यत अवलंबून आहे. आणि रज्जवतच मम रसिकापुढे गाणे कसे सादर केले जात, कणा रीतीने त्याची मांडणी केली जाते आणि श्रोयाश्री कसा मुसवाद साधला जातो यात सामावलेले आहे. माणसाचा हाडाचा सागाडा आणि एखाद्या प्रतिभाशाली कलावदाने त्याच माणसाचे केलेले वेगिंग या दोहोत जो फरक असतो तोच गाण्याचे शास्त्रीय ज्ञान आणि त्याची स्वराच्या द्राप केली जाणारी मुमगत अभिव्यक्ती यातही असतो. तथापि आमचे अनेक शास्त्रीय गायक वचळ आपल्या शास्त्रीय ज्ञानाचा, तालसुराच्या पक्के पणाचा अभिमान वाळगतात आणि त्यातच ते धन्यता मानून राहतात. रागाचे स्वर, त्याचे आरोह अवरोह आणि तानाची भावर्तने याच्या निमळ कसरतीतून राग उभा करता येत नाही हे ही मडळी विसरतात. रज्जवा हा एक गाण्याचा महत्त्वाचा घटक आहे. इकड दुलभ करून आपल्या भारदस्त शास्त्र उद्भवजनदार गायकीचेच कीतुक करणाऱ्या आणि परंपरागत समजुतींना दुराग्रहाने कवदाळून घेणाऱ्या या खानदानांनी शास्त्रीय गायकानी लक्षाच्या कलागुणांची बदर केली नाही तर त्यात खेद मानण्याचे कारण नाही. कारण या मडळीना संगीताचे ममच कळले नाही असे मी निस्सकोचपणे म्हणेन. शास्त्रीय गायकी म्हणजेच काय त संगीत असा आग्रह घेणाऱ्या या लोकानी गझ, दुबल्या, भझने यासारख्या इतर गायनप्रकाराची आजवर उपेगा केली आहे. आपल्या रसिकतेला शास्त्रीय नियमाच्या चौकटीत बदिस्त करणारे हे लोक वचळ आरोह अवरोह धोडीत नगतात. शास्त्रचर्चेच्या ठराविक आवर्तात भ्रमतात आणि गाण्याच्या खऱ्या आनंदाला ते पारखे होतात. अशा लोकानी चित्रपटसंगीताकडे तुच्छतेने पाहून जर नाक मुरडले तर त्याचा निषध त्यांनीही घेण्याचे कारण नाही असे मी म्हणेन. गझल दुबल्या गाणाऱ्या वेगम अस्तरसारख्या अव्वल दर्जाच्या गायिकेला संगीताच्या क्षेत्रात मानाचे पान थावेच लागले. तीच गाण लक्षाच्याही बाबतीत याना करावी लागणार आहे. संगीताच्या क्षेत्रात लक्षाचे स्थान एखाद्या अव्वल दर्जाच्या खानदानांनी गायकाइतकेच मानाचे लागेल. लक्षा तीन तासाची मैफल

गाऊ शकले का असा प्रश्न विचारावाया या सध्यात्म्याना मलाही एक प्रश्न विचारावाया वाटतो. तो असा की एखादा पहिल्या शेणीचा गायक रत्नाप्रमाणे तीन मिनिटांच्या अन्धीत चित्रपटातले एखादे गाणे तिच्याच कौशल्याने आणि निष्ठाच रमोळतेने गाऊ शकले का? गाऊ शकणार नाही हे त्या प्रश्नाचे उत्तर त्यांना द्यावे लागेल.

त्यानदानी गायकाचा असाही एक दावा आहे की चित्रपटसंगीतामुळे शेकाची अभिरुची विघटली आहे. मोडक्यात या संगीतावर त्याने 'वान विगाड दिये' असा आक्षेप घेतला जातो. पण मी म्हणतो चित्रपटसंगीताने लोकच कान विघडवले नाहीत. ते सुधारले आहेत हे माझे मत सुरवातीलाच तपशीलवार मांडलेले असल्याने इथे त्याची पुनरुक्ती करीत नाही.

सरा गोष्ट अशी आहे की आपले शास्त्रीय गायक हे फार आमसुगुण वृत्तीचे आहेत. संगीताच्या क्षेत्रात यानी स्वतःची मिरासदारी स्थापन केली आहे. शास्त्रगुदतच्या कर्मकांडाला त्यांनी पानवीपेक्षा अधिक महत्त्व दिले आहे आणि पूर्वी आपल्याकडे जसे धार्मिक चातुर्वर्ण्य असे त्याप्रमाणे कलेच्या क्षेत्रातही एक कट्टर चातुर्वर्ण्य त्यांनी प्रस्थापित केले आहे. तथापि आपण काहीही गावे आणि ते गाणे कितीही रुध, नीरस असले तरी त्यातील विद्वत्तेच्या जोराने सामान्य लोकांना गुरकनावे ही जी त्यांची प्रवृत्ती होती तिला आता चित्रपटसंगीताने जोरदार हार दिली आहे. शास्त्रीय संगीताची मिरासदारा आता सुपुष्टात आली आहे. यापुढे या मंडळींची संगीतक्षेत्रादली ही पडेगिरी चालणार नाही. कारण चित्रपटसंगीतामुळे लोकांची अभिजात संगीताशीही ताडओळख हाऊ लागली आहे. त्याची सौख्य वृत्ती आणि चिन्तित्वता आता वाढली आहे. केवळ शास्त्रगुद पण नीरस गाणे त्यांना आता नको आहे, तर सुरेल आणि भावपूर्ण गाणे हवे आहे. ही मारी चित्रपटसंगीतानेच घडवून आणली आहे. रामानाच्या संगीतविषयक अभिरुचीलाच चित्रपट संगीताने असे एक प्रभावी घळण लावले आहे की या संगीताची वादती लोकप्रियता प्यानी घेऊन शास्त्रीय गायकांनीही आपल्या गायकीत आणि गाण्याच्या एकदर मांडणात बदल करण्याची वेळ आली आहे संगीतातले उच्चनीच भेदभाव वृत्त करणाऱ्या गायनक्षेत्रातल्या जातिभेदाना यापुढे तेथे वाढ करणार नाही

चित्रपटसंगीताचा लवचिकपणा हे त्याचे आणती एक मोठे सामर्थ्य आहे असे मी मानतो. तेथील एहीतट्टये, त्याच्या मर्यादा, सोयीगैरसोयी घारे काही वेगळे आहे. चित्रपटसंगीताचे तन्त्र मुळी निराळे आहे. येथे नरनिर्मिनीला रूप पाव आहे शास्त्रीय रागदारीचा जसा चित्रपटातील संगीतदिग्दर्शकानी उपयोग करून घेतलेला आढळतो त्याप्रमाणेच राजस्थान, पंजाब, बंगाल इत्यादी ठिकाणा असलेले प्रांतोप्रांतीचे लोकगीताचे भांडारही या गाण्यासाठी त्यांनी रूप उठलेले आपल्या प्यानी घेत. उदाचे कौतुक करणारी पंजाबी लोकगीते, रुध आणि निजल राजस्थानमधली पंज्याची आठवणी करणारी गीते, दन्यालोयात गुमणारी पहाडी गीते तशीच ऋतुचक्राचे फेरे नादवणारी व शेतीतील विविध कामाचा आवाजा घेणारी श्रुतीने व इष्टिपलगीते, व्रजभूमीत रुजलेले सहज मधुर संगीत या मान्याचा अतिशय धार्मिक व रसानुसूल उपयोग चित्रपटक्षेत्रातल्या प्रतिमाशाली संगीतदिग्दर्शकानी करून घेतला आहे आणि यापुढेही तथा ते करीत राहतील एकदरीने संगीताचे क्षेत्रच अपणा आहे. तेथे अगूत मल्लित, असशोधित आणि अदृष्टपूर्व असा रूप मोठा प्राप्त आहे. तथापि या रा उपयोग चित्रपटातील लोक जेवढ्या कसोशीने करून घेत आहेत तेवढेच आमचे कर्मठ शास्त्रीय गायक तिकडे दुर्लक्ष करीत आहेत यामुळे चित्रपटसंगीत हे दिवसेंदिवस अधिकाधिक विकसित पावत जाई. त्याच्या कथा रुदावत जातील आणि त्याची लोकप्रियताही सतत वर्धिल्लू राहील असा या चित्रपटसंगीताच्या क्षेत्रात रत्ना ही आजची अनभिपिष्ट सम्राज्ञी आहे. इतरही अनेक पार्श्वगायक, पार्श्वगायिका आहेत पण रत्नाची लोकप्रियता या साऱ्याहून कितीतरी पटीने

अधिक आहे. लोकप्रियतेच्या क्षिप्रावरचे निचे स्थान भट्ट आहे. गप्पी पचवीस वर्षे ती गात आहे आणि तरीही तिची लोकप्रियता अयाधित राहिली आहे. पायदातक जनमनावर सतत प्रभुत्व गाजरिणे ही गोष्ट सोपी नाही पार काय एक रागही सतत टिकत नाही. दुर्गा, नंद यासारखे राग पूर्वी वारवार मैफलीत गाईले जात असत. आज त्याची लोकप्रियता ओसरली आहे. बालगंधर्वांसारखा गायक महाराष्ट्रात लोकप्रियतेची परिसीना गाठून गला. पण महाराष्ट्रामाहेरच्या प्रांतात बालगंधर्वांची जादू जगवली नाही. असे असता लतासारंगी गायिका पचवीस वर्षे सतत गात राहते, भारताच्या कानाकोपऱ्यापर्यंत तिचे गाणे जाऊन पोहोचते, भारतातच नव्हे तर भारतामाहेरच्या अनेक देशात, आफ्रिका, मध्य आशियासारख्या दूरच्या जागी देखील तिची गाणी ऐकून लोक वेडे होतात हा काय चमत्कार आहे! पण हा चमत्कार आपण प्रत्यक्ष बघत आहोत. इतर देशात अशी गायिका जन्माला आली असती तर तिचा फेवदा उदोउदो झाला असता लोकानी तिच्या डोऱ्यावर घेतले असते शासनसंस्थाने तिच्यावर मानसमानाचा वर्षाव केला असता. पण आपल्याकडेचे तथाकथित विद्वान आणि सरकार ह्यानी तिची कदर करावी तशी जेली नाही. न करीत. सामान्य लोक लताच्या गाण्यावर विलक्षण प्रेम करतात!

बडलाफडून लामलेले स्वरवैभव सगोपून लताने आपल्या बुद्धिमत्तेने आणि परिश्रमाने त्याला अधिक कपदार, संपन्न, समृद्ध केले आहे. बडलाच्या अकाली निघनामुळे अगार पडलेली कुडुबची बजावणारी, एकाकीपणाने मार्ग काढताना जमने आलेले घरेवाईट अनुभूत यानीही लताच्या गाण्याला एक वेगळे परिमाण दिले आहे हे परिमाण जीवनविषयक जाणीवचे, आयुष्याच्या खोल समजाचे आहे. हे गुण जसजसे व्यक्तित्वात गाणत गेले तसे त्यानी लताचे गाणेही प्रौढ केले

असा फलाकार शतकगतकालून एखादाच निर्माण होतो तो आज आपल्यामध्ये, आपल्या डोक्यासमोर वावरताना आपण बघत आहोत हे आपले नरडे भाग्य!

समोर बसून लता रियास करू लागली. तिची प्रगती अजमाविण्यासाठी रियासकानी तिला चित्रपटातून गायला लावले. कंपनीचा वाददिवस, नाच्यमहोत्सव, अशा प्रसंगी लताचे गाणे हमखास होई. अशा प्रसंगी होणाऱ्या लताच्या गाण्याची पुढे पुढे आगहाला इतकी सय लागली होती की मी रियासकाना म्हणत असे, “कार्यक्रम दोन तासांचा करा आमच्याकडे साऊंड भरपूर आहे.” लता ही सिनेमाची परिभाषा फार आवडे. मला आठवते, रियासक जेव्हा लता एखादे गाणे देत तेव्हा आज तिच्या दारात वुटमळणारे कित्येक निर्माते “काय फाजील कौतुक चाललय!” असा आरोप करीत असत. आरले कौतुक फाजील नवून वाजरी होते हे आज तिने सिद्ध करून दाखविले आहे. ह्या यशाला तिचे श्रमही कारणीभूत आहेत. लतासंबंधी बोलताना महाराष्ट्राचे सुप्रसिद्ध गायक निवृत्तिबुवा सरनारिक म्हणाले होते, “लता मोठी शाली, कारण मोठी होण्यासाठीच ती जन्मली आहे.”

मी आणि लता विनायकाच्या घरीही बरोबरच राहिलेले आहोत. मी तेव्हा पाहिले आहे, कोणाचे गाणे होतो, लताने त्यावरतुकूम गाणे म्हटलेच नवी रेकॉर्ड पसत पडा, ती पार शिजेपर्यंत तिने लावलीच. परात रेडिओ चाड असायचाच. इतरांना त्रास होऊ नये म्हणून अगदी बाराक ठेवून चहा पितांना, घेणीफणी करताना लताचे कान रेडिओला चिकटलेले असायचे.

तिचे रेडिओचे हे व्यसन आजही चाड आहे मी एकदा तिला म्हटले, “तरच लता, उघड तुझ्या आयुष्यावर कोणी चित्रपट काढला तर त्याला रेडिओचेच पार्श्वसंगीत ठेवावे लागेल.”

ती म्हणाली, “कदाचित प्लेबॅकसाठी मलाच बोलवतील!”

लताच्या यशाचे रहस्यही यातच असावे. फुलपापरू जसा फुलाफुलातून मध गोळा करते त्याप्रमाणे लता संगीताचा मधुमध कोठे शोधील याचा नेम नाही. अगदी बालव्यापासून कंपनीतील संगीतदिग्दर्शक, गायक हे तिचे ज्ञानी दोस्त असायचे. मराठी गीतांच्या तालमी सुरू झाल्या की विनायकाचे शब्द ती मोठ्या अद्वेने श्रमण करी विनायक संगीतदिग्दर्शकाना सागत, “जसा शब्दाना अर्थ असतो, तसा मुरानाही अर्थ हवा, भावना हवी, नव्हे रगमुद्धा हवा.”

विनायकाच्या या मार्गदर्शनाचा तिच्यावर एवढा परिणाम झाला आहे की पडद्यावरील गाण्यातून घोटाच, ग्रामोफोनच्या तक्षक्यावरमुद्धा भावनाचे फेबडे मनोस विलास ती प्रकट करू शकते ती कधी कधी फार भावनारम्य होते. “कल्पवृक्ष कन्येसाठी लावूनिया थापा गेल” हे पद गाताना तिच्या डोळ्यातून सारखी धार लागलेली होती. “हे गाणे पुन्हा घेऊ या का!” असे बसंत प्रभूनी तिला विचारले तेव्हा आरल्यातळहातात तोंड लपवून ती म्हणाली, “मी गाऊ शकणार नाही तोंड उपडले तर रडेल मी!”

मराठीप्रमाणेच इतर भाषांतील गीते गाताना आपल्याला सहज रीतीने भावना प्रकट करता याव्यात यासाठी पहिल्यापासूनच ती खूप परिश्रम घेत होती त्या दृष्टीने नूरजहाँ ही तिची आवडती गायिका होती. ‘बडी माँ’ चित्रपटाच्या वेळी जव्हा त्या दोघी एकत्र आल्या तेव्हा दोघींची जुगलबंदी होत असे ती अगदी ऐकण्यासारखी होती मराठी गाणी नूरजहाँ ज्या उत्सुकतेने ऐकत असे, त्याच उत्सुकतेने लता तिची उर्दू शायरी आत्मगत करायची. ह्या अभ्यासूपणाला उद्देशूनच नूरजहाँ म्हणाली, “लता बडी होशियार लटकी है. एक दिन वह अपना नाम जरूर रोशन करेगी!”

विनायकाच्या मृत्यूनंतर पुन्हा दुर्दैव लताच्या पाठीशी लागले. पण दुर्दैवानेच सुदैव जन्माला येत असते ही तिची श्रद्धा आहे तिच्याच नव्हे तर आमच्याही अज्ञातवासाने एक गोष्ट ठीक झाली. ती म्हणजे लता आणि आम्ही एखाद्या अर्थाने जवळ आले. मुलाच्या वेळी सारेच दोस्त असतात. त्याची पारंग होते अडचणीच्या वेळी मला वृत्तशतापूर्वक माय केले पाहिजे, माझ्या अनेक आणीमणीच्या वेळी लताने मला धीर दिला आहे—नुसत्या शब्दाने नव्हे, अर्थाने! विनायकाच्या मृत्यूनंतर बरेच दिवस आमच्या चित्रपटाचे कोठे जमेना तेव्हा तिने एकदा विचारले “काय हो, तुमच अडल्य कशान?”

“सगळ तयार आहे पण नितरक म्हणतात गाणी ऐकूना.”—मी म्हणालो.

“मग ऐकना ना” लता सहज बोलून गेली. जणू काय मी गाणार होतो आणि तेव्हाचे माझे भागीदार माधव शिंदे तत्पल्लवाजणार होते! सगळी परिस्थिती लताच्या लक्षात आली. गाणी ऐकवायची म्हणजे मगीत दिग्दर्शक आला, गायक-गायिका आले, वादक आले आणि सुरवात म्हणजे पैसे आले! ती म्हणाली, “आणा इकडे तुमची गाणी. मी संगीत देते तुम्हाला.” देव पावल्याचा आनंद आम्हाला शाला. आपण कामाचा रोखचा व्याप सांभाळून लताने पधरा दिवसात चाली लावण्यापासून तो धनिमुद्रण करण्यापर्यंत साऱ्या गोष्टी जातीने पुऱ्या करून टाकल्या. ‘रागराम पाव्हण’ या चित्रपटाची संगीतदिग्दर्शिका लता मगशकर आहे. आणि ते चित्र महोत्सवी ठरले याचे अर्थेअधिक त्रयही लताचेच आहे. लताचे सहकार्य नवते तर मी निर्मातादिग्दर्शक झालो असतो की नाही हे सांगणे कठीण आहे आजपर्यंत इतक्या अह्निम आत्मीयतेने तिचे हे सहकार्य मला लाभले आहे की लता आहे म्हणूनच माझी चित्रपटाची सेवाही आहे अशी माझी भावना आहे आमची ‘वादळ’ ‘काचनगवा’ ही चित्रे भागीदारीत निर्माण झाली त्यानंतर मात्र महाराष्ट्रीय चित्र-व्यवसायाच्या दृष्टीने काही महत्त्वाची कामगिरी तिला पार पाडवी लागली म्हणूनच आमची भागीदारी काही काळ थांबली. पण आताही तिचे सहकार्य मला लाभते. मलाच नव्हे, तिच्या जगळ्या साऱ्याच माणसाना, सस्याना तिचे सहकार्य अप्रतिष्ठित चार आहे माझ्यावर तर तिचे अनंत उपकार आहेत. अव्यवहारीपणाने मी एका पौडारी गटस्यात गुल्लो असताना ती माझ्याकरिता वीस हजाराना जामीन राहिली होती! प्रत्यक्ष न्यायदेवताच माझ्या निरपराधीपणाची वाही बायला अवतरली होती.

असाच न्यायनिष्ठेने आणि सहानुभूतीने हरेक प्रांतीय आणि राष्ट्रीय कार्याला तिने मदत केलेली आहे. मराठीच्या राजवाणीत मराठी चित्रपटासाठी एकही थिएटर अथवा नवे ह्याची तिच्या मनाला अपार वेदना होते. ती म्हणते, “मिरासदाराची भर करण्यापेक्षा महाराष्ट्र सरकार थिएटर बांधून देण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करील तर ते मराठीवर खरे उपकार होतील!” असाच नियम चालला असताना एक थिएटर मालक तिला म्हणाले, “तुम्हीच का नाही थिएटर बांधत?” लताने एपडेच उत्तर दिले, ‘आपले भाडीबाई खरे ठरतील तर तो मी माझ्या आमुष्यातील सुविन समजेन’

मराठी आणि महाराष्ट्र बांधावतच्या लताच्या प्रेमाची कल्पना शब्दातून सांगणे अशक्यच आहे महाराष्ट्रधर्म हा तिचा देवधर्म आहे आपल्या अल्पज्ञान परातही तिने प्रथम देवदेवताची स्थापना केली आहे. हॉलमध्ये शिवाजीमहाराजांचा पुतळा ठेवला आहे. तिच्या डेनदिन कामाचा मारभूत मुली श्रीमानेश्वरा आणि तुकारामाची गाथा बाना फुले वाहून होतो

बलायेनात जग माघ झालेली ही माझी ओगी दावा महाराष्ट्राचेच नव्हे तर भारताचेही भूषण आहे. शतकायतकातून एकदाच हे असे गूरुण परमेश्वरालाही निर्माण करता येत असावे. छोट्या दिदी, तू चिरजीव हो!

वसंत देसाई

चतुरस्त्र कलाकार

माझ्याकड पहिले उत्तम गाणे लतामोहनी म्हटले त विनायकाच्या 'जीवनयात्रा' या चित्रपटात 'चिडिया बोले' अस त्या गीताचे प्रारंभीचे शब्द होते आणि हा 'रेल मी लिहिण्यापूर्वी' मुकतच जे त्याचे गाणे मी ध्वनिमुद्रित

कडे त या वर्षाच्या जानेवारा महिन्यात मुंबईत दिग्दर्शक विश्व भूषा यांच्या 'रामराय' चित्रपटासाठी 'रेल मई वा जा रे पत्नी' अशी लोरी त्यांनी माझ्या संगीतदिग्दर्शनाखाली म्हणली आहे याचा अर्थ, गडी पचवीस वर्षे या ना त्या चित्रपटाच्या निमित्ताने त्याची अनेक गाणी मी दिग्दर्शित करतोच आहे पचवीस वर्षे एक व्यक्ती सातत्याने, चढ-उताराच्या लोकप्रियतेने सतत गात आहे तिच्या यगाचा भाणगी धगळा पुराना कशाला द्यायला हवा?

लतामोहनी चित्रपटयुगसायात पार्श्वगायिका या नात्याने पचवीस वर्षापूर्वी पदार्पण केले आज त्याचा गौरव होत आहे वास्तविक असे गौरव समारंभ हे एखादा कलावंत आपल्या व्यवसायातून निवृत्त होताना करावयाचे अमतात एका पतीने तो समारंभ करून आतापर्यंत केलेल्या सेवेची त्या कलावंताला आपण पाहणी देत असतो लतामोहनीच्या शब्दांत मात्र असे म्हणता येणार नाही आज पचवीस वर्षांपासूनही त्याच्याबद्दलची रमिकाची ओत यत्किचितही कमी शालेली नाही उलट आज त्याच्या गाण्याला इतकी मागणी आहे की ती त्यांना वेळेच्या अभावी अनेकदा पुरी करता येत नाही आत्यंतिक काय-यावृत्ता आणि प्रकृतीचे अस्वास्थ्य यामुळे कित्येकदा त्यांना लोकांचा रोप पत्करावा लागतो म्हणून आजचा हा त्यांचा गौरवसमारंभ माझ्या दृष्टीने, संगीताच्या भाषेत बोलायचे झाले तर, 'निष्पित अस्ताई' आहे अजून त्यांची 'बल्ल' आणि जल्द लयीचा तराण तर पुढेच आहे

अनेक पुलांचा गुच्छ घेऊन त्यापासून आपण मुवांसिक अक्षर काढतो त्याप्रमाणे इश्वरी कृपा, आईवड्यांचे आशीर्वाद आणि स्वतःची डोळस तपश्चर्या या सर्व गुणांची एकरूप परिणती म्हणजे लतामोहनीचे आजचे व्यक्तिमत्त्व होय कोणताही माणूस जेव्हा कठेच्या प्रागण्यात प्रथम पदार्पण करतो त्यावेळी 'चाला काही एक आदर्श आपल्यासमोर ठेवावा लागतो' प्रारंभीच्या काळात अशा आदर्शांची आवश्यकताही असते पण तोच आदर्श सतत समोर बाळगून माणूस त्याचेच अनुकरण करीत

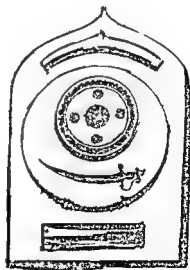
राहिला तर स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व त्याला कधीच छापवत नाही. लताबाईंचे मोटेपण जाणवते ते हस, ज्यावेळी पार्श्वगायनाच्या क्षेत्रात त्यांनी प्रथम पाऊळ टाकले त्यावेळी नूरजहाँ या गायिकेचा आदर्श त्यांनी आपल्यासमोर ठेवला होता. स्वतःच्या धराण्याची लक्ष्म कायम होतीच. पण त्याच्या नूरजहाँच्या गाण्याच्या पद्धतीची लताबाईंनी जोड दिली होती. पण पुढे जसजसा या क्षेत्रातला त्याचा अनुमन वाढू लागला तसतसे त्यांनी 'स्वतः' ओळखले. 'लता मंगेशकर' म्हणून काही एक स्वतःची शक्ती आहे हे त्यांनी जाणले आणि त्या दृष्टीने आपल्या कलेची जोपासना करण्यास, त्यासाठी परिश्रम घेण्यास त्यांनी मुखात वेळी. आज तर त्यांनी गाण्याची एक रसा आपली अशी वैशिष्ट्यपूर्ण पद्धती प्रस्थापित केली आहे. तरुण गायकगायिकांनी लताबाईंच्या पन्वीस वर्षांच्या यशस्वी कारकीर्दीपासून जर काही शिकायला हवे असेल तर ते हेच होय. स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व सगळ्यांनाच समजते. पण ते लोकाना पदविण्यासाठी व सतत टिकविण्यासाठी काय श्रम करावे लागतात ते लताबाईंच्या उदाहरणावरून समजावून घेण्याजोग आहे.

लताबाईंच्या सगळ्यातून शोकारंभ कृष्णरसाची गाणी जास्त पुढ्यात असा समज आहे, पण माझ्या अनुभवाप्रमाणे लताबाईंची समन्वितदार कलावत दृष्टी ही सर्व रंगात साररयाच रातीने कामगिरी घेतावते. आणि कोणत्याही भावनेचा या रसाचा आविष्कार करणाऱ्या गीतातून आपला गळा त्या साररयाच परिणामकारकतेने फिरवू शकतात. याचे उदाहरण सामावयाचे ह्यात्यास एकाच चित्रपटात लताबाईंनी गाईलेल्या दोन गाण्यांचा मी निर्देश करान. 'अमर भूषाळी' या चित्रपटात लताबाईंनी गाईलेले 'नको बुर देशि जाऊ रज्ज्या' हे शोकगीत लोकांच्या डोळ्यात जेवढ्या प्रभावीपणे अश्रु उभे करू शकते तेवढीच त्याच चित्रपटातली 'लढपट लढपट तुझ चालण ग मोठ्या नजऱ्याच' ही रावणी एकादना म्हाताऱ्या पायलात मुझा तारुण्याची लय पिरायला लागते. असेच एक आणखी उदाहरण 'काचनगगा' या लताबाईंनीच निर्मिलेल्या चित्रपटातल्या गीताचे देता येईल. या चित्रपटातले 'जोग' रागामधले 'मोगे बोल बोल' हे कृष्णरसप्रधान गाणे लताबाईंनी जेवढ्या रसाळपणे गाईले आहे तेवढीच त्यातली 'नको बोलू रे' ही रावणी त्यांनी अस्सल छगारिक दगाव गाईली आहे. भक्तिगीते गातायही त्यांचे हेच कसब प्रत्ययाला येते. 'दो ओंसे बारह हाथ' या चित्रपटातले 'ए मालिक तेरे बंदे हम' हे त्यांचे गीत बऱ्याच भक्तिगीतांना उत्कृष्ट नमुना आहे. त्याच चित्रपटात त्यांनी गाईलेले 'सया झुझी पदा सरदार निकल' हे खेळणेवालींच्या तोंडचे गाणे उद्दत्ता दिविल्ल आणि रोडवळ तारुण्याच्या मर्त्याने मरलेल्या भावनेचा सुंदर रानीने आविष्कार घडवते. देहाती गाणे कशा दगाने गावे याचा ते गीत एक आदर्श आहे.

लतानाईच्या कलेचे मला घटलेले हे दर्शन होय. ते जेवढे हृद्य आहे तेवढाच त्याच्या उत्कट कलाप्रेमाची आणि थोर मनाची साथ पन्निगारा दुसरे एक अनुमनही मला सांगावासा वाटतो. मुनई येथे अपोले बंदरग छत्रपती शिवाजीमहाराजांच्या पुतळ्याचा अनावरण समारंभ होणार होता त्या वेळची गोष्ट आहे. लग्नाचे खेळाचा जमारा जमलेला होता मी तेव्हा मुमारे हजार मुगचे 'शिरमगठ स्तोन' बसविले होते आणि त्याच्याकडून मी ते म्हणवून घेणार होतो. ती हजार मुले तेथे शिस्तीत उभी होती. लतानाई त्यावेळी आमच्यापासून बऱ्याच दूर अंतरावर बसल्या होत्या. नामदार यशवतराव चव्हाण, आचार्य अत्रे, गृहमंत्री बाळासाहेब देसाई ही थोर मंडळी त्याच्या समवेत होती. पण हजार मुगच्या प्रचंड समुदायाचे रोमानंकारा दृश्य लतानाईंनी अवलोकन केले मात्र. त्याच्या कलासागरात स्वराच्या उर्मी उठू लागल्या. शिवछत्रपतींवरील निस्सीम भक्तीने त्यात वादळ निर्माण केले. आणि त्या वादळाच्याच जणू आवेगाने लतानाई ज्या आपल्या जागवरून उठल्या त्या तडक त्या गर्दीतून वाट काढत माझ्यासमोर येऊन उभ्या राहिल्या आणि अचानक म्हणाल्या, "बसतरान, मला आज गाणे म्हणायचे आहे !"

मी निमित्त होऊन त्याच्याकडे टकमक बघतच राहिलो आणि, आपणास नवल वाटेल पण गोष्ट गरी आहे की त्यावेळी अल्पावधीत तेथल्या तेथ एक गाणे लतानाईंना बसवून, साधीगराना लगेच तयार करून तत्काळ त्या प्रचंड जनसमुदायाला ते आम्ही यादरही केले !

लतानाईंनी गाईलेल्या सहस्राधि गीतातून त्यांच्या कणवत हृदयाची साथ पटतेच. पण ऐतिहासिक थोर कलाकारांच्या परंपरेत शोभण्यासारखी ही यशाल कृती त्या दिवशी ज्या ठरफूर्तपणे त्याच्या कडून घडली त्यातून त्याच्या उत्कट कलाप्रेमाचा आणि थोर व्यक्तिमत्त्वाचा साक्षात्कार किती हृदयगम रीतीने होत आहे.

हवे होते तमे आम्ही ध्वनिमुद्रित करून घेतले. गाणे सुरेण झाले आणि सर्वोंना ते आवडलेही. मध्यतरी काही कांठ गेला आणि पुन्हा अचानक तोच आवाज मा. गुलाम हैदर यांनी संगीत दिलेल्या गाण्यातून माझ्या कानी पडला. माझा कान ध्वनिमुद्रकाचा. मला तानडतोय जणवळे की जाता हा आवाज ध्वनिमुद्रणाच्या अगदी ह्या तसा तयार झाला आहे. उच्चारत जे थोडे मराठीपण पूर्वी जाणजे तेही आज नाहीसे झाले होते. यानंतर ती मुलगी बरचेर आमच्याकडे ध्वनिमुद्रणासाठी येऊ लागली. तिला भरामर कामे मिळू लागली. आज अनिल विश्वास, तर उद्या सी. रामचंद्र, तर परमा डी. पी. फोरगावकर अशा एकापेक्षा एक तरवेज संगीतदिग्दर्शकांच्या दिग्दर्शनाखाली ती गाणी गाऊ लागली. सारेजण 'लता' 'लता' म्हणून तिला हाक मारात. तिच्याशी ममतेने वागत. तिचे कौतुक करीत.

एकोणीसशे अठेचाळीस साली ताडदेव येथे फेमस सिने एंजिनेयरीत लताची गाणी ध्वनिमुद्रित झाली. 'सरसात' चित्रपटातली गाणी ती गात होती. त्यावेळी तिने ज पहिले गाणे गाईले ते 'जिया बेकरार है' हे होते. नरा हॉल, नवे रेकॉर्डिंग मशीन आणि आता अत्यंत सराईत, तळत झालेला लताचा आवाज. हिंदी गीतातले तिचे साफ आणि निर्दोष उच्चार. आणि 'जिया बेकरार है' सारखे घेधक गीत. त्या साऱ्याचा गेळ असा काही अभूतपूर्व जमला की त्या गाण्याचे ध्वनिमुद्रण करताना एका विरजण आनंदाने मी थरारून गेले. त्याच क्षणी मी मनाशी म्हणगाठ बाधली की हे पाणी काही निराळेच आहे. आतापर्यंतच्या सगळ्या फ्रेंचक आर्टिस्टसना माग टाकून ही मुलगी लीकरच पुढे जाणार आणि या क्षेत्रातले सर्वोच्च मानाचे स्थान ती पक्कावून बसणार तेव्हापासून तिची प्रगती मी मोठ्या आनंदाने आणि कुतूहलाने यत्न राहिला.

नंतरच्या काळात लताच्या कामाचे प्रमाण एकदम इतर वाढले की तिला अधरश पुरसद मिळणे अशक्य होऊन बसले. एकोणीसशे अठेचाळीस ते अद्यान या दहा वर्षांच्या काळात एक आठवण असा राग नाही की ज्यात आमच्याकडे लताचे गाणे ध्वनिमुद्रित झाले नाही माझ्याकडे तिने किती गाणी गावली असतील याची मोजदाद तिला स्वतःला तरा असले की नाही कोण जाणे. ती आमच्या फेमस सिने एंजिनेयरीची जणू एक कुटुंबीय-बॅमिली मबर-घनली. इतके तिला येत काम करणे अगवळणी पडून गेले. लीकरच मराठी व हिंदी गीताच्या जोडीला बंगाली, तमीळ, गुजराती, कानडी या भाषेतली गाणीही लता गाऊ लागली. तमीळ कानडीचे अवघड शब्दोच्चार जसे तिने सहजगत्या आमसात केले तसा बंगाली उच्चारानेला गोल गोडवाही तिने सपाईने कडगत केला. तिने गावलेली परमापेली गागादेखील परमाधिक व्यक्तींनी गावली आहेत असे कधी धात नाही. विशेषत बंगाली भाषेतली तिची गाणी ही कोणत्याही बंगाली कलावंताला देखील निव्याहून निर्दोष रीतीने गाता येतील असे म्हणता येणार नाही.

लताने आजपर्यंत माझ्याकडे किती गाणी गावली असतील त्याला गणतीच नाही हे मी बर सांगितलेच. असा एकही नामांकित संगीत दिग्दर्शक नसेल की ज्याच्या दिग्दर्शनाखाली कधी ना कधी लता आमच्याकडे गावली नाही. शंकर जयकिंदान, बर्मन, मदनमोहन, हेमंतकुमार, रोशन, लक्ष्मी-कान्त प्यारेलाल-संगीतदिग्दर्शक जुना असो की नवा असो, पधरापधरा बीसवीस चित्रपट ज्याच्या नावार रजू आहेत असा अनुमती असो की पहिलेच संगीतदिग्दर्शन ज्याला मिळाले आहे असा अगदी नव्या अननुमती असो, लता त्या सर्वांकडे सारयाच होणजे, कष्टाळूपणाने आणि प्रामाणिक पणाने गावली आहे. या क्षेत्रात लता स्वजशी मोठी होत गेली तसतशी दुसऱ्यांना सहाय्य देण्याची तिची प्रवृत्ती अधिकाधिक वाढत गेली. आणि नव्या कलावंतांना तिने स्वतः मोत्साहन दिले मग तो नवा गायक असो की नवा संगीतदिग्दर्शक असो. हा लहान तो मोठा असा भेदभाव तिच्याजवळ कधीच नसे.

मला ते दिवस अजूनही आठवतात. लता पार्श्वगायनाच्या क्षेत्रात जसजशी लोकप्रिय होत चालली तसतसा तिच्यावरचा कामाचा बोज वाढत चालला. निर्माते, संगीतदिग्दर्शक आपली गाणी लतानेच गायीत म्हणून आपणूक करू लागले. तिच्या घरी जाऊन घराणे धरून बसू लागले. पुष्कळा हे लोक तिला अगदी नकोसे करून सोडीत. आणि काहीसा स्वभावातला भिडस्तपणा तर काहीशी कुणालाही शक्य तो न दुखापण्याची वृत्ती यासुळे लताही त्या सान्याना होकार देई. सान्याची गाणी गाई. त्या काळी स्टूड चित्रपटातली गाणीदेखील लताने गाईत्याची उदाहरणे हवी तेवढी सापडतील. कोणाला दुखणं तिच्या स्वभावातच नाही. कोणाला 'नाही' म्हणणे जिवावर यावयाचे. यासुळे त्या दहावारा वर्षांत लताने जिवापाड कामे केली आहेत. पण त्या अमाचा तिच्या प्रकृतीवर दूरगामी परिणाम झाला आहे असे मला वाटते. आजच्या तिच्या प्रकृतीच्या नाजूकपणाला व अस्वास्थ्याला तिने त्यावेळी केलेले अतिशय बऱ्याच अशी कारण आहेत.

लताच्या मी च्यनिमुद्रित केलेल्या रिती तरा सुंदर सुंदर गाण्याच्या गोड आठवणी माझ्या मनात यावेळी जाग्या होत आहेत. राजकपूरची 'सगम' पर्यंतच्या सर्व चित्रपटांची लताची गाणी आमच्याकडेच च्यनिमुद्रित झाली. 'अनपठ' या चित्रपटातले 'आपनी नजरोने समझा' हा पुढे अतिशय गाजलेला गझल जेव्हा तिने गाइला तेव्हा आम्ही सारेजण आनंदाने जसे काही धावून गेलो होतो. 'अदालत' चित्रपटातले 'यू हसरतों के दाम' हा मदनमोहन यांनी संगीत दिलेला सुंदर गझल लताने जेव्हा गाइला होता तेव्हाही त्या गीतातल्या विलक्षण आर्ततेने आमच्या काळजाना अवाचन स्पर्श केला होता. 'फिल्मफेअर ॲवॉर्ड्स' रया गाण्यांनी लताला मिळवून दिली ती तिची गाणीही येथेच च्यनिमुद्रित झालेली आहेत. लता अमुक एक प्रकारचे गाणे आमच्याकडे गाइली नाही असे झालेच नाही. राष्ट्रीय पदवीच्या गाण्यापासून तो गझलदुबारांपर्यंत आणि कोठीच्या गाण्यापासून तो रंगसभा उद्घाट, आर्त, उत्सवित, खेळकर, शृंगारिक, मस्मिर्, असे सर्व 'मूड' येऊन गेले आहेत. आणि प्रत्येक गाणे गाताना त्या त्या गाण्याचा 'मूड' लताने अचूक पकडलेला आहे.

आमच्या स्टुडिओत तर लताची गाणी मी वर्षानुवर्षे ऐकत आलो आहे. पण स्टुडिओ-बाहेरच्या जाहीर कार्यक्रमातूनही तिची गाणी मला अनेकदा ऐकायला मिळाली आहेत. एकीणीसशे केलेले 'हे मेरे बदनने लोगो' हे अप्रतिम गीत लालो लोकावभोर लताने गाइले आणि सान्याची हृदये तिने गदिवरून दाकली. त्या अपूर्व प्रसंगी मी तेथे हजर होतो तो माझ्या आयुष्यातला एक अत्यंत संस्मरणीय क्षण आहे.

इतकी वर्षे लता आमच्याकडे गते आहे. या प्रदीर्घ काळात ती कसकशी बदलत गेली हे पाहणे मोठे मनोरंजक आहे. कलावंत म्हणून ती आज फार प्रगल्भ झाली आहे. पार्श्वगायनाचे तन, त्यातल्या चारीक्यारीक सुन्या निला पूर्णपणे अवगत झाल्या आहेत. आवाजावर पूर्ण ताबो ठेवणे, किती अंतरावर उभे राहावे, तेवून हवे तेव्हा जरूळ वा दूर असल्याचा आभास कसा निर्माण करायला शकतो या बाबतीत लताने कसा व किती उपयोगी पडेल कोण जाणे असा तिच्या वानतीत प्रारंभी मला प्रथम पडला होता. तोच तिचा अमास आज च्यनिमुद्रणाला सर्वांत सोंपा आणि सर्वाधिक क्षेत्रातली प्रगती ध्यानात येईल. आज तर, गाण कसेही, कोणत्याही घाटणीचे असो, नुसला नजरेचा झारा लताला पुरे असतो. ती या बाबतीत किती पारंगत झाली आहे याचे एक लहानसे उदाहरण

सांगता अनेकदा एखात्या गाण्याच्या बऱ्याच तालमी होतात पण एता अशी हुपार आहे की त्या तालमीत ती आपला दम, आपली शक्ती वतावताने रचून करते आणि प्रत्यक्ष 'टक' मध्ये मान शक्तिस्वयंस्व यचून गाते त्यामुळे ध्वनिमुद्रित गाणे हे उत्कृष्ट झाल्यापाचून राहतच नाही! आज तिच्या स्वराला इतका तोल आणि वजन आले आहे की तिचे गाणे ध्वनिमुद्रित करण हा एक अत्यंत सुखद अनुभव हाऊन बसला आहे

कलावत म्हणून एता अशी वादत गेली तरी हादामासाची एक जिवंत व्यक्ती म्हणूनही ती गेल्या बीसवीस वर्षांत बदलत गेली आहे तेव्हाची ती परकी अड्डा पोर आता प्रौढ झाली आहे पूर्वीची कृशता जाऊन ती अगाने जरा भरली आहे पूर्वीच्या बुजरपणाची जागा आता आमविश्वास युक्त हाठवारींनी घेतली आहे बोलण्याचारण्यात आता अधिक मोकळेपणा आला आहे बदलत्या नाहीत असा दोनच गाणे सांगता येतील एक एताच्या स्वभावातला साधा निर्गुपीपणा आणि दुसरी तिचे मिथिल हस विनोदाची दुर्मिळ देणगी एताला लाभलेली आहे तिच्याइतकी हजरजबाबी व्यक्ती मी दुसरा क्वचितच पाहिली असेल स्टुडिओत ती आली की वातावरण एकदम उत्कृष्ट होऊन जाते एताशी गप्पा मारणे हाही एक आनंददायक अनुभव आहे या गप्पात कधी ती कोणाच्या नकल करून पोस्टर हसवील, कधी नुकत्याच पाहिलेल्या चित्राच्या मंचमधल्या गमती सांगेल, कधी 'क्युझुम' या नुकत्याच ऐकलेल्या इजिप्शियन गायिकेची ताराफ करील तर कधी आगल्या दिवशी पाहिलेल्या नव्या चित्रपटावर शुरचुरीत विनोदी भाष्य करील एता विनोदी आहे पण तिचा विनोद सध्यातेच्या मर्यादा कधी ओलांडत नाही आणि दुसऱ्या कलायुगात, गायकांप्रमाणे तिचा गायिके मंदल उपहासाचे वा टीकाचे उद्गार कधीही तिच्या तोंडून निघाल्याचे मला स्मरत नाही

आज एता पार्श्वगायनाच्या क्षेत्रात अग्रा एका चांगी उभी आहे की इथून पुढे ती किती मोठी होईल याचा अंदाजही करू शकत नाही ती सतत घर घर जात राहणार हे मान निवारा तिच्याप्रमाणे माझ्या काय भावना आहेत हे एक लहानसे उदाहरण देऊन स्पष्ट करतो एकदा एका निर्मात्याला एताचे गाणे आपल्या चित्रपटासाठी हवे होते त्याने एताकडून दिवस निश्चित करून घेतला पण त्या दिवशी काही तरी अडचण निघाली आणि 'टेक' रद्द झाला असच आणखी दोनतीन घळा झाले तो निर्माता काळजीतला येऊन मला विचारू लागला, "मी आता काय करू ?"

मी त्याला सल्ला दिला, "आणखी थांबाय लागते तरी थांब पण गाणे एताचेच घ पुढे त्या निर्मात्याला एताकडून पुन्हा दिवस मिळाला ती आली गाणे ध्वनिमुद्रित झाले ते उत्तम शास्त्रे निर्माता खूब होऊन गला इतके दिवस त्याने वाट पाहिली त्याचे साथक झाले होते

गाणे ध्वनिमुद्रित झाल्यावर मी त्या निर्मात्याला एकीकडे घेऊन त्याला म्हटले,
Don't you think she was worth waiting for ?

त्याने समाधानपूर्ण मान डोलविली
हेच मी शेवटी एताप्रमाणे समजून
She has been worth waiting for

शतकांनुशतके जिची नुसती प्रतीक्षा करावी अशी ती थोर कलावत गायिका आहे !

कवडसे

अगदी लहानपणापासूनच दिदीची स्मरणशक्ती चांगली आहे. दिदी त्यावेळी अरोल सहासत वर्षांची. सांगलीत प्रभातचा 'सत तुकाराम' लागला होता. आम्ही सगंणी तो चित्रपट बघितला. दुसऱ्या दिवसापासून आमच्या घरातच 'सत तुकाराम' गुरू शाला. दिदीला तुकारामाचे सर्व अभंग, सबाद तोंडपाठ झाले होते. त्यामुळे ती तुकाराम, मी जिजाई आणि आशा मंगळार्क अशी पात्रयोजना झाली. परातत्या सर्व माथा एकावर रोपायची. नंतर दिदी 'आधी यंत्र एकले' हा तुकारामाचा अभंग सुरू करायची. अभंगाच्या एकेका ओळीखोबर आम्ही हळूहळू डोके उचरून, माना उचावून, उठून रोपासारखे डोळू लागायचे. आम्हला रोपे वनस्पत्याची ही युक्ती दिदीचीच. 'आमचा सत तुकाराम' पयायला घास व माई हे फार मोठे प्रेक्षक असायचे.

दिदी पहिल्यापासून फार चपळ. उत्साही. कुठलेही बाहेरचे काम असो, ती त्यासाठी लगेच तयार असायची. एकदा आमच्या माईला कुठूनतरी पोटे दोन आणे मिळाले. दिदीने ते पाहि-
ल्याखोबर तिने ते पैसे चालवण्याची हुमी घेतली. ती आमच्या बाण्याकडे गेली. पोटे दोन आणे तिने पटकन बाण्यापुढच्या पैशाच्या पेटीत टाकून दिले. आणि दोन आण्याचा मागण घडून घरी आली. दीनानायकाची मुलगी म्हणून बाण्याने पैसे पारपून घेण्याची काळजी घेतली नाही. दिदी घरी आली आणि आपला 'पराक्रम' ऐंगत सगु लागली. बाचोनी ते ऐकले तेव्हा त्यांनी तिच्या बाण्याची माफी मागून दुमरे मरे दोन आणे त्याला देऊन यापत्र निला सांगितले. दिदीने हट केला पण बाणपुढे तिचे काही चालेना. शेवटी ती रडतारडत बाण्याकडे गेली. आणि त्याची क्षमा मागून खरे पैसे त्याला देऊन परत आली!

दिदीचा पूर्वीमसत राग फार यायचा. पूर्वीच्या मानाने आज ती फारच थंड झाली आहे. सद्दामा पणी निला कुणी रागावते किंवा तिच्या मनानिरुद्ध एकादी गोष्ट घडली की ती लगन उठायची आणि जीव सायरा जायची. जाताना ती आपले सर्व दामिने काढून ठेवायची आणि मग ती जीव सायल

नवरात्रे जायची. मान जाताना ती माग वटून, आरुल्यास कोणी बोलनायला येते का हे बघत बघत जायची आमची माई फार भित्री ती लग्नच दिदीच्या पाटोपाठ जाऊन गिला मनवून परत आणा यची पण एक दिवस काय झाले, दिदी रामानून जाताच बाबांनी दार लावून घेतले. माईलाही त्यानी तिच्या पाटोपाठ जाऊ निले नाही दिदीने रस्त्यावर थोडा वेळ वाट बघितली. कुणीच तिग बोलनायला येईना, तेव्हा ती फार धावरली आणि निमूट घरी परत आली दारानून तिने बाबांची, माईची धमा मागितली पुन्हा जीन देण्याची भीती घालणार नाही असे कबूल केले तेव्हाच बाबांनी तिला आत घेतले. तेव्हापासून नवर दिदी निव्वीही वेळा रागावली असली तर जीन देण्याची भीती मान आजतागायत तिने पुन्हा कधी आम्हाला धातली नाही!

नाटकानधून मी आणि दिदी जोडीने काम करीत आहू आम्ही नाटकात काम केलेले बाबांना मुलीच आरुत नसे. पण आम्ही 'नमना'त का होईना, पण स्टॅन्डर जातच होती पुढे पुढे निदी नाटकातून लहान लहान कामेही करू लागली

एकदा आमचा सुमाम नाशिक जिल्ह्यात नाट्यास येथे होता बाबांची प्रवृत्ती त्या दिवशी बरी नव्हती त्याच दिवशी 'नाटिका' नाटक लावले होते. दिदी त्या नाटकात तात्याचे काम करीत होती. निदी तेव्हा फारच लहान दिसायची पण त्या दिवशीचे नाटक तिने निव्वळ आपल्या गाण्यावर ओढून नेले 'बर्षातल ग्वाड पावरु' ही लावणी तिने फारच छान म्हणली तिच्या आवाजामुळे तिच्या जेव्हा बघाकडे निग त्याच्यादी विसगत अशा लावणीच्या शब्दाकडे लोकांचे लक्ष गेले नाही.

'सोमट' नाटकात दिदी नारद आणि बाबा अनुन व्हायचे बाबापुढे ती फारच लहान दिसायची इतका लहान नारद मराठी रंगभूमीवर कधीच आग्र नसे 'सोमट' नाटकात पाहल्याच अकात दिदीला बाबासमोर नवळजळ चारपाच गाणी म्हणावी लागायची पण 'भीती' हा शब्द लहानपणापासूनच दिदीच्या कोशात नाही त्यामुळे ती खुशा बाबासमोर गायची इतकेच नव्ह, तर त्याच्या बरोबरीने 'बस मोभर' मिळवायची. ती गाऊन स्टॅन्डरून आत आली की बाबांच्या बोल्यात पाणी उभे राहायचे. ते नेहमी म्हणायचे, 'माई! 'तताबाबा' माईया पाठीमाग माईया सारलीच सर्वांना साभाळील " 'तताबाबा' हा दिदीसाठी बाबाचा खास प्रेमाचा शब्द बाबांनी त्यावेळी तिच्यानिमयी काढलेले ते उद्गार दिदीने खरे करून दाखवले आहेत बाबांच्या आरल्या बरच्या विश्वासाला तिने धोका दिला नाही

माईया बाबांच्या मृत्यूनंतर दिदीने आम्हा साऱ्यांना कसे साभाळले हे आता सर्वांनाच माहीत आहे तेचाळीस साली मी आणि दिदी सुखद विनायकरावाकडे राहायला आले आयुष्यात प्रथमच आम्ही माईला आणि भावडाना सोडून इतक्या दूर, परक्याच्या घरा आला होतो तेचाळीस त पंचेचाळीस सालापर्यंत दिदीने सर्व प्रकारचा त्रास सहन केला पण त्याची हज्ज तिने मला कधीही लागू दिली नाही ती मला नेटमी सागायची, "मी काम करते आहे करीत राहीन. पण मीना, तुला जेवढे शिकायला मिळेल तेवढे तू शिकून घे एकदा आपल्या घरानून कुणा एक तरी डॉक्टर, बॅरिस्टर झालेले मला बघायचे आहे " दिदीची ही हज्ज आम्ही मावडानी काही पुरी केली नाही आम्ही पण हळूहळू चिन्मयाकडेच वळलो यामुळे दिदीला अजूनही कधी कधी आमचा खूप राग येतो आणि मग ती माईया आणि आशाच्या मुलाना खूप खूप शिकवायचे ठरवत !

सत्तेचाळीस साली विनायकराव गेले. प्रमुन्ध कपनी बंद झाली आणि परत एकदा दिदीला कामासाठी बाहेर पडावे लागले. चेचाळीस ते सवसष्ट सालापर्यंत म्हणजे आज पंचवीस वर्षे ती सतत कामच करते आहे आमच्यासाठी, घरासाठी लोकानी स्तुती केली, निंदा केली, पण तिच्यावर कंगलाच परिणाम नाही स्तुतीने ती चढत नाही, निंदेने पडत नाही माई दिदी हिमालयासारकी उच आहे तिचे मन सागरासारखे विशाल आहे.

माझे लग्न ठरल्याचे माईने तिला सांगितले, त्यावेळी तिने माईला बघवून ठेवले होते, “मीनाच्या पसर्तीनेच तिचे लग्न व्हायला हवे तिच्या मनाविरुद्ध काही होता कामा नये इतकी वयें मी तिला सांगायला आहे. या पुढेही माझी बहीण मला जड होणार नाही.” माझे लग्न दिदीने मोठ्या धाटाने केले. घरातले पहिले कार्य म्हणून तिने ते अभिमानाने, दणक्यात पार पाडले.

दिदीच्या स्वभावातला एक अत्यंत छेदक गुण म्हणजे तिला लहान मुलाची असलेली आवड. आशाच्या व माझ्या मुलांवर तिचे विलक्षण प्रेम आहे. शॉपिंगला गेली तर प्रत्येक मुलासाठी काही ना काही वस्तू आवडीने घेऊन यायला ती विसरणार नाही. नाताळच्या व दिवाळीच्या वेळी मुलांना गाडीत घातून ती बाजारत नेते व त्यांच्यासाठी वेवढी तरी खेळणी खरेदी करून घरा घेऊन येते ! लहान मुलाचा निष्कपटपणा आणि त्याची निरागसता बामुळेच तिला मुलांइतकं अतोनात माया वाटते घरात कोणी मूळ रडत असेल तर दिदी तानटोच त्याला जवळ घईल. त्याची समजूत घालील व त्याचे रडे बंद करून त्याला हसवील ! रेकॉर्डिंग करून घरी आल्यावर नितीदा ती अत्यंत थकलेली असते. पण अशा वेळी माझी, आशाची गुले घरात वेचवाही धुडगूस घालीत असली, दगा करीत असली तरी दिदी चुटूनही त्रासत्यासारखे दाखवणार नाही, तिचा त्याच्या अगावर ओरडून त्यांना गथ घडवणार नाही. मुलांची सर्व कामे ती होसने करते. माझ्या मुलांचे, योगेशचे, तर तिने एकाच वेळ कापले होते. आणि तेही अगदी सराईतपणे ! एखादे मूळ छानशा ‘पोज’ मध्ये बसलेले दिसले की दिदी लगच आपला कॅमेरा घेऊन येते आणि पटकन त्याचा फोटो घेऊन दाकते. माझ्या व आशाच्या मुलांचे असे कितीतरी छान छान फोटो तिने काढून ठेवले आहेत.

दिदीच्या गाण्यासबंधी मी काय लिहिणार ? तिची बहीण म्हणून लिहीत नाही. पण तिच्या आवाजाची, गाण्याची मी फार मोठी भक्त आहे. आगचे एक स्नेही दिदीचे गाणे ऐकून नेहमी म्हणतात, “दिदी म्हणजे संगीत क्षेत्रातील ‘ब्रॅडमन’ आहे.”

मीही तेच म्हणते

महाराष्ट्रीय? नव्हे भारतीय

माझ्या पुष्कळशा स्वररचना गाण्याकरता लतामंगेशकरांनी
गायिका लाभली ही माझ्या दृष्टीने पार अमिमानाची
गोष्ट आहे. आणि हीच मायना माझे सहकारी असलेले
इतर संगीतकारही 'यच करती' याबद्दल मला यत्किं

चितही घाका बाटत नाही

बाँबे टॉकीजच्या 'मन्नूर' या चित्रपटामध्ये पाश्चात्यांच्या गृहणूत या साध्यासुध्या मुलीला
स्वर्गासाठी गुलाम हैदर यानी जेव्हा प्रथम संधी मिळी तो निवस भारतीय चित्रपटसृष्टीच्या इतिहासात
कसदा भाव्यशाली ठरणार होता याची त्यावेळी कोणाला कल्पना तरी असेल काय? मी तेव्हा
'फिनिस्तान' मध्ये काम करीत होतो त्यावेळी आपल्याला एका नव्या गायिकेचा शोध लागला
असल्याचे गुलाम हैदर यानी मला सांगितले होते आणि कोणत्याही कसबताविषयीचे त्याचे मत
या अगज अचूक गरा ठरते हे मला अनुभवात ठाऊक शाले होते तेव्हापासून मी लता
मंगेशकर याना पाहत आलो आहे आणि या श्रेष्ठ गायिकेची कसकशी प्रगती होत गेली त मी
कौतुकाने न्याहाळले आहे योद्ध्याच अवधीत चित्रपटसृष्टीच्या भित्तिजवर लता एखाद्या तेजस्वी
ताऱ्यासारखी झळझु लागली आज इतकी वर्षे झाली, हा तारा तवाच शळकत आहे आणि कोट्यवधी
लोकांना अपूर्व आनंद देत आहे

मी संगीतमय वातावरणात वाढलो आहे असंख्य गायकांशी परिचय करून घेण्याचे, त्याची
गाणी ऐकण्याचे भाग्य मला लाभले आहे. कितीतरी असाधारण सुंदर स्वर माझ्या कानात घुमत
आहेत पण लताच्या आवाजाचा गोडवा, त्याचा लयचित्रपणा चवळ अनुलनीय आहे. स्वतःची
अशी खास शैली असलेल्या श्रेष्ठ दिग्दर्शकांच्या आणि गीतकारांच्या रचनेला लताइतका योग्य न्याय
कवित्वच कांणी दिला असेल.

संगीताविषयी बोलणे आणि या श्रेष्ठ कलेचे गुणानुवाद गाणे हा कोणत्याही संगीतप्रेमी व्यक्तीचा
हक्क आहे एखादे मधुर गीत मनात निव्वी शाली आणि तृप्तता देऊ शकते, आणि एखादे स्फूर्ति
दायक गीत निराशेच्या गाण्यातून माणसाला कसे वर ओढून काढू शकते हा थारावून टाकणारा

अमुम मी वितीदा तरी येतला आहे. ततला असा जादूचा स्वर लामलेला आहे की तो माणसाला एकदम अंतराळात भरल्या प्यायला लावू शकतो आणि त्याबरोबरच शोकग्रस्त मनाचे दुःखही तो हलके करतो.

आज आपला देश विलक्षण संवर्धनय परिस्थितीतून जात आहे. माषिक प्रभावर याही प्रात आपापलात पडाइन भावत आहेत हे प्रातीय मनोवृत्तीचे लोक इतके उर्मट आणि मगूर झाले आहेत की जर एकादा जमातदार नेता त्यांना चार समजुतीच्या गोष्टी सांगायला गेला तर त्यांचे म्हणणे शातपणे ऐकून घेण्याऐवजी त्यांच्यावर दगडफेक करायलाही ते कमी करणार नाहीत, पण तेच जमाने महाराष्ट्रीय असलेल्या एताळा तमीटनाटगचे जाऊन एकादे तमीळ गीत म्हणू या, हे अतिशयेदनशील तमीळ लोक अहमहमिनेने तिला 'आपली' म्हणू लागतील ! कारण तमीळ गीते निर्दोष उच्चारसह आणि एत तमीळ वैशिष्ट्यानिशी निनचूक वर्धा गावीत याचे कसत झाला पूर्ण अद्यत आहे याच पद्धतीने बंगाली, भोजपुरी आणि पंजाबी लोकही तिला आपली म्हणतील. तिचे अत्यंत प्रेमाने स्वागत करतील कारण तिचा या सभे प्राताच्या भाषा माहीत आहेत. इतकेच नव्हे तर त्या त्या प्राताची प्रादेशिक गीते खुद्द तेथील लोकादतनयाच सहजतेने, निनावायास छता गाऊ शकते तेव्हा एवढ्यावेवढ्या कारणानेही प्रमुख्य होणाऱ्या, अत्यंत तीव्र प्रातीय मनोवृत्तीच्या लोकांना आपल्या भाषणांनी शात करण्याचे जे अवघड कार्य प्रत्यक्ष नैत्यानाही कमणार नाही ते ही साधी निगर्मी मुळगी दगड त्या लोकांची गाणी गाऊन सहजपणे साधू शकेल आणि त्याचे शातता प्रिय लोकात ती परिवर्तन घडवून आणील !

मरका, कगसगाट, जाहिरतवाजी यांच्या या सुगातरी एका मगसकर अत्यंत साधी, प्रसिद्ध पराहमुख राहिली आहे. असाधारण कीर्ती, मोठा नावहीनिक आणि विपुल वैभव प्राप्त झालेले असतही लता ही कोणत्याही सर्वगामान्य माणसासारखी राणीसुधी राहाते, मोलते, पागते हा निचा केवढा मोठेपणा आहे !

समर्पिता

सायं असाने पंचेचाळीस विंश शेंहेचाळीस. सुधीर फडके त्यावेळी पुण्यास स. प. महाविद्यालयाच्या शेजारच्या पर्बतीरस्त्यावर रहात असत. दिदीला सर्वप्रथम पाहिले ते त्या घरात. चित्रपट कुठल्या ते स्मरत नाही, पण फडके

त्याचे संगीत रचीत होते. पदे गायवून प्यायची होनी दिदीकडून. गप्पा मारात बसले असता कुणी सांगितले, की लता मंगेशकर आल्या आहेत.

एकदम जुने अनुभव जागे झाले. लहानपणी बडिलाचे बोट घरून कै. दीनानाथाचा रंगमंचावरला अभिनय पाहिला होता. 'रणदुनुमी' नाटकात तेजस्विनीचा चेप लेऊन ते जेव्हा रंगभूमीवर पाऊल घालीत, तेव्हा हर्षाने थरालून टाळी पिटलेली स्मरली. काय ते रूप ! कसा तो अभिनय ! कशी वाक्याची फेक ! श्रोत्याची अग्रे रोमांचित करून टाकणारे कसे ते गाणे !

त्या स्वरगंधर्वाची ही कन्या कशी असेल ! कशी दिसेल !

मोठ्या कुतूहलाने बैठकीत पाऊल घातले. एक लहानगें रूपडे दिसले. मुद्रा कै. दीनानाथाशी जवळीक सांगणारी. वर्ण सागळा. आपल्याच आकृतीत ते रूपडे हरवून गेलेले. मस्तकावर असलेल्या भरपूर त्रिशूलाच्या दोन वेण्या घातलेल्या.

पण जे जाणवले ते श्रूयेंच सपले नाही. रिकाम्या चेळी मनाशी चाळा करीत बसे, की मीरा कशी असेल ? जनी कशी ? दोन्हीही वणनि सावळ्यागोळ्या असतील. कारण ! सावळ्या सक्कणाच्या त्या उग्रासिका. शरीरं कृश असतील. मशीच आपापल्या अस्मितामध्ये हरवून गेलेली.

जन्मभर शुद्धाच्या असतील. प्रपंचातले उणे दुणे त्यांनी पाहिले असेल. पाहिलेही असेल. धनित् स्वतःच्याच वर्तनाचे घात त्यांच्या अगावर वाजले असतील.

आणि मग तो दिव्य दृश्य उगवला असेल. त्यांच्यासाठी तावडपुटी झाली असेल. त्यांच्या जीवनात उज्जडले असेल. ज्यांच्यासाठी इतक्या बहुबहु जन्मांची पायपिढी केली, ते निधान त्यांच्या हाती लागले असेल. या शुद्धातल्या खुणा त्यांच्या अगावर उमटल्या असतील, हे तर पारच. पण पाहणाऱ्याचे लय त्यांच्या मुद्राभोवतीच वेवून राहात असेल.

त्या मुद्रावर थक करून टाकणारा समर्पित माय असेल. तिथे असेल थोडके काळप्य. काही असेल हरिचरणी मिठी घालण्याचा विश्र्वय. आता होवो हवे ते ! येवून बाजूस सरणे नाही. हा जो बहुतो काळीचा नवनीतचोर हाती लागला आहे; त्याच्या चरणी घातलेली मिठी आता सोडणे नाही, असा उत्कट समर्पणाचा निर्धार त्या मुद्रावर भाडेल असेल.

मीरा—जनीची व्यक्तिचित्रे मला जाणवली होती, ती ही अशी. सुधीरचावृर्ज्या वेढवीत पाऊल घालताक्षणी प्यानी आले, ही इथे जी कोण बघली आहे, ती देखील त्याच जातीची अभिधिया आहे. त्याच समर्पिताशी नातेसोते पुळलेली.

त्या जसा तेजस्विनी, तशीच ही ज्योतिष्मती—भरमाने झाकलेली. पहिल्या धुणी मुद्रेवर बाहीच वेगळेपण प्रचयाग चेऊ न देणारी. साधी, कारीशी अगतिक वाटणारी. पण हे मरम बाजूस सारले तर ! तर मान ही चौस भाषडाची आर्दे आहे. त्या पिल्लना भक्ता लवापड्या जा, फाडून गाईल, आपले सर्वस्व हिने त्या चौसाम्याडी समर्पित केले आहे. चौसनाही हाती धरून नीट वाढेल हावून बायला घडपडत्ये आहे. त्याच्या कुशलगम्ये आपले कुशल पाहत्ये आहे.

आणि ही चौघे आपापल्या बाटांनी निघाली की मग ही काय करील !

त्यावेळी उपयोगी येईल, म्हणून तर जनी मीरेच्या समर्पणभाषाची शिंदोरी सवे घेऊन ही आली आहे. त्या क्षणो इच्यामाती गिरिधराच्या घराचे द्वार उघडलेले असेल !

घर घाडेअकरापयेंत जागत बसले. धड्याळात वारा टोले पडले तरी गाडी नाही, तेव्हा मान मने हादरली गचीत गाडीची वाट पाहात सगळ्या उग्या मुग्या उभ्या राहिल्या. नाना कुक्कलनाची शळमटे भक्ताली गोळा होऊ लागली. देवाला नवस मुरू झाटे. शेवटी एक वाजला, तेव्हा दिदीने थरथरत्या स्वरात हाक मारली, “जयमिंग, गाडी काढ !”

माईनी स्वर सामाळीत विचारले, “कुठे निघालीस ?”

“त्याला शोषायला. घाबरू नकोस, एकटी नाही जात.”

“मग ?”

“उपाला घेऊन जात्ये—”

आणि उपाताईचे पोलादी सरक्षण घेऊन दिदी रानी एकच्या पुढे मुबईहून निघाली !

वाळाला शोषायचे होते कुठे ? तर मुबई ते वटेगान या रानावनानून घावत चाललेल्या शमर मेल लांबीच्या रस्त्यावर. येळ रानीची. त्या अवेळी राष्ट्रीय हमरस्त्यावर ट्रक वेफामपणे घावत असलेले. ड्रायव्हर गुद्दीवरही नसायचे. रस्त्यावरील टावरानाचा तावा प्रहर रात उलट्यावर प्रामोत्रोगी मडळीकडे असायचा. सुरे, वाटल्या, कोण्या गोडीची उणीव नाही. अशा त्या रस्त्यावरून या दोनी हुरहुरत्या मनानी भावाच्या गाडीचा शोष घेत चालल्या !

टाणे गले, मुन्ना गले, दाहड्यानी गजबजलेली टावराने गेली, आणि रानी अडीच वाजता पनवेळ आले. वाळच्या गाडीचा पत्ता नाही. प्रत्येक गाडी निरपत्ताहेत. पण एकीसारख्या हजार गाड्या. ओळख पगवी कशी ?

रडवेली दिदी पनवेळच्या पेट्रोलपंपावर थांबली. तिथे फोन होता. मुबईला ट्रक लावून वाट पाहात बसली. शेवटी एकदाचा फोन रजणाणला.

“मी लढा बोल्ल्येय—”

“मी—माई—”

“वाळ ?”

“पोचला घरी ! त्याची तुमची चुकामूक झाली. तू कुठून बोल्ल्येस ?”

“पनवेळहून—”

गाडी फिरवून दिदी पहाटे चारच्या सुमारास मुबईस पोचली. सोमवारचे रत उरवून वाळ वाट पाहता पाहता पगला होता. त्याच्या डोक्यावर हात ठेवला, आणि मग दिदीने अथरणावर अग टाकले.

असे तीनतेने वाटत असं, की या दिदीला कुठेतरी एखादे दड आल्यन सापडले असले पाहिजे. एरवी प्रसिद्धीचे अन् लोकप्रियतेचे हे लोटच्या लोट अगावरून जात असता एखादा माणूस केवळ खुळावून गेला असता.

एजे दिवशी अचानकपणे पत्ता लागला. हे लोकप्रियतेचे चपेते ज्या महापुरुषाच्या आश्रयाने दिदी सोसत्ये आहे, त्याचे नाव वळले.

वाळाकडून समर्थभक्त देवाचे समर्थावतार घेऊन आले—अभ्यासासाठी. पुस्तकाची पहिली पृष्ठे उलटायचे कारण पडले नाही मधले सदर्म हवे असत, तेवढ्यापुरता तो तो भाग उघडल्या की मासे काम मागत असे. पण एकदा पुस्तकावर नाव कुणाचे आहे हे पाहण्याचा पुकाचा चाळा करू मने वाटले होते, की वाळाने हिरण्या याईने शोभेदार अशरात आपले नाव घातले असले पाहिजे. वाळाचे थोडे तिरपे, अनिशय देरणे हस्तावर नुसते पाहत बसणे, हेही एक मुत्तच आहे. मुगपृष्ठ उलटले, तो भाव अक्षरे दिसली—

“धीनगन्वेच्या रूपेने—ज्ञानेश्वराच्या लेखणीने—समर्थीच्या बैराग्याने—शिवाजीमहा

राजाच्या तरवारिने—पवित्र झालेल्या या मंगल महाराष्ट्राचा तुला कधीही विसर न पडो हा आशीर्वाद”
आणि छाडी सही होती—

“शिवदासी

१९-१०-५५

चि. हृदय,

१९ व्या वाढविवसानिमित्त”

शिवदासी ।

शिवदास्यानहल मनी केवढा गौरव ! छद्म ज्ञापका असेल तर तो हा असा जडावा. तो श्रीमंत योगी असा नैतिक योग्यतेचा पुसपोत्तम होता, की मल्याभल्यानी त्याचे दास म्हणून मिरवण्यात घन्यता मानावी ! ते एक भावनिक समाधान असते. बयावाइटाच्या लाश भवताली आदोळत असता मनाला आधार वाटत राहतो, की चिंतेचे काय कारण ! त्याचे दास म्हणवितो, त्याने तर याहून अधिक शिराटरूप भगवान शेंडन त्याचा भार सहज वाहिला होता !

दिदीचे हे शिवदास्य केवळ कौटुम्बापुरते नव्हे, याचा प्रत्यय येण्याजोगी एक दोन बरी निमित्ये पडली. शिवराय मडळाने दादरच्या हेक्टरा महाजन बाडीमध्ये शिवछत्रपतिविषयक प्रदर्शन भरवले होते. काही शुभोच्या प्रतिमा, उपाधिने, शिवजीवनातले चित्ररूप केलेले काही प्रसंग, शिवकालीन घात्ते, अशा नाना परा यानपूर्वक मिळवून माळरया होत्या. अनेक ज्ञानानी रानदिवस कर केले होते. मान त्याच्या त्या श्रमाचा परिहार करता येईल, असे मडळाजवळ काही नव्हते. पाचसातशे रुपये पत्रावित, तेव्हा शिवछत्रपतींच्या नावाला साजेसे करतक करता आले असते.

एकदम विचार आला, की दिदीजवळ हात पसरावा. शब्द टाकताक्षणी दिदी मूढभर नोटा घेऊन बाहेर आली. आणि कार्यकर्त्यांच्या मुद्रा उजळून निघाल्या. पारती नेऊन देऊ जाता ती म्हणाडी,
“करायची काय पावती ! घरच्या कामासाठी पुणो पावत्या का फाडीत घसते ?”

ज्या वेडाने जनी मीरा झगडल्या होत्या, त्या दिशेने हे पांगरु भराऊ लागले आहे! तिथवर झेप घ्यावी, जियार त्या दोषी पोचल्या होत्या त्याही तर प्रापचिक कर्दमानून वर उठल्या होत्या. तर मग आपल्यालाही ऐहिक व्यापाची खत मानायचे कारण नाही. तुकारामाने मरवसा देऊन ठेवला आहे—

मागे झाले नका पाहो । पुढे जमान आम्ही माहो ॥

जामीनरी त्या महावैष्णवाने स्वीकारली आहे, तेव्हा आता याचे स्वतः ला शेकून त्या महा समुद्रामध्ये !

दिदीचे देवघर दृष्ट लागेल इतके साजरे आहे. श्रीमंगेशाच्या प्रतिमेचे दर्शन घेतल्याबिना ही मागसे घराबाहेर पाऊलही घालीत नाहीत दैनिकी पूजेसाठी एका सत्त्वशील ब्राह्मणाची नेमणूक नेलेली आहे.

निमित्त काय होणे, ते स्मरत नाही. मान एकदा देवाची आरती करायचा प्रसंग मजवर आला. ही भावडे शाश वाजतू लागली. आरती म्हणत असता सहज मागे वळून पाहिले—दिदी डोळे झाकून उभी आहे. तिच्या मुखेर त्या क्षणी जो मान होता, त्या अनुभवासाठी साधकाना वर्षानुवर्ष श्रमाचे लागते त्या भावसमाधीत दिदी बुडून गेली होती.

पुढा एक प्रसंग. एका सायकाळी सहज देवघराचे दार खोले दिसले, की देवासमोर दिदी बसली आहे. नुकते स्नान केले आहे बनारसी पादरी साडी नेवली आहे. लावडक पस पाठीवर मोकळे छोडले आहेत. माळी बहुधा चंदन मागले असावे समोर गीताप्रथ आहे ती गीतापाठ करत आहे पाठाशी अर्धा समरस होऊन गुन्नी आहे, की मी गार उघडून आत पाऊल घातले, याचेही मान नाही !

देवासमोर दीप फेऱतो आहे. उदबत्ती जळतये आहे तिच्या घुराची बलये दिदीमवती घोटाल ताहेत. त्याच्या गूढ आचरणात ती हरपू पाहतये आहे—जशी गीतापाठान हरपली आहे तशी !

हे कथाचे बिन्दू !

पण पाहूनही नेटका प्रत्यय आला तो दिदीच्या एका नव्या ध्वनिमुद्रित गीतामध्ये जोगी मत ज हे मारेचे दर्भरे गीत. बाळाने त्याला नवी चाल केली, आणि दिदीने ध्वनिमुद्रित केले मोठी मुक्क चाल. हृदयास स्पर्श करणारी बाळ म्हणाला,

“एक नवे गीत ऐकवतो ”

त्याने रेकॉर्डप्लेअरवर ठेप लावली, आणि दिदीचा आर्त स्वर कानी पडला—

“अरे जोगी, नको रे जाऊस ! शरीर जाळून त्याची चिमुटमर राख उरली; हवी तर ती आपल्या अगास फास, पण जाऊ नकोस ! ”

अगातून जणू बाळ धावून गेले हाच तर तो स्वर ! येथे त्या सायळयापर्यंत पोचणारा जो कसगही अडथळा मानीत नाही. गीत सुरुच होते अचानक थांबून दिदीने अति करुण स्वरात घातलेली सार ऐकली—

“जोगी ५५ ! ”

ज्या मधुर मत्तीसाठी साधक देव पाण्यात घातून बसतात, तिचा ईप्सू स्पर्श या हाकेला शाला आहे या एकाच समर्पित स्वरासाठी योगी जन्मजन्माचे गर्भवास सहन करात असतात

तलत महमूद

दिलदार सहकारी

एकोणीसने सत्तेचाळीसअडेचाळीस साल भसेल. मी कल्कत्याला होतो तेव्हाची गोष्ट. 'हिज मास्टर्स हॅण्ड्स' या ग्रामोफोन कंपनीद्वारा माझ्या पुष्कळ ध्वनिमुद्रिका प्रकाशित होत होत्या. त्यापैकी 'तस्वीर तेरी दिल मेरा—'

या गसल्याने तर मला विशेष नागरीक मिळवून दिला होता. या सुमारास एक अत्यंत मुरेल, मुलायम आणि दर्दमरा असा नवाच आवाज अभूतमधून माझ्या कानावर पडू लागला होता. हा आवाज आणि त्यातला गोंड्या काही वेगळाच होता. विशेषतः या आवाजातल्या 'भायेगा, भायेगा, भायेगा आनेगा' या गीताने तर मी अगदी झरावून गेलो होतो. त्यामुळे या आवाजातले प्रत्येक गीत मी मोठ्या आवडीने आणि उत्सुकतेने ऐकत होतो. त्या सुमधुर आवाजाचा मी विलक्षण चाहता बनलो श्रीमती लता मंगेशकर यांची व माझी पहिली ओळख ही अशी झाली. त्यावेळी मी त्यांना प्रत्यक्षात पाहिलेही नव्हते. परंतु त्यांची गीते ऐकून ही एक अत्यंत गुणी आणि अवामान्य गायिका आहे असे मी तेव्हाच अनुमान काढले होते.

लताजींचा आणि माझा प्रथम परिचय झाला तो दिवसही मला चांगलाच आठवतो. नशीब पादण्यासाठी मी कल्कत्याहून मुंबईला आलो होतो मला एमोफीसो पट्टणपन्नास साली पहिलीच संधी लाभली ती अनिउ विश्वास यांच्या संगीत निर्देशनासाठी 'आरश्द' या चित्रपटासाठी पार्श्वगायन करण्याची. अनिल वि. राय यांच्या घरीच लताजींच्या प्रत्यक्ष परिचयाचा योग आला. पादण्या शुभ्र पोशाखातीत त्या अत्यंत साध्या, सटपाळळ वाघ्याच्या गायिकेकडे मी काही क्षण पाहूनच राहिलो होतो. जिच्या आवाजाने मी कल्कत्याला असताना अनेकदा मारावून गेलो होतो ती साक्षात माझ्यापुढे उभी होती. लताजींचे गोंडकेच बोलणे, मिनस वागणे आणि दुसऱ्या कलावंताच्या कंठची कटर करणारी गुणग्राहक वृत्ती यामुळे त्यांच्याविषयीचा माझा आदर द्विगुणित झाला. "याचा प्रत्यक्ष परिचय आज झाला असून तरी याचा आवाज माझ्या कानी अनेकदा पडला आहे मरेच, हे फार मुरेल गातात!" या त्यांच्या उद्‌गारांनी तर माझ्या अगावर मूढभर मास चढले. कारण त्यांजनी मी नवीन होतो. नाचपाटनच मार्ग काढत होतो. तर लताजींनी अल्पानधीतच विलक्षण जम

लता

घसल्ला होता. त्याच्या नावाचा बराच बोल्बाला झाला होता. अशा परिस्थितीत त्याचे उत्तेजनपर शब्द मला फार मोलाचे वाटले यात नवल ते काय ?

त्यानंतर अनिलदाच्या घरी बारवार आमच्या भेटी होऊ लागल्या. लताजी अनेकदा आपल्या गाडीतून मग कधी रन स्टॉपपर्यंत तर कधी रेल्वे स्टेशनपर्यंत पोचू लागल्या. त्यावेळी स्वतःची गाडी ठेवण्याची माझी परिस्थिती नव्हती. अशा वेळी त्याच्या तांडन अनेक गायकांची प्रशंसा ऐकायला मिळे. स्वतः बद्दल मात्र त्या चुकूनही कधी एक शब्दही काढत नसत. वास्तविक हा वेळ पाहिले तो त्यांनी बरेच कर्तृत्व गाजवले होते. म्हणूनच लताजी गायिका म्हणून मला जितक्या थोर वाटताने त्यापेक्षाही माणूस म्हणून त्या मला आभाळाएवढ्या भेष्ट वाटलेल्या आहेत.

त्या वेळेपासून गेले दीड तर आमचा सतत एकत्र काम करण्याचा आणि एकत्र गाण्याचा योग येत आहे. या अरवीत आम्ही गाइलेली अनेक द्रव्यगीते लोकप्रिय झाली आहेत विशेषतः त्यातील कश्मिरप्रधान अशा द्रव्यगीतांनी तर जनमनाची चांगलीच पकड घेतली आहे. 'दिलमं समा गये सजन, फूल खिले चमन चमन' (सगदिल), 'तेरी चमकती आंखोंके आगे ये सितारे कुछ भी नहीं' (छोटे बानू), 'गया अपेरा हुआ उजाड़ा' (मुहब्बात का तारा), 'दिल दिल से कह रहा है' (परछाई), 'तूमी तो मेरी पूजा हो' (सोहगान) यासारखी आमची कितीतरी द्रव्यगीते चांगलीच गाजली. अगदी अलीकडे आम्ही 'जहाँ आरा' या चित्रपटासाठी मदनमोहन यांच्या संगीत निर्देशनाखाली एकत्र गाइले आहोत. 'दाग' या चित्रपटातील एकच गीत मी दिलीपसुम्माससाठी तर लताजी निम्मीसाठी गाडल्या. गीताचे शब्द आहेत 'ऐ मेरे दिल कहीं और चल'. हे गीत लोकप्रियतेचा नवाच उधाळ प्रस्थापित करून गेले. आपण म्हटलेलेच गीत लताजींच्या तांडन ऐकणे हा एक नवाच अनुभव होता.

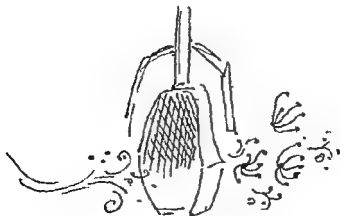
लताजींच्या आवाजबद्दल आणि गायकीबद्दल वेगळे काय बोलवे ? अत्यंत कठीण ताना आणि अवघड हरकतीही त्यांच्या गळ्यातून लीलया निघतात. प्रत्येक सुर अगदी सच्चा आणि सुरेल असल्याने ऐकण्यास अतिशय आनंददायक होतो. शास्त्रीय संगीताची त्यांची जाणकारी इतकी की कोणतीही स्त्री आपल्या गळ्यात त्या सहजपणाने सेळू शकतात—पेडू शकतात त्यामुळे चित्रपट क्षेत्रातील या पार्श्वगायिकेने शास्त्रीय संगीताच्या गाढ्या व्यासंगी पंडितांनाही अनेकदा विस्मयचकित करून घेऊन दिले आहे. लताजींची प्रहणशक्ती आणि निरीक्षणशक्तीही यापेक्षा जास्त आहे. तशा गोड गळ्याच्या गायिका अनेक. पण भावपूर्णतेने गाउन रसपरिपोष करण्याचे सामर्थ्य गळ्यात असणाऱ्या त्यांपैकी फारच थोड्या. त्यामुळेच लताजींचे महत्त्व विशेष. अवघ्या तीन मिनिटांचे त्याचे गीतही रसिकांच्या हृदयावर किष्कण परिणाम करून जाते.

मी लग्नोचा, माझी मातृभाषा उर्दू. गीत गझलच्या आवडीमुळे उर्दू साहित्याचा आणि विशेषतः काव्याचाही मी थोडाफार अभ्यास केलेला पण लताजींचे उर्दू शब्दांचे उच्चार ऐकून मीच काय, उर्दूचे गाडे पडितदेखील थकू होतात. उर्दू भाषेचा ढग त्यांच्या गळ्याने बरोबर आमवात केला आहे. हे नेत्र उर्दूपुरते नाही, तर ज्या ज्या भाषेतही गीते त्या गाडल्या आहेत त्या भाषाच माराच्या बारातीत असे म्हणता येईल. प्रत्येक भाषा अवगत करून घेण्याचा त्यांनी कसोशीने प्रयत्न केला आहे.

एकदरीने कलावतारदल आणि त्यातही विशेषतः आपल्या सहकाऱ्याबद्दल त्यांना आग्र आणि अभिमान वाटतो. कलाकाराचा अस्मान झालेला त्यांना कधीही सहन होत नाही. या संभर्मात मला एक प्रसंग आठवतो आहे. 'मेहरबानी' या चित्रपटाच्या गीतांचे ध्वनिमुद्रण चालले होते. मी तेव्हा या क्षेत्रात नवाच होतो त्या दिवशी प्रथम माझ्या स्वनम गीतांचे ध्वनिमुद्रण शाखावर मग माझे आणि लताजींचे द्रव्यगीत ध्वनिमुद्रित व्हावयाचे होते. पण तीन चार वेळा तालीम होऊनही

माझे गीत संगीतदिग्दर्शकांच्या मनासारखे जमत नव्हते. काय चुकत होते हे मलाही नीटसे कळत नव्हते. मी काहीसा नाराज आणि निराश झालो होतो. इतक्यात लताजी तेंपे आल्या. त्यांना पाहताच संगीत दिग्दर्शक महाशय चटवन मला म्हणाले, "तुमचे गीत राहू या आता वाचू. मागाहून धनिमुद्रित करू ते. अगोदर द्वंद्वगीत आटोपून घेऊ." लताजींना त्या संगीतकाराच्या झेलग्यातला कुल्लित भाव चटकन समजला. त्यांनी अगोदर माझेच गीत झाले पाहिजे असा आग्रह घरला. आपल्या एका सहकाऱ्याचा मज्जा अपमान झालेला त्यांना सहन होईना. शेवटी मीच त्यांना आग्रहपूर्वक सांगितले की आपल्यासारखे गाइल्यावर मला आपोआपच स्फूर्ती येईल आणि त्या स्फूर्तीमुळे माझे गाणेही नंतर जपून जाईल. तेव्हा कुठे त्या गायला तब्यार झाल्या. माझ्यासारख्या नवख्या कलाकाराच्या भावनांचीही त्यांनी ही जी कट्टर वेळी त्याचे मला विशेष मोठे वाटले।

पार्श्वगायकाच्या रॉयल्टीप्रकरणातही त्यांच्या स्वभावाच्या या तेजस्वी पैलूचे दर्शन झाले. मी तेव्हा पार्श्वगायकाच्या सधनेचा विटणीस होतो. लताजींना रॉयल्टी मिळत होनी पण सर्वेच गायक कलाकारांना तिचा पाशदा मिळाना या शुद्ध नि स्वार्थी हेतूने त्यांनीही कसर घसली होती. आणखी काही बड्या व्यक्तींनी योग्य ती साय दिली असती तर ते प्रकरण निश्चितच घडाला लागले असते. पण शेवटी दुहीमुळे घोटाळा झालाच. या प्रकरणात लताजींना बराच मनस्ताप सहन कराना लागला, पण सहकाऱ्यांवाढी त्यांनी हे सारे धातपणे सहन केले. लताजी आज आपल्या कलाजीवनाचा रोम्यमहोत्सव साजरा करीत आहेत. याच जीवनाचा हीरकमहोरंगही अशाच वेळाने छाजला होतो।

हा जादूगार गळा

जेव्हा लता मंगेशकर हे नाव ठराविक मर्यादेपलीकडे अन्य मुणाच्या माहितीत नव्हते तेव्हा मी त्यांना पाहिलेले आहे आणि आज त्या कीर्तिसंपरावर असतानाहि मी त्यांना पाहतो आहे त्यांना मी नाटकात पाहिले आहे. गाण्याच्या बैठीत गाताना पाहिलेले आहे. त्यांच्या चित्रपटातील भूमिका पाहिलेल्या आहेत. त्याचे ध्वनिमुद्रण होताना पाहिलेले आहे, पण त्यांचा माझा परिचय मात्र अल्प आहे. तथापि संगीताच्या दुनियेत वावरण्याचा मला वारवार योग येत असल्याने जे काही लताबाईंयदल मी ऐकले, त्यावर आधारित अशी त्यांची एक काल्पनिक व्यक्तिरेखा माझ माझ्या दृष्टीसमोर कित्येक दिवस वावरत आहे.

“लताबाई, अगर आज आप नहीं गायगी तो मेरे भविष्य का क्या हाल होगा! मेरा भविष्य आपके हाथमें है! मेरा नाम होना आपके हाथमें है!” असे एक संगीत दिग्दर्शक कळवळून सांगतो, तर एक निर्माता म्हणतो, “लताबाई, अगर अपने ‘ना’ कह दिया तो मेरी जिंदगी ही खतम हो जायेगी!” एका चित्रपटातील भूमिकेसाठी लागले रुपये मोठदला घेणारी अभिनेत्री आपल्या अटी सांगताना निर्मात्याला म्हणते, “पार्श्वगायिका म्हणून लताबाईंचीच निवड घेतील तरच मी काम करीन, ही माझी पहिली अट!” आणि भाडवळदार म्हणतात, “अमुक कलाकार, अमक्याच कथानक, आणि लताबाईंची इतकी गप्पी असतील तरच आम्ही भाडवळ देऊ.”

असे शेकडो उद्गार काढलेले, त्या क्षेत्रात वावरणारे लोक सांगतात. दोन्ही कानांची पाळी पकडून लताबाईंचे आभार मानतात.

काही दिवसापूर्वीची गाष्ट. गेली बावीस वर्षे ‘फिल्म छायांनी’त असलेला एक वादनकार मित्र भेल्ला. नेहमीच पाठीशी बाघ लागल्यासारखा तो घाईत असायचा. आज तो बराच वेळ माझ्याशी धोलत उभा राहिलेला पाहून मी म्हटले,

“मित्रा, आज तुला इतक बोलायला वेळ कसा काय मिळाला रे!” त्यावर तो म्हणाला, “गेले पंधरा दिवस बसत आढे राह्या!” मी चेष्टेने म्हटले, “असे कधी शालय! शक्यच

नाही!" त्यावर त्याने सांगितलेले कारण ऐकून मात्र मी थकू शालो. तो म्हणाला होता, "लता-बाईंचे स्वास्थ्य ठीक नाही म्हणून सगळी ध्वनिमुद्रणे बंद पडलेली आहेत!" "इतर पार्श्वगायिका नाहीत का?" असे मी म्हणताच तो हसला आणि म्हणाला, "आहेत, टशनानी आहेत, पण कदां राजा भोज और कदां—लताबाईं ती लताबाईं! आमच्या व्यवसायातील उमाशी ती!" आणि माझा तो मित्र लताबाईंसंबंधी बोलत राहिला. सारखा बोलत राहिला.

"असा नोकदार, मुरीला आवाज...अहाहा. दुनिघेत सोडून सापडायचा नाही असा आवाज. तिच्या मुरावर आम्ही आपली बाबें लावून घ्यावीत. संगीतदिग्दर्शक पाव टक्का चाल सांगतो, पण लताबाईं त्यात रसतःचा पाऊण टक्का घाटून त्या चालीचें असं शंभर नवरी सोनं करतात, की तो संगीतदिग्दर्शक अगदी प्राथमिक असला तरी त्याचं नांव होतं. आज एका चित्रपटाचं संगीत निर्देशन करायला दीड लाख रुपये मागणारा तो आपला हा—तसा स्वभावानं अत्यंत गरीब—ज्यावेळी पहिल्यानंच संगीत दिग्दर्शक म्हणून तो उभा राहिला, त्या वेळेची गोष्ट. त्यानं दिलेली पहिलीच चाल जेव्हा आम्हा वृंदवादकाना दाखवली त्यावेळी ती पोरकट चाल ऐकून आम्ही पोटा घटून हंसलो. लताबाईं आल्या. त्यांनी ती चाल एकवेळ ऐकली. त्यांना काय कणाय आली कोण जाणे. पण आपल्या दर्दमरी आवाजात त्यांनी ती चाल अशी म्हटली, की तिचं शालेलं ध्वनिमुद्रण ऐकून आम्ही देखील थकू शालो. मागाहून त्याच एका गाण्यावर तो चित्रपट तगला. तीच चाल सर्वतोमुली शाली."

"किरपेक वेळीं असं होतं की, लताबाईंना वेळ नसतो. आणि एसाचा नवीन संगीत दिग्दर्शकाच्या कळवळीच्या विनंतीला त्यांनी शब्द दिलेला असतो. सारे म्युझिशियन लोक शोब्यात तेल घाटून बाट बघत बसलेले असतात. त्यांनाही दुसरीकडे काय असतात. ही वेळ साधून दुसऱ्या ध्वनिमुद्रणाचं काम करायचं असतं. आणि मग लताबाईं घाईघाईने येतात. तो नवा दिग्दर्शक भिडस्तपणामुळे त्यांना चाल सांगायला क्करतो. मग लताबाईं काय करतात की तो गीत लिहिलेला कागद त्या हातात घेतात. वाचवृंशाला एक दोन वेळा चाल वाचवायला सांगतात आणि निर्देशकानं लावलेल्या मूळ चालीपेक्षा सुरेख असे कांहीतरी म्हणून टाकतात. तो पोरसयदा निर्देशक थकू होतो!"

मी माझ्या मित्राला फुटपाथच्या कोन्यावर बोलत उभा न करता इराण्याकडे घेऊन गेलो. स्थानापन शाल्यावर हळूच मी पुढचा प्रश्न केला—"काय रे, इतर बाबतींत बाईं कशी आहे? की आपलं काम भलं आपण भलं अशा वृत्तीची?"

"मी सांगतो तुला, ही बाईं स्वभावाने अतिशय हळूवार आहे; तिपकीच ती अतिशय मानोही आहे. अपमान तिळा जप देखील सहन होत नाही. केवळ आपल्या व्यवसायातील सहकाऱ्यांचा देखील, एकदा काय शालं, की एका सज्जन संगीत दिग्दर्शकाचा एका निर्मात्यानं म्युझिशियनांच्या समोर जबरदस्त अपमान केला. कारण अगदी तुलक होतं. त्या निर्मात्याचं तें उडट बागणं आम्हा कुणालाही भावळलं नाही. पण आम्ही काही करूं शकत नव्हतो. लताबाईं अजून आल्या नव्हत्या. दुसरीकडचं काम आटपून त्या रात्री दहाला येणार होत्या. अपमान असला होऊन तो संगीत दिग्दर्शक विचारा एका कोन्यात कमाळाला हात लावून बसला होता. आम्हाला तोंड दाखवणं त्याला जड होत असावं."

इतक्यात घाईघाईनं लताबाईं आल्या. त्यांनी संगीतदिग्दर्शकाची चौकशी केली. मी त्यांना मागे फिरल्या आणि स्वतःच्या गाडीत बसून तडक घरी गेल्या. निर्मात्यांना ही गोष्ट कळली तेव्हा त्यांनी लताबाईंनी त्याला चक्रे सांगितले, "म्युझिशियनांच्या समोर मी असताना त्या संगीतदिग्दर्शकाची माफी मागा, तरच मी येईन. नाहीतर तुम्ही परत जाऊ शकता. तुमचं माझं पटणं शक्य नाही."

त्या दिग्दर्शकाने सर्वोत्तमश्च त्या संगीत दिग्दर्शकाची माफा मागितली आणि हा सगळा प्रकार आगेपुन रानी नेन वाजता ध्वनिमुद्रणाच्या सुरवात शाही असा आहे आईचा डगा !”

आम्ही चहाचा घोट घेतला आणि बोलणे पुढे चालू झाले

“बाईच्या हल्लार मनाची गोष्ट सांगतो एका गाण्याचे ध्वनिमुद्रण चालू होत गाण गझल पदतीच हान साधीला असलेल्या तबकजीन अशी अप्रतिम साथ केली की आम्ही सगळेच खूप शान्ती निमायासक सगळ्यांनी एकमुखाने त्याची ताराफ केली पण नुसती तारीफ ! शास्त्र ध्वनिमुद्रण ऐकून आम्ही बाहेर आले आणि आपापल्या रस्त्याग लागायची तयारी करू लागले पण लढावाह त्या तबकजादसाची चौकशी करत होत्या तो त्याच्याजवळ आल्यानंतर त्या म्हणाल्या “वाहवा ! वहात मुदर बजाया आरने ये लीजिये !” असं म्हणून त्यांनी त्याच्या हातावर काहीतरा ठेवलेल आम्ही पाहिल त्या गल्यावर आम्ही चौकशी करी त्या तबकजीच्या हातावर त्यांनी शमर रसपाची नोट बधीस म्हणून ठेवलेली होती”

मी म्हणले, “वाही वर्षापूर्वी कुणाशी त्याच्या बडिलाची पुण्यतिथी साजरी करायचा सकल रग आणि ती मागस त्याच्याकडे वर्गणी मागायला गेली त्यांनी त्यांना रित्तहस्ते दर परत पाठवलेच, पण पुण्यतिथीच्या कायकामासाठी त्या हजर राहिल्या नाहीत ! मी आपल अस ऐकू हो, दर खान देव जाणे !”

“त्याच्या बडिलाची पुण्यतिथी साजरा करणारी ही मागस कोण होती, त्याचा अधिकार काय होता, याचा नू विचार रग आहेस का ? गप्पतरा पुण्यतिथ्या साजऱ्या करण हा एक न्यवसाय होऊ पहात होता कलावत विचारे आमरण फल, की मिहस्तपणान आणि समजाचा रोष होऊ नये म्हणून मुकात्यान वेदात, पुक कायक्रम देतात, आणि पुण्यतिथ्या साजऱ्या करणारे ठेफदार आरले खिम गरम करतात लता मंगेशकराच्या बडिलाची पुण्यतिथी साजरा करण्याचा या सोमाजी गोमाजींना काय अधिकार होता ! त दीनानाथाचे शिष्य होणे की अनुयायी होते, की सहकारी होते होते मोग ? त्यांनी आधी चौकशी केली असावी पुण्यतिथी साजरी करणाऱ्याची मनीषा अज्ञानातली असावी आणि नंतरच नकार दिला असावा आणि कुणीही बोलायल की उठसूत ना असं यागायला ती काय मामुली बाई आहे !”

“काय रे, लताबाईंच्या शास्त्रीय संगीताच्या ज्ञानानंदल तुझ काय मत आहे !”

“गेल्याच दपाची गोष्ट एका चित्रपटात नायिकेला शास्त्रीय संगीत शिकवण्याचा प्रसंग होता पार्श्वगायिका अथातच लताबाई हो या उरतादऱ्या आवाजासाठी निखीहून मुद्दाम एका धरदाज गायकाना बोलावून आणलेले होते”

“तालीम सुरू झाली त्या गायक्यानी ‘मियाच्या म्हातारा तील आलापी सुरू केली व आरोहाअवरोहाची एक अवबध अशी पचणार तान घेऊन ते पुढा पडजाला थाबले त्यांनी लताबाईंना झपारा केला लताबाईंनी ताबडतोब त्या बिम्पतीच आणि तानेच अनुकरण केले अन् तारसतकाच्या मयमावरून आदोलन घेऊन त्या पडजाला अशा रीतीन मिडल्या की आम्हा सर्वांच्या काळजाच पाणी पाणी झाल तो गळ्या सद्गदित होऊन म्हणाला, वहावा ! क्या बात है ! कैसी मुलायम विजली जैसी तान और कैसी सुरीली मीठी आवाज ! इस पड्ज ने तो मरे उम्रभर क रियाज को पानी में मिला दिया ! वाहवा !”

माझ्या मुक्त मित्रान लताबाईंच गुणगान करून माझ्या त्याच्याबद्दलच्या विचाराना अधिक गती मिळी एक अखामाय व्यक्तिरेखा मनाव साकार होऊ लागली जाण्वीतले अठरा तास दाही दिशात गुपून राहिलेला तो आवाज समाजच्या सर्व थरातीउ लोकाना मोहून टाकणारा तो आवाज कैफ चंदन दगला मी त्याची गाणी आठवू लागले शेकडो गाण्यानी गर्दी केली कुठले चांगले, कुठले वाईट हा

निर्णय लागेना. एकात हा गुर गोड आहे तर एकात ही मीड चागली आहे. एकात ही हरकत चागली आहे तर एकात अत्यंत कठीण अशी गिरवीची तान आहे. एकात उत्तम वेहलावा आहे तर एकात सगसगीत पल्या आहे. काही ठिकाणी उत्कृष्ट शब्दोच्चार, काही ठिकाणी ठसका, संपरिपोषा साठी काही ठिकाणी अस्पष्टीकरण, लाघवीपणा इत्यादी गुणनिरीगनी नटलेली, वेताल माणसानाहि तालन मान हल्लायला लागणारी ती श्रुतिमयुर गाणी त्याच वर्गीकरण करणे मला कठीण जाते.

कुठे कोमल 'कल्प' वाळवाचे पाणी बरतो, तर कुठे 'गंधार' विस्मृत करतो. कुठे कोमल निराद इतक्या योग्य प्रमाणात लागतो की बाटवे इतके गाणे ऐकले पण अपा प्रमाणमद कोमल निराद क्वचित् ऐकायला मिळाला. रागदारी मूर्तिमत होऊन डोळ्यासमोर उभी राहाते. दरबारा, मोहा, अडाणा, जीवनपुरी, महार, भारग, शुद्धारग, जयजयवती, बांगभी, लख, तोडी, भैरव, माल्लस, भैरवी, आणि सगळे शब्द इथे गोळा झालेले आहेत.

या गळ्यातील आवाज नुसताच गोड आणि खरेल नाही तर त्याला नैसर्गिक वननही आहे. सर्व स्वरालंकारात सयुक्त भावना आहेत, व त्याचा उपयोग कसा करायचा हे योजनाचातुर्यही लहानाई बळ पूर्णांशाने आहे. मान करण आणि शात रसात त्या विशेष तन्मय होतात. तो त्याचा रिडच असतो. पूरन, पंजाब, महाराष्ट्र, दक्षिण इत्यादि प्रांतातल्या गायकीतील पद्धतीची सर्व वैशिष्ट्ये, गेय संगीतातील नसरा वगैरे गुणांचा आविष्कार त्याच्या गळ्यातून सहजरात्या होतो. किंहुना पाश्चात्य संगीत आणि लोकसंगीत यात देखील त्याच्या गळ्याने उच्च प्रतीची निमया करून दाखविलेली आहे.

'दीनही साज सने मिळाल्या' ही कविश्ये ताचे याची कविता म्हणताना 'देहं बचन तुला' हे कवचे संपन्नाना मुरड झालून घेतलेली ती भावमयुर तान! किना त्यातल्या 'कर करी पारिला' म्हणताना तारसतकातील रूपमाची आस दाखवून घेतलेली तान त्यात जी विलक्षण आवेगाची, भावनेची जाणीव प्रतीत होते तशी दुसऱ्या कुणाच्या गळ्याने कितीहि चांगले अनुकारले तर होणे शक्य नाही!

निय नवी उरज उरज करणारा, थक करणारा असा हा अद्भुत जादुगार गळा.

न गि म

सुरांची राणी

संगीतकार शंकर जयकिशन माझ्याज्यळ लताची खुती अनेक वेळा करीत असत. शंकर तर म्हणत असे की अशा मधुर आणि सुरेल आवाजाची गायिका आपल्या तरी पाहण्यात दुसरा नाही त्यामुळे लताचे गाणे ऐकण्याची आणि तिला भेटण्याची उत्सुकता नितीतरी दिवस मी मनात राळगून होते. 'बरसात'चे चित्रण चाहू असताना बरसातची धनिमुद्रित झालेली गीते त्याने मला ऐकवली आणि परमेश्वराने ह्या गायिकेच्या गज्यावरून मघाची बोटेच फिरवलेली आहेत असे मला वाटले. ती लताची गाणी अत करणापासून निघत होती म्हणूनच काळजाला जाऊन भिडत होती. ही पोरगी लोकप्रियतेच्या अत्युच्च शिखरावर जाऊन बसणार असे भविष्य माझ्या मनाने तेव्हाच वर्तवले होते.

नाजचे लताजीचे बरल यश, अमाप वेगळ आणि त्यांना लामलेली अमाप जागतिक कीर्ती पाहताना एक आशाज नेवडे आविपत्य गाऊ शकतो याची प्रतीती येते. त्याचे हे स्थान हिरावून घेण्याचे सामर्थ्य असलेली गायिका जन्माला याययास नित्येक युग लगतील. ही अतिशयोक्ती नाही 'प्रतिलता', 'सवाद लता' बनवण्याच्या धोण्या मी एकते तेव्हा मला हसू येते. पार्श्वगायिका अनेक असतील, नवनवीन उदयालाही येतील, आणि तरीही लता मगशकर या लता मगशकरच राहतील. हा आवाजच वेगळा, त्याची जातच आगळी. 'प्रतिलता' जन्मल्याची स्वते ज्यांना रगवायची असतील त्यांनी ती अजय रगवावीत, पण ती स्वप्ने सकार होणार नाहीत ही मात्र काळ्या दगडावरची रेघ आहे !

लताजी 'बरसात'मध्ये प्रथमच माझ्यासाठी गाहल्या. तेव्हापासून रजतपटावर आलेल्या माझ्या सेटच्या चित्रापर्यंत त्या सदैव माझ्यासाठी गात होत्या. 'कुठे दिन पहिले एक हसका जोडा' हे माझ्या अभिनयानून सकार झालेले त्याचे गीत खूपच गाबले होते. त्यावेळी मला त्याच्या गीताचा होणारा आनंद काही वेगळाच असायचा. आता मी सखार, पती, मुले यांच्यामध्ये रमून गेले आहे. त्याची गाणी रेडिओवर ऐकण्यावरून सम्राधान मानावे लागते आहे आणि तरीही नुकदाच एक गतीतार अनुभूति मी घेतला तो सगण्यासारखा आहे.

राज खोमला याच्याकडे आम्ही दोघे जेवायला गेले होते. नव्या दमाचे संगीतकार लक्ष्मीकांत

प्यारलाय हेही तेंपे आले होते. या जोडीने एका नव्या चित्रपटासाठी लताजींचे एक वेगळेच गीत ध्वनिमुद्रित केले होते. लताजी आपल्या आवडत्या नरबडोच्या दगाने ते गीत गाईत्या आहेत. त्या दोघानी ते गीत मला ऐकवले. मी डोळे मिटून अगदी तन्मयतेने ते गीत ऐकले आणि ते सपताच माझ्या छोट्या मुलाखारजे नाचावे—नागडावे असे मला यादू लागले. समारंभ संपून घरी पोहोचावयास रात्रीचे बारा वाजले, पण तरीही त्या गीताची मनागरील धुंदी काही उतरेना. घरात पाऊस टाकताच अगदी न राहवून मी फोनकडे घाबले. वापडी निवातपणे शोपली होती. मी माझे नाव सांगून 'लताजींना उठवा' असे काकुळतीने म्हटल्यावर कोणीतरी त्यांना उठवले असावे. लताजींनी फोन कानाला लावला आणि मी एकटी अपड पधरा वीस मिनिटे देहभान हरवून त्या गीतावर त्यांच्याशी बोलत राहिले. उचकवून आलेल्या भायनांना शब्दाची नेमकी पाट दिसत नव्हती. मी कशी वेहोप झाले आहे हेच बघुषा मी पुन्हा पुन्हा ऐकवले असावे. अन्ना ही धुंदी मी अनुभवते आहे.

बरसातची गीते पडद्यावर साकार करताना मला कधी सापासच पडले नाहीत. गीताचे सार कानी आले की आपोआपच त्या प्रसंगातील भावना मनात उमटायला लागत आणि अभिनयानून दाखवता येत. त्याचा आवाजही माझ्या आवाजाशी जुळतो आहे असे याटायचे. देह वेगळे अगतील पण अन्त करणाचे नाते आहे असे याटायचे.

लताजींच्या पहिल्या भेटीचा प्रसंग मला आठवतो आहे. 'आवारा' चित्रपटातील एका गीताचे ध्वनिमुद्रण ताडदेवच्या केमस सिने लॅबोरेटरीत चालले होते. मी प्रत्यक्ष ध्वनिमुद्रण चालू असताना ते गीत ऐकावे अशी शक्य विशय याची इच्छा होती. मी गेले तेव्हा वादनासह गाण्याची तालीम चालू होती. मी रेकॉर्डिस्ट मित्र कादक याच्या शेजरी जाऊन बसले. तेथून मला लताजींची फच पाठमोरी आडूती दिसत होती पादया शुभ्र वस्त्रातील ती कुश मूर्ती पाहून मनात आले, "एवढासा जीव पण आवाजाना जोन काही वेगळाच आहे!" गीत सुद्वित झाले आणि आम्ही प्रत्यक्षात मान काहीच बोलता आले नाही. मी त्याचा प्रेममराने हात दारला फक्त. पुरे म्हणजे मला त्यांना कितीतरी सगायचे होते. त्याची गीते पडद्यावर साकार करताना मी अनुभवलेल्या अनंतविष भेद. आज त्या औपचारिक परिचयाचे गाढ मैत्रीत रूपांतर झाले आहे. त्या माझ्या कुटुंबियांपैकी एक बनल्या आहेत. माझे पती सुनील दच लताजींना आपली बहीण मानतात. नहीणभावडाच्या प्रेमांमुळे दरवर्षी वेणान्या रक्षावधनाच्या सजाला माझ्या घरात एक वेगळेच महत्त्व प्राप्त झाले आहे

लताजी ज्या माझ्यासाठी तशाच इतर गायिकांसाठीही गायत्या आहेत. प्रत्येक वेळी असे यशाचे एक रहस्य असावे चतुर आणि सर्वांगीण तपारी असलेली गायिकाच अशा विविध दगानी गाऊ शकेल. आपल्या गीतांमून गीत गाणाऱ्या स्त्रीचे व्यक्तित्व, व भावना, प्रसंग, यातावरण त्या उभे आहे. त्यामुळे त्यांनी करण गीते पडद्यावर आणताना डोळ्यांमून आसवे यावीत म्हणून मला कधी लिखरीन वापरावे लागले नाही. 'आण' चित्रपटाच्या वेळी 'राजा की आनेगी बरात' हे त्यातील जाऊन उभी राहिले. त्यांच्या प्रसंगाच्या बल्यतेने आणि त्या भावें सुरांनी मला कितीतरी वेळ दुदवेच येत होते. ते चित्रण संपले तरीही माझ्या मनावरचा तो परिणाम पुसला गेला नव्हता. आणि आज इतकी वर्षे उजळली तरीही मी तशीच आसवे गाळीत ते गीत ऐकते

अशाच लताजीच्या आग्राजाचा प्रभाव 'भद्रहडिया'च्या चित्रणाच्या वेळी मी आणखी एकदा अनुभवला आहे. 'मेरे लाल आजा' हे गीत एक वृद्ध माता म्हणते आहे असे चित्रणात दागण्याचे होते. मग, वृद्ध माता गीत म्हणते ही कव्थनाच कशीशी वाटली आणि मी तसे मेहबूबादेवाना बोझरी दागले. गीत चालले होते. "नौसाद"ची स्वररचना छुतिमधुर होती परंतु गीताला अनुरूप जागा नसल्याने ते फुकट जाईल असे वाटत होते. गीत वगळायला मेहेबूबादेब फारसे राजी नव्हते. शेवटी चित्रण संपले आणि संपूर्ण चित्रपट पाहताना कळले की ते गीत हास्यास्पद न होता थिण्णरमध्ये अनेक हुदरे मान निर्माण करित आहे. लताजीच्या आग्राजाचा हा प्रभाव आहे !

आपल्या देशातील आघाळवृद्ध लताजीच्या रमपूर्ण गायकीवर जसे सतृष्ट आहेत तसेच अनेक परदेशी लोकही त्यांच्याचवपी कमाळीचे कुतूहल बाळगून आहेत. भारतात जेव्हा परदेशी शिष्टमंडळे येतात तेव्हा त्यांचा आग्रह असतो, "लताच्या गाण्याचे कोठे ध्वनिमुद्रण असेल तर सांगा, आम्हाला त्यांना प्रत्यक्ष गाताना ऐकायचे आहे !"

लताजींची ही लोकप्रियता इतरांच्या लोकप्रियतेसारखी क्षणिक न ठरता वयोमानाबरोबर वाढतच गेली आहे. आणि हा लोकप्रियतेला यदावयेर एक व्यक्ती म्हणूनही त्या उचावतच गेल्या आहेत कित्येकांसाठी त्यांनी काय काय केले आहे ते त्यांचे त्यांना माहीत—किंवा त्यांनाही माहीत नसावे ! दुसऱ्याच्या दुःखाने त्यांच्या डोळ्यातून आसवे गळलेली आहेत, त्याप्रमाणे दुसऱ्याच्या सही सही नकळत करून त्यांनी आम्हाला पोन्मर हसलेही आहे. त्यांची मैत्री माझा आधार आहे आणि त्यांचे गाणे हा माझा विसावा आहे.

तुम जिवो हजारो साल, सालने दिन हो पचास हजार !

वसंत जोगळेकर

दीनानाथरावांची मुलगी

पचवीस वर्षे एखादा व्यवसाय प्रामाणिकपणे करणे आणि त्या व्यवसायात अत्युच्च मान आणि कीर्ती मिळविणे ही साधारण गोष्ट नव्हे. १६ मास्य फार थोड्या व्यक्तींच्या नशीवात येते. कलेच्या क्षेत्रात तर ही गोष्ट दुर्मिळच

असते कारण कालानुसार ज्ञान वाढते, अनुभव मिळतो पण शरीर यश्र्व येते त्यामुळे ज्ञान आणि अनुभव येवनाही साणूस हळूहळू आपले स्थान गमावीत असतो. सध्याचा हा नियम आहे. पण काही व्यक्ती अशा अवसात की काल जातो तसतशा त्या अधिकच तेजाने तळवत राहतात आणि आपले उच्च स्थान त्या सतत टिकवतात. या अशा अलौकिक व्यक्तींमध्ये आज प्रामुख्याने अग्रेसर असलेली व्यक्ती म्हणजे लता मंगेशकर. ही लता मंगेशकर व्यक्ती म्हणून कधी आहे ते मी सांगणार आहे. तिच्या सगोवागदल तर आपणा सर्वांचेच एकमत आहे.

लताची माही ओळख शास्त्राला आज पचवीस वर्षे झाली आहेत. या पचवीस वर्षांचा सद्गवास सुलाचा आहे. कारण या दीर्घ कालावधीत आम्हा दोघांचे एकदा देखील भाडण झालेले नाही. चित्रपट व्यवसायात गैरसमज आणि भाडण व्हायला कारणच हवे असते असे नाही. आजूबाजूचे लोक ते काम इमानेइतथारे करतात. पण एकमेकांवद्दल विश्वास आणि आदर असला तर मात्र त्याची कामगिरी सफल होते नाही. आजपर्यंत तरी झाली नाही. पुढचे कोणत सांगायचे ?

एकोणिसवे चेचाळीस हा सन नवीन तारीख आठवत नाही, पण महिना आठवतो, तो मार्च असावा. सखळ पुण्याच्या सरस्वती रुडिओतील माझे ऑफिस मी त्यावेळी 'किती हसाल मराठी चित्रपट दिग्दर्शित करत होतो' हा माझ दिग्दर्शक म्हणून पहिला चित्रपट होता. एक दिवस मराठी रंगभूमीवराल प्रसिद्ध नट अविनाश माड्या आफिसम ये आठे त्याच्यामोडर ३ होती आणि त्यासाठी मी मुलींच्या बोधात आठे असे मी त्यांना सांगितले होते. ते मला म्हण "वसंतराव, हिच नाव त्या हिच्यापद्दत मी तुम्हांग सांगितले होते. गाते अतिशय उत्तम त बोलत होते आणि मी त्या छोट्या मुलीकडे पहात होतो तिचा रंग साबळ्य होता. चेचाला एव

लायत्यामुळे ते चण वसले होते. ती ठगणी होती. रोड होती. एक गोष्ट मात्र माझ्या नजरेत भरली. ती म्हणजे तिचे रिक्त. पार लायरी हसली ती पोरगी. तिचे होळेही मिल्क्षण सुंदर होते. त्यात आत्मनिश्वास होता. अविनाश बोलून होते “आणि ही कोण आहे, माहीत आहे? दीनानाथरावाची ही मोठी मुर्त्या.”

दीनानाथरावाचे नाव ऐकल्याबरोबर मला शाळेतले दिवस आठवले. वसंत संगीत मंडळी आनच्या गायी आली होती आणि मी त्याची बरीच नाटने पाहिली होती. त्याची लतिका, तेजस्विनी, ‘काश्मिरी ही कामे मला अजूनही आठवतात. त्यावेळी गाण्यातले मला पारसे काही कळत नव्हते. पण लोक त्यांना आठ आठ वसमोबर घायचे यावरून ते पार मोठे गाणारे होते एवढे मला कळले होते. लताकडे मी आता आपुलकीच्या नजरेने पाहू लागलो तेव्हाच तिने एक गाणे म्हटले आणि मग तर मला ती सुंदरच दिसू लागली. तिचे सारे रूप मी पाहिले. आणि त्या दिनसायासून ती मला सुंदरच दिसते. ती मला रूप आवडली आणि तिचे पहिले गाणे दोन दिवसांनी आम्ही ध्वनिमुद्रित नेले. मी तिच्याजवळ उभा होतो. गाण्याच्या ओळी होत्या. “नाचू या गडे सारी मनी होत मारी” चित्रपटासाठी गाइलेले हे तिचे पहिले गाणे होते. दुर्दैवाने लता त्या चित्रपटात काम करू शकली नाही. कारण थोड्याच दिवसात दीनानाथरावाचे देहावसान झाले आणि तिच्या सोमयारांत पित्याचे प्रेमळ छत्र नाहीसे झाले.

पार लहान वयात लताला कुटुंबाची जबाबदारी उचलावी लागली. ती स्वतः लहान होती तरी तिच्या इतर भावंडात ती बडीच होती. विनायकराव त्यावेळी पुण्याला होते. तेही दीनानाथ रावाचे मत्त होते. त्यांनी लताला आरव्या छत्राला घेतले. आणि थोड्याच दिवसात ती आणि तिची आई व भाऊ तिच्याबरोबर कोल्हापूरला विनायकरावाच्या नवीन मुरू पेलेल्या प्रफुल्ल पिकवसंमध्ये दाखल झाली. थोड्याच दिवसात मीही प्रफुल्लमध्ये दिग्दर्शक म्हणून सामील झालो. आणि ‘चिमुकला संसार’ या चित्रपटाची जबाबदारी माझ्यावर सोपवण्यात आली. या चित्रपटात लताला एक भूमिका होती. पुन्हा आमचा दोघाचा एकत्र काम करण्याचा योग आला. परकरपोलक्यात वानरगारी ही मुटगी सर्वांची आवडती झाली. ती प्रेमळ होती. बडील मंडळींचा मान ठेवणारी होती. लायरी होती. तिच्या गाण्याबद्दल तर प्रश्नच नव्हता आणि अभिनयात मुळा निचा समज वाजणाऱ्यासारखा होता. लताने एकदाही री टेक पेलेला मला आठवत नाही ‘प्रफुल्ल’ने दीनानाथ रावाची पुण्यतिथी साजरी केली त्यावेळी कोल्हापूरच्या पॅलेस थिएटरमध्ये आम्ही एक कार्यक्रम नेला होता. लताने ‘मैं क्या जानू क्या जानू है’ हे सगळ्या गाणे आणि ‘शूरा भी बरिडे’ ही गाणी म्हटली आणि प्रेक्षकांकडून टाळ्या मिळाल्या. आर्थिकदृष्ट्या लता त्यावेळी काळजीत असायची पण तिच्या सौंदर्याबद्दल एक शब्दही कधी निघाला नाही किंवा तिने कोणाजवळही कधीच काही मागितले नाही. इतकी ती त्या वयातही स्वाभिमानाची मुलगी होती. लहान वयात तिचे विवृत्त नाहीसे झाले होते. तिच्यावर दुःखाचा आगर कोसळला होता. पण यालाहून मुलीने आपले दुःख आपल्या हृदयात लपवून ठेवले. आणि चेहऱ्यावर हसू आणले. आजपर्यंत तेच हसणे तिच्या चेहऱ्यावर तसेच आहे.

त्यानंतर ‘प्रफुल्ल’ सोडून मी मुंबईला आलो आणि शेवाळीन साली ‘आपकी सेवामे’ या चित्रपटासाठी पुन्हा लताने पार्श्वगायिका म्हणून माझ्याबरोबर दोन गाणी ध्वनिमुद्रित केली. पार्श्व गायिका म्हणून ही निची सुखात होती. लताच्या आयुष्याला स्थैर्य येण्याची चिन्हे दिसत होती पण त्या स्थैर्याची चाहूल लागते न लागते तोच पुन्हा एक अपघटित घटना घडली. विनायकरावाचे देहावसान झाले. पुन्हा लताची वगवण मुरू झाली. कुटुंबाची जबाबदारी, जवळ संचय नाही, अशा परिस्थितीत वडलांच्याकडून चालून आलेला गाण्याचा वारसा तिच्या मदतीला धावला. लताच्या अंगी श्रम होता, प्रामाणिकपणा होता, दुःख पचण्याची शक्ती होती. विलक्षण आत्मनिश्वासाने

ती पुढे निघाली, ती मागे न पहाण्याचा निश्चय करूनच. आणि त्यानंतर तिने मागे पाहिलेच नाही. तिचे पाऊल पुढेच पडत राहिले. तिने पार्श्वगायनात प्राविण्य मिळवण्याचा निर्धार केला. मुरबातील अन्वहेतना वाड्याला आली. पण ती ज्येष्ठापासून जरा देखील दळली नाही. आणि थोड्याच दिवसात चित्रपटातील नायक आणि नायिकेपेक्षाही ती जास्त लोकप्रिय झाली. पैसा तिच्या पायावर लोळण घेऊ लागला. तिची कीर्ती भारताच्या बाहेर देखील दारूळ लागली. लता मंगेशकर हे नाव प्रत्येक घरात गादरणे आणि आपुलकीने उचारले जाऊ लागले.

पण लता मात्र दुर्दैवाच्या तडाख्यामुळे अंतर्मुख बनली होती ती उशीच राहिली. तिचे व्यक्तिमत्व बहरले पण ती जास्तच अंतर्मुख बनली. तिच्या या स्वभावामुळे तिच्याबद्दल क्वचित गैरसमज निर्माण झाले तरी देखील ती गप्पच राहिली. माणसाच्या चांगुलपणावरील तिचा विश्वास दळला नाही. कुटुंबाची जबाबदारी तिने पार पाडली. मावंडांचे संगोपन केले. आईला सुख दिले. कन्या म्हणून असलेली आपली जबाबदारी तिने यशस्वीपणे पार पाडली आहे. तिची सर्व भावंडे आज समर्थ झाली आहेत. लताच्या कष्टांचे आणि मेहनतीचे सार्थक झाले आहे.

लता अतिशय हुषार मुलगी आहे. तिला शिक्षण घेता आले असते तर त्या क्षेत्रात देखील तिने भव्यारोहण पथ मिळवले असते याबद्दल मला खात्री आहे. कामाच्या रगाड्यात रांगडली असूनही वृत्तीने ती विचारार्थनीच राहिली आहे. निरनिराळ्या भाषा तिला अवगत आहेत. संतकाव्याचा तिचा व्यासंग दाडगा आहे तसाच तर्जु शायरीचाही. जे कार्य ती हाती घेते त्याच्याशी ती पूर्ण समरस होते आणि ते कार्य यशस्वी करण्यासाठी अहोरात्र मेहनतही करते. संभाषणात लता चतुर आहे आणि तिची विनोदबुद्धीही तडखड आहे.

तिच्या अंतर्मुख स्वभावामुळे आणि कोणालाही शक्य तोवर न दुखण्याच्या वृत्तीमुळे तिच्याबद्दल गैरसमजही भरपूर आहेत. तिच्याबद्दल विशेष आस्था आणि आपुलकी नसलेले काही लोक आज तिचे चाहते आहेत. काही लोक आज तिचे शत्रू झाले आहेत. ती सरकरणी हसतमुख असली तरी तिच्याबद्दल सज्जनांच्या अफगा आणि गैरसमज तिला मनोःपूर्व अतिशय कष्टी करतात. मग ती स्वतःच्याच त्रास करून घेते आणि त्यामुळे तिच्या प्रकृतीवर त्याचा परिणाम होतो.

लता एक निकोप आणि स्वच्छ मनोवृत्तीची व्यक्ती आहे. तिला समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आणि सार्थक नसला तर ती एक अत्यंत विश्वासू भिन्न आहे. या मंगेशकर कुटुंबातले सर्वच लोक कलाकार आहेत. प्रेमळ आहेत. तसेच लहरीदेखील आहेत. आस्था भोसले हे नाव देखील लताच्या खोबरीने लोकप्रिय आहे. ही मुलगी लतापेक्षा वेगळी आहे. लता अंतर्मुख (introvert) आहे तर ही बाह्यमुख (extrovert) आहे. राग आला तर आवाज स्वतःला त्रास करून घेत नाही. ती छोट्याच गात असे, पण आता ती राहणी घाली आहे. धाकटा वाला अतिशय सज्जन मुलगा आहे. तो उत्तम गातो आणि शिवाय तो उत्कृष्ट संगीतदिग्दर्शक आहे. माई आपल्या कर्तबगार मुलाचे मृदु प्रेमळपणाने पाहात आहेत, त्यांना प्रोत्साहन देत आहेत, त्यांची टप काढत आहेत. सर्वजण आजही आनंद आहेत, सुख आहे, समाधान आहे.

सर्वजण आयुष्याची वाटचाल करीत आहेत आणि सर्वांच्या पुढे आहे ती मुलगी. तिच्या छोट्यापणाने विलक्षण आत्मविश्वास आहे, चेहऱ्यावर लावली रिमर आहे, हृदयात प्रेम आहे आणि गोड्यात दिव्य गोडवा आहे,—जिची माती पंचवीस वर्षांपूर्वी ओळख झाली आणि अजूनही ती ओळख कायम आहे, ती दीनानाथरावांची मुलगी लता.

माझ्या आदर्श

गेत्या सव्वीत ज्ञानेश्वरांच्या भालजी पेंढारकर यांच्या 'तावडी माती' या चित्रपटाचा मुहूर्त कोल्हापूरच्या 'जयप्रभा' स्टुडिओत झाला. लताबाई त्या समारंभाला उपस्थित होत्या. प्रत्यक्ष बॅमेऱ्यापुढे जाण्यापूर्वी मी भालजींच्या—माझ्या पायाला स्पर्श घेऊ आणि त्यांच्या पलिकडेच उभ्या असलेल्या लताबाईंना नमस्कार करण्यासाठी ताली वाजले. लताबाई मागे सरकत म्हणात्या, “अहो, माझ्या कसल पाया पडता ! आपल्या आई आज इथ आल्या आहेत. त्यांचा आशीर्वाद घ्या म्हणजे झाला. आईच्या आशीर्वादात सर्वांचे आशीर्वाद असतात.”

मी त्यांना नमस्कार करून म्हणाले, “आईचे आशीर्वाद माझ्या पाठीशी आहेतच, पण मला आरलेही हवे आहेत. आज माझ्या चित्राच्या मुहूर्तांग आपण उपस्थित राहिल्यात—जेवढा माझ माग्य !”

नमस्कार करताना माझे लक्ष लताबाईंच्या पायातील सोन्याच्या साखळ्याकडे गेले होते आणि मनात निवार येऊन गला होता, बाई मोठ्या माग्यवान आहेत गळ्यात सरस्वती आहे, पायाशी लक्ष्मी लोळण घेते आहे !

लताबाईंच्या आणि माझ्या गाठीभेटी तशा पुष्कळ वेळा झाल्या असतील परंतु त्यांच्या आणि माझ्या मग्न गप्पा झाल्या आहेत असे मात्र कधीच घडले नाही. त्याची भेट व्हावी आणि एरवीच्या माझ्या बडबडण्याला खीळ बसवी असेच घडत आले आहे. लहानपणापासून मी त्यांच्या गाण्याची चाहती. त्या सुरानी अनेकदा मला हसविलेले—रडविलेले. परंतु प्रत्यक्षातील लताबाईंची भेट नेहमीच आदरयुक्त भीतीने मानवलेली !

रजतपगार त्याची गीते म्हणताना त्या गाण्यांनी निर्माण केलेल्या भाववृत्ती साकार करण्याची घडपड मी माझ्याकडून करते. ही घडपड लताबाईंनाही मान्य झाल्याचे अलिकडच्या त्यांच्या एका लेखावरून मला कळले आणि मला फार आनंद झाला. माझ्या श्रमाचे चीज झाले असे वाटले. पण पारे म्हणजे हे श्रेयही माझे नाही, त्याचेच आहे. त्याची गाणी ऐकली की तशी स्फूर्ती येते, योग्य

हावभाव होऊ लागतात, ओटांची हातचाल, अंतःकरणाचा जाऊन मिडलेला भावनेने अगदी योग्य तशीच होऊ लागते. हा केवळ माझाच अनुभव नाही तर त्या ज्यांच्या ज्यांच्यासाठी गातात त्या साऱ्यांचा आहे.

लताबाईंच्या लहानपणातील गोष्टी सांगताना माझी आई अद्यापही रंगून जाते. माझ्या घडलांनी, दीनानाथांच्या गाण्यांच्या मैफलीत अनेक वेळा तक्रऱ्याची साथ केलेली. त्यांनीही लताबाईंना लहानपणापासून पाहिलेले आहे. ते अनेकदा लताबाईंच्या स्मरणशक्तीच्या आणि सूक्ष्म निरीक्षण शक्तीच्या आठवणी सांगतात. हे ऐकताना मी मनोमन एखाद्या देवतेप्रमाणे त्यांची पूजाच बांधीत असतं. अनेकदा मला घाटते की, लताबाईं कळत नकळत अगदी लहानपणापासून माझ्या समोरचा एक आदर्शच होत्या. त्या माझे मोठे भद्रास्थान आहेत. म्हणूनच त्यांच्या माझापामध्ये एक भीतिशुद्ध अंतर नेहमीच राहत आलेले आहे.

थोड्याच दिवसांपूर्वी महाराष्ट्र राज्याकडून 'उत्कृष्ट अभिनेत्री' म्हणून मला पारितोषिक मिळाले. लताबाईंनी अभिनंदनासाठी मला फोन केला. सूप क्रीक करून 'असाच नेहमी यशस्वी व्हा' असा आशीर्वाद दिला. मी मात्र आभाराच्या दोन शब्दांखेरीज काहीच बोलू शकले नाही. फोन घंट फेड्यावर होजारीच उभी असलेली माझी आई म्हणाली "येथळीच आहेस, अग, त्यांचं पण नाही का अभिनंदन करायचं! त्यांनाही खूप यशितं मिळाली आहेत." वावरलेल्या माझ्या मनाला माझी चुक कळली पण ती दुस्त करण्याचे भादव मला अवत झालेले नाही! हे असेच आमचे नाते आहे!

चित्रपटांतील अनेक आठवणी माझ्या मनात जाग्या आहेत. 'मोहित्यांची मंशुळा' मध्ये संगीतकार 'आनंदपन' यांचे 'बाई बाई गन मोराचा कसा पितारा जुळला' हे गीत लताबाईंनी गाइलेले आहे. मला ते रजतपटायर माझ्या कुवतीप्रमाणे साकार करायचे होते. मर्याद चित्रणाच्या विषयी माझी प्रवृत्ती भगदीच नरम होती. पण त्या दिवशी ते पितण ब्हायलाच हवे होते. मी थोड्याशा नाखुपीतच ते गीत ऐकायला लागले आणि काही क्षणांतच माझ्यातील निरुत्साह पार नाहीवा शाळा. एका येगळ्या धुंदीतच मी कॅमेऱ्यापुढे उभी राहिले. हा सल्ल त्याच चित्रपटातील 'निळ्या आभाळी, कातरवेळी' हा गीताने खरोखरच मला व्याकुळता आली आणि चित्रणाचीही उर्मी तरली नाही. 'अदालत' ह्या चित्रपटात माझ्या आवडत्या अभिनेत्रीचे-नरगीसचे काम आणि लताबाईंचा आवाज एकत्र आलेला आहे. 'उनको यह शिकायत है की हम कुछ नहीं कहते। अपनी तो यह आदत है की हम कुछ नहीं कहते' हे गीत नर्मिसच्या कल्पयतापूर्ण अभिनयाने आणि लताबाईंच्या आर्तस्वराने असे गूढले गेले आहे की हृदयाच्या तारा पिळवटून जातात. 'अनारकली', 'हम लोग' या चित्रपटांतून त्यांनी गाइलेली गीते अशीच अविस्मरणीय आहेत. ती मला इतकी आवडलेली आहेत की अभावितपणाने सहज गुणगुणावला सांगाचे आणि मग जाणवाचे की अरेच्या, ही तर लताबाईंची पदती, लकव! खरोखरच कल्पित व्हावे तर लताबाईंच्यासारखे!

'शाहीर परशुराम' ह्या चित्रपटात एक असा प्रसंग आहे की शाहीर परशुराम खूप गाजारी असताना त्याच्यावर मनोमन प्रेम करणारी बकुळा पागेखतला विनवणी करते, "देवा, माझं उरलेलं आयुष्य वे पण शाहिरांना नरं कर." मध्यांतरी लताबाईंना अजानून विषबाधा झाल्याचे कळले तेव्हा मी माझा कुलदैवतासमोर असाच पदर पसरवला होता. "अनेक आंत जीवांना आणि अवयवा विश्वाला मोहिनी घालणारा हा आवाज आसंमतात असाच दुमदुमत राहू दे" अशी प्रार्थना केली होती. तीच आज ह्या मंगलप्रसंगी फिरून करते.

दिदी

एकोणीसगे एरेचाळीम किंवा वेचाळीसचे ते वर्ष असावे निंदील 'पन्नाची' स्वर्णमाये पहिले यशीस मिळाले होत राजेगाडीकराच्या चाळीत राहत असू आम्ही त्या वेळी 'पूना गस्ट हाउस' समोरची ही चाळ अमूनही नव्याच

स्मृती उराशी बाळगून उभी आहे

एका दिदीचे अभिनय करायला आपटे नावाने एक गृहस्थ आले होते घराच घळ ते दिदीचे कौतुक करीत होते जाताना "लढा आता, पेढे हवेत हा!" असे घराघर म्हुंगत जिता उतरत असताना एकदमच ते घडले घाडदिशी आणले विचारे ज्या दिदीचे ते अभिनय करायला आले होते तीच ओरडली, "आपटे आपटले आपटे आपटले!"

त्यानंतर हे गृहस्थ त्या रस्त्यावरून कधीही जाताना दिसले की आम्ही पाचहीजण एकदम ओरडत असू, "आपटे, पेढे मिळाले का? आणखीन पेढे हवत का? आपटे आपटले"

भारताचेच नव्हे तर साऱ्या जगाचे मन त्रिंजणारी ही गायिका नेहमीच अशी निरापय आहे अशी सोडकरही आहे

कोणाएका व्यक्तीने मिला फार छळ के की ती त्याच्यावर कसा राग काढते! ती व्यक्ती घरानून परत जाऊ लागली की ही तिच्या पाठीमागून तांड वेडेवाकडे करीत चालते त्या व्यक्तीने मागे वळून पाहिले की ही एकदम पुन्हा गमीर चेहरा करते त्याची पाठ वळली की तिच्या सोड्या परत सुरू होतात एखाद्या व्यक्तीला एकच शब्द घास्वार उच्चारण्याची खय असेल तर त्या व्यक्तीला बोलताना तो शब्द ती इतक्या वेळा, इतक्या वेगवेगळ्या पद्धतीने उच्चारते की आपूण त्याच्या माणसाची हसता हसता पुरेवात होते, पण तिच्या चेहऱ्यावरची एक रेपाही हलत नाही

एकोणीसगे वेचाळीस किंवा चव्वचाळीसचे वर्ष असावे ते आम्ही घारेजण कोल्हापुरला पेंग्राच्या घरात राहत होतो दिदीला 'प्रफुल्ल' मध्ये नोकरी लागली होती बस बस चौता फच घरात आणूनही तांडे खाणारी कमानणारी ती एकटीच त्यातच मला बोन टी की झालेली दारिद्र्याचे यथाथ दर्शन आमच्या घरात होत असे मी आणि उगाताड सगळ्यात लहान म्हुणून दिदीचे आम्ही

अधिक लाडले होते. पण दारिद्र्यामुळे आमचे कौतुक निल करत येत नसे. आणि तिच्या तर गूण वाटे की राजाला नवीन कपडे शिंयावे, उपाय फ्रॉक शिंयावा, माईसाठी एगदी चांगली साडी घ्यावी, पण परिस्थितीमुळे काहीएक शक्य होत नसे. उल्ट वावाचे नाटकातले जुने साद फड्डन दिदीला परकर, पोलका शिंयावा लागत असे.

पण एने दिवशी तिने कमाल केली. आपली इच्छा तिने वेगळ्या पद्धतीने पूर्ण केली. कै. विनायकरावांच्या चित्रपटात लहान मुलासाठी रज्याशी कपडे शिंयले होते, तिच्या आणि पादल्या रगाचे. त्यानून दोन जोड्या दिदीने विनायकरावांच्याकडून मागून आणल्या. आम्ही ते अगाला न येणारे कपडे पाहून किती आनंदित झाले होते, याची कनना त्या परिस्थितीत गेल्याशिवाय येणार नाही. दिदीचे ताढ आनंदाने नुमते फुटून गेले होते. दिदीचा तो चेहरा माझ्या नजरेपुढून कधी हलणार नाही.

‘माझ बाळ’ या चित्रपटात एक प्रसंग होता. अनाथाश्रमाशी मुले मदत मागत आहेत. त्यांच्या हाडी एक समूहगीत होते. आम्ही पाचहीजण त्या गीतामध्ये आहोत. शालिनी पॅलेस समोर ते चित्रण होते. दुपारच्या कडक उन्हामध्ये आम्ही पाच भावंडे चित्रणासाठी उभी होतो परतच, आम्ही त्या दृश्यातल्याइतनेच अनाथ होतो. सारे जण आमच्यावर उलटल्याचा भाव होत असे. पण दिदीचे हात पार मजबूत ठरले आमचे सारे विश्व तिने इकडून ठिकडे नेले. सान्या चित्राचे रंग बदलले. एकोणिसाशे शेंदेचाळीसची रत्ता आणि एकोणिसाशे अठेचाळीसची रत्ता मगसकर किती प्रचंड फरक होता. सगळेच काही बदलले होते. पाठीशी होता नुमता अधकार, हुदने, उसाते; तर पुढे नुमता आनंद, उखाह आणि उगेद.

दिदीच्या आमच्या बायतीतील उखाहल्यानी मर्यादा नव्हती. आम्हाला कुठे ठेवू आणि कुठे नको असे तिच्या झाले होते. परिस्थितीने दाखलेल्या निव्या सान्या इच्छा वर उपासून आल्या होत्या आज बाळासाठी सूट, तर उपासाठी भाक, तर माईसाठी हार काय घेऊ आणि काय नको असे तिच्या झाले होते दोन दिवसात तिने कपड्या-दामिन्यानी आम्हाला नुसते मदडून टाकले आमचे लाड करण्याची स्वतःची सारी हौस तिने भगवून घेतली. पण स्वतःसाठी मात्र तिने एकही बल् हौसेने बदल्या परिस्थितीकडे पाहता राहिली ती. एकच परकर पोलका सह महिने कवा घापरामा लागतो हे तिच्या माहीत होते मला वाटते ती हे कधीच विवक शक्यणार नाही म्हणूनच इतके अपाड नाय कमावूनही तिच्या गर्व नागाची गोष्ट माहीतच नाही

दिदीचे उर्दू शिक्क मला नेहमी यागळत, “बाल, तुम्हे पता है, बाई आज पचीस साल एक जगा क्यु कायम है? वो अपनी जगाह जानती है, जो जरी जित जगा है, वही आपवान है।” उर्दूवरून आठारले, आमच्या दिदीची एक गमत आहे. जर कोणी बंगाली माणूस तिच्या मेगमल आला तर “की खोबोर दाद” म्हणून पहिली पणग चीस मिनिटे ती इतके छान बंगाली बोलते, की ती माणूस आश्चर्यचकित होतो कोणी पनाची आला तर “साथी गल महाराज” म्हणून सरळ पंजवीत ती संभाषण सुरू करते, आणि उर्दूबद्दल तर प्रभव नाही. दिदी उर्दू बोल लागली की चांगल्या ‘कावीलीनी’ आश्चर्यात पडावे इतके तिचे उचार शुद्ध असतात. उर्दूचे प्रसिद्ध शायर मजबूत मुस्तानपुरी तर “हमारी गल्ले सिर्फ लताजीही कुछ फर्क कर सकती है” असे सांगून मोकळे होतात दिल्ली लग्नोचे मुसलमान तर “ये मुसलमान लडकी अपने आपको क्यू मराठी कहलाती है? कुछ समझने नहीं आता ये तलफुज सिया मुसलमानकी हो ही नहीं सकती” असे म्हणताना मी प्रत्यक्ष ऐकले आहे इतके तिचे उर्दूवर प्रभुत्व आहे

आणि हे असे चारपाच भाषा सहज बोलता येणे, एका रिहर्सलमध्ये सवध गाणे पाठ होंगे,

उठण्याही भाषेत गाणे म्हणणे, सहजगत्या नोटेशन करणे, चाल वाधणे, ताना, मुरक्या, रटके सहज तालात घमणिणे, हे सारे त्या विधात्याकडून मिळाली अति नाजूक अशी प्रणिमा लाभली आहे त्यामुळे होणे. संगीतदिग्दर्शकाचे सूर आणि कवीचे शब्द घेऊन दिदी ज्यावेळी गाते त्यावेळी संगीतदिग्दर्शकाचे सूर व कवीचे शब्द ज्या एका सुप्त रसाला-सुप्ताला, दुःप्ताला, प्रीतीला, भक्तीला स्पर्श करू शकत नाहीत, त्या रसाला हिचा स्वर सहज स्पर्श करून येतो

पण तिच्या स्वरातूनही जी अतीव आर्तता भरून राहिली आहे ती तिला समाजाकडून मिळाली आहे. दिदीचे मन अगदी पारिजातफाऱ्या फुलासारखे आहे. एकदा दिल्लीहून येत असताना तिने मोगरीत रेडिओ लावला. बडे गुलामअलीचे गाणे होते. वय आणि आज्ञासुद्धे त्यासाठी आता गाऊ शकत नाहीत. दिदीने त्याचे उत्तम गाणे पूर्वी ऐकलेले. आता ते सरळ सहज गाऊ शकत नाहीत हे पाहून ती अगदी हमखाहमशी बेगुद पडेपर्यंत रडली चारचार एकच पुःपुगायची, “अरेरे, एरदा मोठा कलाकार आता गाऊ शकत नाही. जगा डोक्यात आहे पण गळ्यातून निघू शकत नाही. देवा, असा प्रसंग का आणवोस रे?” तिच्या स्वरातील आर्तता तिच्या याच संवेदनाशील मनामुळे अधिक आर्त झालेली आहे. कलाकार या शब्दाची असल अशीच मूर्ती आहे ती

दिदीचे बालपण प्रतिकूल परिस्थितीतच झाले. गुलामगिरा आणि महासुद्ध यांच्या क्रांतीत सायडलेचे ते निवस होते. कलावताच्या मोक्तातली परिस्थिती त्याला इतके चांगले घडवीत असते की स्वतः प्रयत्न करूनही तो तसा बडू शकणार नाही. जीवनातील बदलणाऱ्या मूल्यांचा कलाकाराच्या व्यक्तित्वावर असा परिणाम होतो की एखाद्या शिल्पकाराने हातात हत्यार घेऊन साऱ्या दगडाचा देव केला आहे असे वाटते. कलावताचे नाजूक, परागाप्रमाणे कोमल असलेले मन सामाजिक जीवनात उठणाऱ्या वादळांसारखे स्थित चा बचाव करू शकत नाही ते एकीकडे कोमल ज्ञाने आणि त्याच वेळी नवीन कलाकार मन जन्म घेऊ लागते. रात्री फुलांनी बहरलला प्राज्ञक सकाळी पार रिता होतो पण वातावरण गंधाने भरून गेलेले असते. कलावताच्या हृदयात फुललेली फुलेही अशीच मोनताळच्या वादळात गळून पडतात, पण त्याचा मुगध कोणीही हिरावून नेऊ शकत नाही. सकाळचा रिता प्राज्ञक रात्री परत फुलतो, कलावताचे रिते मनरी असेच फुलते. पण या घडामोडीत त्याच्या कलासक्त आत्म्यावर अनेक आघात झालेले असतात, त्याच्या जीवनाची मूल्ये बदलून गेलेली असतात आणि तरीही कलासक्त आत्मा मात्र तितकाच मुग्ध, तितकाच निष्पाप असतो त्याला हे सारे सहन होते नाही. तो आफसून उठतो तीच त्या कलावताची कला. हीच दिदीच्या स्वरातली आर्तता

एकदा मैफलीत मेरवी रगात आली होती. बडे गुलामअली दुमरी म्हणत होते. तो शेजारी कुणीतरी रेडिओ लावला आणि “कदर जानेना हो कदर जानेना” हे दिदीचे गाणे लागले. त्यासाठी स्वरातली एवढी ठेवले म्हणाले, “मायाला इसे कहते है सही सूर। अन मै और नही गाऊगा” एगलेली मैफल समाप्त झाली.

हिच्या स्वरातली आर्तता इतकी विलक्षण आहे की म्हातान्या माणसानी-अगदी वृद्धावनातल्या साधूनी तिच्या पायापालाची माती डोक्याला लावताना मी प्रत्यक्ष पाहिले आहे.

एकदा मी अमीर जासाहेबाना विचारले, “खालाहेब, दिदीक गाणेचे बारेमे आपकी क्या राय है?” बराच वेळ ते गप्प बसले, नंतर अगदी भावनावश होऊन म्हणाले, “हमने बरसो रियासत किया, फाक किया! जो बात हम तीन घण्टेमें पैदा करते है, वो सिर्फ तीन मिनटमें पैदा करती है! बाल, क्या दीवाने गालीब फिर लिखा जावेगा? तो फिर क्या जैसी आराज खुदा मी फिरसे कैसी पैदा करेगा?”

मोठमोठ्या गायकानी जिचे श्रेष्ठ मान्य केले आहे अशी आमची दिदी कधी कधी अगदी गमतीवरपणे वागते. एकदा महाराष्ट्रातील सर्व तीर्थक्षेत्रे पाहण्यासाठी तिने एक सफर काढली आणि

पंधरा दिवसांत सर्व महाराष्ट्र पाहिला. सफरील निष्पन्नापूर्वी कुणीतरी तिच्या ओक्यात भरवून दिले होते की अशा प्रसंगात उपाशी राहावे लागते. कधी कधी शाळासाठी शोषावे लागते... आणि एके दिवशी सोळापूरच्या दिदीने खरोखरच आम्हा सर्वांना एका शाळासाठी शोषण्यास सांगितले. हॉटेल मिळत असूनही हिने आमह परत्या की आजची रात्र शाळासाठीच काढायची. पण अंधार पडल्यावर ती रगत: माघ बाबली. तिने मोटारीत बसून रात्र जागवली. पण थांबून ती मित्री आहे अशा कोणीही गेलसमज करून घेऊ नये. नवळ खोऱ्यात रात्रभर प्रवास केला तिने. आमच्या सगळ्यांच्या तोंडचे पाणी पळाले त्या रात्री. पण ही थांत बसून होती. "टाकू मला काय करणार?" म्हणून मलाच उलट प्रश्न केला.

कधी कधी ती साऱ्या विकत घेण्यासाठी जाईल. शंभर साऱ्यांतून एकदोन साऱ्या विकत घेईल मग घरी आल्यावर "इतक्या महारा साऱ्या मी कशात घेतल्या!" म्हणून ओक्याला हात लावून वसेल। पण 'बयप्रभा स्टूडिओ'साठी महिना पाच हजारोंची शीज सोसावी लागते, याकडे माघ तिचे लक्षही जाणार नाही. "स्टूडिओ विमून टाक. तू कशासाठी हा तोडा सोडतेस?" असा प्रश्न तिला कुणी केवळ की ती एकच उत्तर देते. "तो स्टूडिओ मराठी माणसांचा आहे." आणि मग तिचे ते प्रसिद्ध मिथिल हास्य. त्या हास्यातून सारे भाव प्रकट होतात.

अशा या निष्पार दिदीवर एकदा कठीण प्रसंग आला होता. चारपाच वर्षांपूर्वी दिदी घासनघने आजारी होती. वर्षभर तिचे रेकॉर्डिंग बंद होते. "लगाचा आवाज गेला" म्हणून वर्तमानपत्रांत बातम्या यायच्या. दिदी एकटीच घरी पडून असायची. अशातच दिदीने एके दिवशी रेकॉर्डिंग ठेवले. मी दिदीपरोबर गेलो. रेकॉर्डिंग सुरू झाले. पण पहिल्या ताळामरात गाणे संपले का?" मग थोड्या वेळाने ती ठीक गाऊ लागली. मग हापसे धाटले. प्रत्येक ठेकनंतर "गार काही ठीक आहे. तू गा" म्हणून प्रसंग होतो. एकदाचे रेकॉर्डिंग संपले. तोच कोणीतरी सुदाम खुसपट काढले. "आणखी एक ठेक घ्या. हा ठेक घरा नाही." दिदी पार दमली होती. परत आवाज लागणे शक्य नव्हते. थांबून ती इकडेनिकडे पाहताच राहिली. वास्तविक ती अशा गंगेवर आहे की मी सहज सांगू शकत होती, हा "ठेक उत्तम आहे. मी आज गाणार नाही." पण ती तसे गाणार नाही याची मला पूर्ण कल्पना होती. संगीतदिग्दर्शकाचे पूर्ण समाधान होईपर्यंत ती गात राहणार हे मला माहीत होते. हे ओळखूनच खुसपट काढण्यात आले होते हेही मला वाऊक होते. मी पटकन पुढे झालो आणि म्हणालो, "अज ओर ठेक ठेनेकी जरूरत नाही. चलो दिदी."

आमच्या दिदीला असंख्य मित्रमैत्रिणी आहेत. पण तिच्या विशाल हृदयाची कल्पना फारच छेले आहे. अत्यंत पवित्र असा तिचा आत्मा या संसारात अडकल्या आहे. धर्मन्यायानी श्रीकृष्णमंदिरात धीकृष्णाची मूर्ती बसून दिदी खूब रवली. इतकी की मी घाबरून गेलो. आज्ञाज्ञाच्या ओंकारांनी दिग्गज फेरी. पण त्यांना काय माहीत की कृष्णाची मूर्ती बसवताच ती कुठल्या विशाल हरपली होती?

दिदी पवित्रात्मा आहे. खरे म्हणजे तिच्या प्रार्थनेची मुळा आवश्यक्ता नाही.

"जा मी सर वगजदा हुना कभी तो पामी से जाने लगी सदा
तेर दिल से हूं सनम बाइना तुझे फया मिलेगा नमाझमे"

(तुझे हृदयच एक मंदिर आहे. प्रेमविश्व आहे, तुला प्रार्थनेने काय मिळणार?)

माझी दिदी ही अशी आहे.

स्वरांचे लेणे

गोमंतकाच्या निसर्गरम्य भूभावर पाऊल टाकल्यानरोबर प्रथम योग आला तो मंगेशीच्या दशनाचा पंचपंच टप काल्मी घळ मदिराकडे जात असतानाच कुणातरी प्रवेशद्वाराजवळ असलेले एक घरकुल दागविले आणि सांगितले, “हे लता

मंगेशकरचे घर.” मंगेशीच्या मंत्रिर्ताील पवित्र वातावरण, अरुणोदयाची घटिका, ते इथलेसे घर आणि स्वरक्षित्रीची स्मृती! त्या चंद्रमौळी घरातून, त्या धूसर वातावरणात एक स्वराची लंकेर उठल्याचा आभास झाला—“घन दसाम सुदरा श्रीधरा अरुणोदय झाला ” होनाजी बाळाच्या त्या ‘अधर’ भूपाळीग अमर करणाऱ्या स्वराची लंकेर!

ती लंकेर विरते न विरते गोच दुसरी लंकेर उठली सूर्य उगारण्यापूर्वीच सूर्यास्त झाला आणि मध्यान्हारात्रीच्या कृष्णच्छायेत मन गुरावून गेले उवाड ओसाड, भयाण भेसूर, निरैन-नीरव ‘मदला’तून ‘आयेगा कोइ आयेगा’ असे आत स्वर काळजाल येऊन मिडले आणि मग एका मागून एक अनन स्वररहरी, सहस्रावधी लंकेरी वनात आणि कानात गुनू लागल्या लयीच्या लक्षा घडी लागू एकामागून एक मनावर येऊन आटू लागल्या आणि सुराच्या ‘बरसाती’ने माझे मन मिळत चिन झाले

रंगराच्या सामर्थ्याने कोऽप्यधी मने किंशान्या रताचे कुलग्राम मंगेशी असावे हा केवदा यागायोग याच गोमंत पर्वताच्या पायथ्याशी पार्वतीने कर्पूरगौर नीलकण्ठा आपल्या कटसामर्थ्याने आणि पदलालित्याने जिकले होते त्याच मार्तीला जणू पुढा कड फुलला आणि निराश मनानच नव्हे तर वैतागलेल्या निराग्याना मुद्धा आपल्या रजक रागिणीती दिलासा देणारी रत्ना जमास आली

लतानाईची शकटो गाणी माझ्या मनात रुची घालतात परंतु माझ मन अधिक भारावून जाते ते मास्करान तांब्याच्या कविला त्याच्या मुखातून ऐकताना “जन पळमर म्हणविल हाय हाय” किंवा ‘मावळत्या पिनकरा’ या सारख्या कवितातील तांब्याच्या सान्या गावना जणू स्वराची लेणी चढून समूर्त होताना लतानाईचे वर तर समर्थ आदेसच परंतु स्वरात कुठळीही कविता रुचीव होते त्याचे कारण वेगळेच आहे. आणि ते म्हणजे लतानाईची काव्यात्म वृत्ती लतानाईच्या कवितागायनाला

इतका रसरशीतपणा कसा येतो हे कोडे लतावाईची आणि माझी घनिष्ठ ओळख झाली तेव्हाच लक्षाडले. लतावाईंनी नेचळ घनिष्ठिका यावयाच्या म्हणून काही या कविता पुढूनतरी पेदा केलेल्या नव्हत्या. तांच्याची समग्र कविता वाचल्यावर त्यांच्या अव.करणाचा भेदून गेलेल्याच कविताच त्यांनी गायनासाठी निवडल्या. लतावाईंसारखी अहोरात्र कामात व्यग्र असलेली वाई कवितावाचनात मग होऊन जाते हे कुणाचा सांगूनही खरे वाटायचे नाही. कविता वाचण्याचे लतावाईंना मनस्वी वेड. तांने, कुमुताग्रज, वा. भ. बोरकर आदींच्या अनेक कविता त्यांना सुखोद्भूत आहेत. कवीच्या भावनाशी समरस होण्याइतकी काव्यात्म वृत्ती लतावाईंजवळ आहे म्हणूनच त्यांच्या स्वरात कविता खजीन होते, भावना साकार होतात आणि कविकल्पना मूर्तस्वरूप धारण करतात.

पार्श्वगायनाच्या क्षेत्रात 'स्वराच्या राण्या' अनेक. परंपरात ज्या चार चार राण्या असतात या क्षेत्रात दुसऱ्यातिरुन्त्या मुद्दा 'राणी'चा भाव आणतात. परंतु लतावाई 'स्वरसम्राज्ञी' ठरल्या ते त्या 'हुकुमाची राणी' आहेत म्हणून नव्हे-निखर्गाने त्यांना अलीकडिके स्वराभाषे दिले म्हणूनही नव्हे-तर गीतांतील हिंसा कवितांतील भावना आकलन करण्याइतकी असा मान्य काव्यात्म वृत्ति त्यांच्याजवळ आहे म्हणून. त्यातील भावना सौंदर्य टिपण्याइतकी सौंदर्यदृष्टि त्यांच्याजवळ आहे म्हणून. लतावाईंच्या स्वरातच सौंदर्य आहे असं नव्हे तर त्यांच्या जीवनातच सौंदर्य आहे. तसे नव्हे तर आचरेकरासारख्या श्रेष्ठतम चित्रकाराच्या चित्रकृती त्यांच्या घरात दिसल्याच ना.

लतावाईंना मी प्रथम पाहिले ते रुपेरी पडद्यावर. 'पहिली मंगळागौर' मध्ये एक 'परकरी पोर' म्हणून. ही पोर एक थोर पार्श्वगायिका होईल असे त्यावेळी कुणाच्या स्वप्नात मुद्दा आले नसेल. परंतु पडद्यावर नाचणारी ही पोर पडद्यामागे वाजून गाऊ लागली आणि भारतीय चित्रपटसृष्टीत अभूतपूर्व पराक्रम करणारे 'आठवे आश्चर्य' जन्माला आले. देवकीच्या आठव्या कन्येप्रमाणे ! त्यानंतर लतावाईं देवदुर्लभ झाल्या. त्यांचा भावाज ऐकावा आणि भावपूर्ण नेनाची हुरी गंधर्वकन्या मनश्चक्षुषुडे घनी करावी; या खेळात अनेकांप्रमाणे मीही समाधान मानू लागलो. परंतु योगायोग मनसुराद गप्पागोष्टी करू लागलो. एक मोक्क्या गळ्याची नि मोक्क्या मनाची, खुल्या दिलाची आणि खुल्या आनाबाची गायिका मी अगदी जखून पाहिली. आगतिक कीर्ति लाभूनही निगर्वा, निरभिमानी राहिलेली. लतावाईंना पाहिल्यावर मी मग म्हणले, "तर लता लता म्हणतात ती ही." पण अतर्कन मान म्हणाले, "लता नव्हे, कल्पलता"

या शतकाचा स्वर

“ह्या लता मंगेशकर. एक नव्या, अत्यंत सुरेल, कलदार आवाजाच्या गायिका” या शब्दात सुप्रसिद्ध संगीतदिग्दर्शक नौगाद यानी अट्टेचालीस साली रताची आणि माझी ओळख करून दिली. आता या घटनेला वीस वर्षे उलटून

गेली आहेव. आज आपल्या या राडप्राय देशात रताचे नाव आगलवृडाना इतके परिचयाचे झाले आहे की तिची ओळख अशी करून देण्याचे कारणच पडत नाही.

पुष्कळ काळपर्यंत लोकांचा असा समज होता की कवी गीतरचना करतो, संगीत दिग्दर्शक आपल्याजवळील आकर्षक सुरावटीतून त्या गीताला अधिक सुंदर बनवतो आणि मग पार्श्वगायकाचे काम एवढेच उरते की त्या ओळी त्याने जरा मनाशी धोळवायच्या आणि कवीचे शब्द व दिग्दर्शकाचे सू त्याने आपल्या गळ्यातून लोकाना ऐवनायचे. ह्या सान्या व्यवहारात स्वतंत्र प्रतिभेचा असा काही मागच नसतो. हे कदाचित पूर्वीच्या जमान्यात खरे असेल परंतु लता मंगेशकरच्या उदयानंतर मात्र मुळीच खरे नाही.

रंवाबाईंचा उदय होण्यापूर्वी सैगल आणि नूरजहा यांचा आवाज सान्या चित्रपटसृष्टीत घुमत होता. ते दोघेही थोर कलावंत होते. आझही त्यांच्या आवाजाचा रूप मोठा चाहता वर्ग आपल्यामध्ये आहे. परंतु त्यांच्याही काळत पार्श्वगायन ही एक नवनिर्मिती आहे असे वाटले नव्हते. चित्रपटात एकाद्या व्यक्तिरेखेचे स्थान कोणतेही असले आणि तिचा स्वभाव कोणत्याही प्रकारचा असला तरी सैगल आणि नूरजहा आपापल्या विशिष्ट घाटणीनेच सर्व गाणी गात आणि त्या त्या व्यक्तींतील, प्रमगातील मात्रवृत्तींची निविधता शाकळून दाखीत त्या मंगेशकरच्या नवनिर्माणक्षम प्रवेनेच प्रत्येक भूमिरेतील कमीअधिक सगळ्या आणि वेगळेपणा प्रथमतः व्यक्त केला. तिने आपल्या आवाजातील जादूच्या साह्याने असे दाखवून दिले की चित्रपटातील एखादी भूमिका ही केवळ कवी लेखकाच्या शब्दातून साकार होत नसते तर तिच्या मुलायम स्वराच्या एखाद्याच आरोहअरोहानतूनही ती मूर्त होते. निरनिराळ्या भूमिकांची बदलती मावस्थिती ही केवळ मुद्राभिनयातून किंवा आंगिक अभिनयातूनच कळने असे नाही तर रताच्या स्वरातील अप्रतिम कपनेही ती व्यक्त करू शकतात. सुराचा आणि

शब्दोच्चारणाचा विविधतापूर्ण आनिष्कार हा लताचा अगदी सास विशेष आहे. लता मगशकरने पार्थ गायनाला एका स्वतंत्र वळेचा, नरनिर्मितीचा दर्जा प्राप्त करून दिला आहे. ही तिची चित्रपटसृष्टीला लाभलेली सर्वात मोठी देणगी आहे हे आज सर्वांनीच मान्य वळेले आहे.

लताचा आणखी एक विशेष आहे. कवीने निर्माण केलेल्या शारित्रिक प्रतिमांचा आशय, समीतदिग्दर्शकाने सांगितलेल्या मुद्रावर्दीच्या आणि त्याने कवितेच्या रचना वधाच्या बाहेर न जाताही ती अधिक समर्थपणे प्रगट करीत असते. हे ती कसे करू शकते याचे मला नेहमी गूढ वाटते आहे. कधी ती एखाद्या शब्दाला अशी विनयून बसते—ज्या काही त्या शब्दाचा वियोग तिला सहनच होत नाही. कधी ती एखाद्या शब्द असा सोडून देते की वाटते एखादे नुसतेच हातातून मुडलेले कूतर झेलदार भरल्या घेते आहे. कधी ती सवालाच्या छंदक्यातच एखादी ओळ म्हणते तर कधी ती एखादी ओळ अशी पुजपुजते की प्रणयातील गूढरम्यता सूचित व्हावी. कधी कधी तर ती असा अशेष पिळगटलेल्या आवाजाने गाते की वाटते, ही हरवलेले आत्मतत्त्व ह्या ओसाडी ओसाडीतून शोधते आहे.

आमच्या चित्रपटसृष्टीत स्वराची इतरा विविधता असलेला, इतका चपळ आणि इतका जादूने भरलेला आवाज यापूर्वी कधीच प्रकटला नसेल. हा मधाळ आणि रोमनुरा स्वर, हा निळ्या नभाशी नाते सांगणारा आणि गुलाबी छटा घेऊन आलेला स्वर, हा आमच्याची व्यथा आणि जीवनाची मुक्त निर्भरता प्रकटवणारा स्वर, हा या दस्तकाचा स्वर आहे.

आमचे जीवन आनंदी आणि उत्साही नसावे यासाठी लताला दीर्घायुच लाभवे !

માઈ, આશા, લતા, રીનાનાથ મીના

લતા-છાયાપટ

છોટી ભાત

‘खनाची’

पारितोषिक विजेती

‘पहिली मगळागीर
मथला भूमिका

‘चिमुक्ला ससार’मध्ये
सता, मा विनायक

आशा आणि रुता

दीनानाथ पुण्यनिधी, १०६६

मीना लदा, उपा, रविशंकर भामसेन चोशा शिवकुमार शमा वसंत देसाई, इंदरनाथ

स्वात बवीरासमेत

ग, गिराही गाल

वरदास जयजी • हा श ताराम लता त्रिपाथी शरार

माणस चित्रण बघताना लता वाळयसाहेब देसाई भाऊजी शरार

पिकेटपट्टेचे स्वागत

नाडगाँ, गुते, मारेकर, मारेकर, देसाई, उधोपर, आशा, कॉन्ट्रॉलर, बर्पो, सता.

चित्र लेखा

आणखी एक गाणे

ताडदेव येथील फेमस सिने लॅबोरेटरी. रस्त्यापासून काहीशी
भात असलेली, बाहेरून अगदी साधी, अनाकर्षक वाटणारी
ही इमारत चित्रपटव्यवसायाचा एक महत्त्वाचा घटक
आहे. चित्रपटातल्या गाण्याचे ध्वनिमुद्रण येथे होत असते.

तथा मुनईमचे ध्वनिमुद्रणाच्या सोयी इतर ठिकाणीही आहेत, मेहनूज स्टुडिओ, राजकमल कलामंदिर,
बॉम्बे लॅबोरेटरी येथेही चित्रपटातली गाणी ध्वनिमुद्रित होतात पण फेमस सिने लॅबोरेटरीतली कामाची
वर्दळ काही वेगळीच. एक रविवारचा दिवस बगळला तर येथे रोज दोन दोन तीन तीन गाणी ध्वनि
मुद्रित होतात. बाहेरच्या मोठ्या रस्त्यावर रहदारी वाहत असते. गाड्या जात येत असत. लोकांचे
निवाचे व्यवहार चालू असतात. आणि येथे या इमारतीत हप, शोक, प्रणय, वात्सल्य, आनंदाची
ठण्डता, क्रीडेचा निर्भर उन्माद-नाना भावनांचा आविष्कार करणाऱ्या, नाना भाषातल्या गाण्याचे
फिल्मच्या अर्थ पट्टीवर स्वरमुद्रण होत असते. निवमिनपणे, निवातपणे, वर्षानुवर्षे हे काम येथे होत
आहे.

चौदा फेब्रुवारी एकोणीसशे सव्विसह. सकाळचा नऊवाडेनऊचा सुमार. 'मेरे हुमदम मेरे दोस्त'
या चित्रपटातल्या एका गाण्याचे आज फेमस सिने लॅबोरेटरीत ध्वनिमुद्रण होत आहे. संगीत दिग्दर्शन
करणार आहे चित्रपटसृष्टीत सध्या आघाडीवर अगलेली हृदयीकांत प्यारेलाल ही तद्वत कलावताची
जेडी. आणि गाणार आहे लता मंगेशकर.

फेमस सिने लॅबोरेटरीची इमारत तशी खोबिस्कर नाही पायऱ्या चढून वर जाताच समोर एक
छोटी गोल्फ लागते. तिच्या दोजारी तेवढ्याच आकाराची दुसरी छोटी आहे. येथील प्रमुख ध्वनिमुद्रक
मिन् काक व त्याचे सहकारी येथूनच गाणे ध्वनिमुद्रित करतात. या खोलीला लागून दुसरे मोठे
दालन आहे. येथून गायक गायिका मायकोफोनसमोर उभे राहून आपली गाणी गातात. या दालनामागे
एक लूप मोठा हॉल आहे. येथे वादक बसतात गाण्याला जशी साथ हवी असेल त्याप्रमाणे वाद्याची
आणि वादकाची सख्या कमी जास्त होत असते.

ध्वनिमुद्रण जेथे वेळे जाते ती खोली अगदी छोटी आहे. कोपऱ्यात ध्वनिमुद्रणचन आहे.

तेथे कात्रक बसले आहेत. त्याच्या शेजारी त्याचे सहकारी ध्वनिमुद्रक मन्गळी आहेत. तेथेच जवळ दाटीवाटीने तीन खुर्च्या ठेवल्या आहेत. त्यातल्या एका खुर्चीवर अमरकुमार बसले आहेत ते 'मेरे हमसफर मेरे दोस्त' चित्रपटाचे दिग्दर्शक आहेत. त्याच्या शेजारी बसले आहेत ते मजरुह सुल्तानपुरी, प्रसिद्ध कवी. आज ध्वनिमुद्रित न्हायचे आहे ते गाणे त्याच्या लेखणीतून उतरले आहे. खोलीच्या उरलेल्या अध्यां भागात एक प्रचंड यंत्र उभे आहे. त्यावर असंख्य आगम्य स्फ. पटणे आहेत. या यंत्राशेजारी कात्रक याचे दुसरे सहकारी कुमार पळळेकर उभे आहेत, सलीम हे त्याचे आणखी एक सहकारी जवळपास आहेत.

खोलीत आणखी नितीतरी माणसे आहेत. कात्रक याच्यासमोरच ही खोली आणि गायक गायिका जेवून गातात ती खोली यांना विभागणारी भिंत आहे. या भिंतीत मध्यभागी एक खिडकी. वज चौकट आहे. तीत एक अष्टक काच बसवली आहे. या काचेतून ध्वनिमुद्रक आणि गायक-गायिका एकमेकांना पाहू शकतात. ध्वनिमुद्रकाच्या यंत्रासमोर, या काचेखाली मितीशी एक कोच आहे. त्यावरही माणसे आगदी ठेचून बसली आहेत. ही सारी मंडळी आली आहेत एखाद्या गाणे ऐकण्यासाठी. एखाद्या वर्षानुवर्षे गात आहे. जवळजवळ शेज तिची गाणी ध्वनिमुद्रित होत असतात. आणि तरीही 'एखाद्या रेकॉर्डिंग' ही चित्रपटदृष्टीतली एक महत्त्वाची पटना असते. तो एक Event असतो. त्यामुळे तिचे रेकॉर्डिंग असले की ते ऐकण्यासाठी धडाडतल्या उत्तमोत्तम तत्त्वज्ञानज्ञा तो परदेशी पाहुण्यापर्यंत आणि चित्रपटनिर्मात्याच्या ग्रातेवार्हकांपासून तो रेकॉर्डिंग आणि एखाद्या कुतूहलाने पन्नासला येणा-या दर्शनमान्य माणसापर्यंत अनेकजण येत असतात. आज ही मंडळी तशीच येथे गोळा झाली आहेत.

कलाक्षेत्रात ज्याचे नाव वर्षानुवर्षे गात आहे असे अनेक प्रतिभाशाली वादक कधीकधी एखाद्या रेकॉर्डिंगच्या वेळी साधीला हजर असतात. सुप्रसिद्ध सारंगवादक रामनारायण, सतूरवादक शिवकुमार, गवरीवादक हरिप्रसाद चौराशिया, व्हायोलिनवादक गजानन कर्नाड यांच्यासारखी बघी कलाकार मंडळी येथे राख करताना अचानक बसवण्यात मिळतात. आजच्या गाण्याला भरगच्च साथ असली पाहिजे. कारण वादकाची सज्या सूर मोठी आहे. आज नितीतरी देशीविदेशी वाद्यांचा येथे मेळावा भरलेला आहे. मॅण्डोलीन, व्हायोलिन, शीशाला, चेन्नो, टफाचेस अशी अनेक वाद्ये त्यात आहेत. टोन्कपासून तो दनन्यापर्यंत निरनरक ताळ्याचे येथे दिवत आहेत. गुणगी व्हायोलिन्स पन्नास ते सीस तरी गिटार ही वाद्येही साधीला आहेत. हॅमण्ड ऑर्गनची योजना केलेली दिवत आहे. फोनर मनोदरी आहेत. सर्गीत दिग्दर्शकाचे मदतगीत द्याम काफळी न्हायप्रोफेशन बाजवीत आहेत. सुप्रसिद्ध तनय प टोन्कपासून नवदुल करीम हे आज येथे उपस्थित आहेत. चद्रु घें बासरी बाजवीत आहेत. त्यांना जॅस्टिंग हरिप्रसाद चौराशियाही आहेतच.

गव्या मारांल. आज तिच्याबरोबर तिच्या दोन मैत्रिणी आल्या आहेत. त्यांच्याशी ती आता हसत हसत काही बोलते आहे.

गव्या वीस वर्षे लता येथे येते आहे. रोजच्यारोज गव्या ज्वनिमुद्रित करते आहे. अगदी छोट्या मुलीपासून तो या बघाययेंतची तिची हाऊली वाट या स्टूडिओने पाहिली आहे. नव्या अनोख्या गायिकेपासून तो विनयद सृष्टीतल्या आजच्या सर्वांभ्रेष्ठ पार्श्वगायिकेपर्यंत तिची होत गेलेली उत्तर्ती, तिच्यामध्ये हाऊली अनेक परिवर्तने येथील भिंतीभिंतींना शात आहेत. इथे असलेला प्रत्येक वादक, या स्टूडिओतला अगदी सामान्य मजदनीस, इथला हरकाम्या नोकर देखील लताच्या चांगल्या परिचयाचा आहे; तिला इथे परच्यासारखेच मोकळे, अनौपचारिक वाटते.

आजचे गाणे कवी मनरुह मुच्छदानपुरी यांनी लिहिले आहे. लता स्वतःच्या नोटपेसवर ते गाणे लिहून घेते. प्रत्येक गव्याच्या शिरोभागी 'भीष्मण' असे लिहायला ती कधी चुकत नाही. त्याचप्रमाणे प्रत्येक गव्याचे स्वतःच्या हस्ताक्षरात लेखन करून घेतल्याशिवायही ती राहत नाही. गाण्यातील विशिष्ट शब्दांवर, विशिष्ट जागांवर त्यास स्वतःच्या अशा तिच्या खुणा वेलेल्या असतात. स्वराचे आवाज, हेल्फाचे सूचित करणाऱ्या. लताखेरीज इतरांना त्याचा अर्थही कळणे अशक्य. त्या वेळी तिच्यावाटीच असतात. गाण्याचे शब्द आणि या खुणा एवढे गाताना तिला पुरेसे असते.

आजच्या गाण्याचे संगीत देत आहेत लक्ष्मीकांत प्यारेलाल. आजची एक अत्यंत छोकरीय जोडी. 'दोस्ती' चित्रपटाला यांनी दिलेले संगीत लोकाना घर आवडल. आणि तेव्हापासून हे सतत आवाहीरच राहिले. पावेळी ते दोघे लताजवळ उभे आहेत. दोघी मुळे तिसांच्या भातली आहेत. यांतून तरातीर पॅट, पादरा घटं घातलेला राखळाण, अबोल, गमीर मुदेचा तरण आहे तो प्यारे. हा उत्तर प्रदेशातला आहे. दुसरा काळी पॅट आणि मरुन रगाचा मॅनिंग घातलेला गोरामोमन, देसणा, हसतमुन तरण आहे तो लक्ष्मी. हा महाराष्ट्रीय आहे. हे दोघेहीजण अगदी छोट्या बघा-पासून वादकाच्या ताफ्यात काम करीत होते. त्यावेळी प्यारे व्हायोलीन वाजवत असे आणि लक्ष्मी मॅडोलीन वाजवत असे. लता त्या वेळेपासून त्यांना ओळखते आहे नव्हे, त्यांना प्रथम विनयदपट्टीत प्रवेश आणि कामे विनंते मिळवून दिली आहेत. आणि आता हे दोघे संगीत दिग्दर्शक शात्यापासून त्यांची निर्तातरी गाणी विने गावली आहेत.

प्यारे एक खुनी ओढून घेऊन लताच्या पुढ्यात बसतो आणि समोरच्या हार्मोनियमवर तिला गाण्याची चाल वाजवून दाखवतो. लता डोळे मिटून स्वर समजावून घेते. मनातल्या मनात ते घोळवते. लक्ष्मी बाजूला बसून ऐकतो आहे.

लललललललललललल

चलो ss सत्रना जहातक घटा चले

लगाएर मुझे गले

'मुझे'वर सुदार मीड आहे. 'चलोss' लता स्वतःच एकत आहे. प्यारे सांगतो. लता गाऊ लागते,

चलोss सत्रना जहातक घटा चले

बाहेर बांधे तिला साथ करू लागतात.

प्यारे सवध गाणे गाऊन दाखवतो. त्याचा आवाज दान्य आहे. प्रारंभ रजत असलेले हे गीत त्याच्या स्वरात गमतशीर वाटते. त्याचे गाणे गाऊन होवच लता पुन्हा एकदा दोनदा पालच्या

स्वरात स्वतःशीच गुणगुणत्यासारखे करते. आणि मग ती चाल ती हुबेहुब आपल्या गळ्यातून उमटवते. मध्येच मान धाकडी करून ती एक सुरेख आलाप घेते. लक्ष्मी पुढे धाकून स्वतःच सुचलेल्या एक दोन ताना तिला सांगते. बाहेरच्या दालनात कोणीतरी ओरडते, "Quiet Please". बांधे पुन्हा सुरात मिळवली जात आहेत. त्याचा गोंगाट चाड आहे. माणसे आपसात बोलत आहेत. पण या तिघांना त्याचा उपद्रव होत नाही. त्यांना त्याची चांगली सवय झाली आहे.

मध्येच पोद्योभापर येऊन फोदो घेऊन जातो. आणखी कोणी तरी येऊन लताला अभिवादन करून अतो. पॅट, बुशमार्ट, हातात भारी घड्याळ, निगरेटचे टिन, काडेपेटी. डोळ्याला काळा गोंगळ. हा कोण असेल ! मोठवसर ? दिग्दर्शक ! स्नेही ! एक सामान्य पाहुणा ! काही कळत नाही.

लता त्याच्याशी दोन शब्द बोलते. हसते. पुन्हा ती हातातल्या गाण्याकडे वळते.

अद्याप गाण्याची चाल तिला उमाधानकारक वाटत नाही. ती काहीतरी सूचना करते. चालीत थोडा बदल सुचवते. तरी सान घेऊन दाखवते. प्यारे ग्लूप होऊन म्हणतो,

"वाहवा ! महोत अच्छा !"

लक्ष्मी लगेच त्याची तरंगम बसवतो.

लता काहीतरी विनोद करते. लक्ष्मी आणि प्यारे हसतात. मध्येच उठून लता बाहेर जाऊन आपल्या ह्यामश्टरला सांगून येते. तिला कॉफी हवी आहे. राखाळी नऊलाच भाजेली असल्यामुळे ती जेवून आलेली नाही. कॉफी घेते. लता कॉफी घेते. कॉफी घेतल्यावर तिला जरा तरतरी येते. मध्येच प्यारे उठतो आणि दोन्ही दालनांना विभागणाऱ्या दारात उभा राहून यादवना सूचना देतो. पार्श्व-संगीत सारखे शुभत राहाते. दरम्यान व्हायोलीनवादक गजानन कर्नाड आत येतात. लता त्याच्याशी बोलते. गाण्याच्या 'नोटेशन'मध्ये ती काही दुरुस्त्या सुचवते. तालात रतविण्यास अननड अशा एक दोन जागासऱ्या काही सूचना देते. त्या सूचनाबद्दल उमा याच्या स्वरात बदल केल जातो.

गाण्यातल्या एका आलापाने लता अद्याप रासक आहे. तिला तो आलाप पसत नाही. ती लक्ष्मीला म्हणते,

"तो आलाप बरा वाटत नाही. लक्ष्मी, हा ऐक तू."

आणि ती आपल्या मनागारला आलाप घेते. पुन्हा चर्चा. पुन्हा विचारविनिमय. पुन्हा बदल. अगदी बारीक बारीक सूचना देताना मोठ्या आस्थेने विचारात घेतल्या जात आहेत. गाण्याचे सौंदर्य तसतसे पालटून, वाढत आहे. आता वाद्याची लय वाढते. वाद्याचीच नव्हे, सगळ्या वातावरणाची जणू लय पाडली आहे. गायिका, संगीत दिग्दर्शक, वादक, सगळ्यांचा एका अभियार वेदोपीने शपाटून टाकले आहे. नवनिर्मितीची वेव्होपी. बारीकजणे गाण्याची उमरच, एकतान गली आहेत. गाणे उत्कृष्ट रूपाचे वागेरीज दुसरे काहीही कोणाला सुचत नाही.

मुद्गर सपना की है
 दुर्मंद क्रियमो हतनी
 तुम चलो हम चले

मशिल बंदम के नीचे
 देखे जो मुझे पीछे
 साजनरी हवा चले

चलो ss सनना

स्टूडिओ या मागूय येऊन 'माइक' नीट लागून जातो. माइकनाळ एक लाकडी स्टँड आहे. हा मागूयान गायताना हात टेकण्यासाठी. त्याची खंभर फिरवी सनरनी. माइकगाडी एक रांग मजगती. दोन्ही मिनींना लागून दोन रांग बोच. मिनींवर मास्विनीची छोटी तम्बीर. तिग पुलाचा हार. तुमच्या मिनींवर कॅमेर. बाहेरच्या खोलीतून मधल्या काचेमागे हे दृश्य पाहिले तर चित्रमंडा तयारारणे दिगते. काचेमागेच्या खोलीतली ही माणसे ऑडिरियममधल्या माझासारंगी फिरताहेतमे पाहते.

त्या माइकसमोर येऊन उभी राहते. स्टँडवर दोन्ही कोनरे टेमून हातावल्या मागूयान्या कागडारून एका अंगेरची नजर फिरवते. मिनु कात्रक तिग इपारा देतात.

गाणे धनिमुद्रित करण्यासाठी बंधुषा रेकॉर्डिंग मशिनमध्ये तीन ट्रॅक्स असतात. एका ट्रॅकर गावियेचा आवाज मुद्रित होतो. एकावर वतुवायांचा स्वर मुद्रित होतो. आणि एकावर गालायांचा स्वर मुद्रित होतो. प्रथम सारे आवाज मरगस घेऊन टेमतात. त्यासाठी वेगळ्या मशिनवर वेगळी डेर लागते असे आणि मग त्या प्रमणात जे बाय, जे सर हवे असतात ते या वेगळ्या टेपवर मिशळून घेतले जातात. हे 'मिश्रण' यथाप्रमाण करण्यासरच धनिमुद्रकाचे सारे कौशल्य अखळवून असते. मिनु कात्रक हे गडी अनेक वर्षे रेकॉर्डिंगची जबाबदारी समळीत असल्यामुळे या बान सीते त्याचे कपूर घेऊन सागायन नको.

माहेरच्या खोलीतले रेकॉर्डिंग मशिन मुरू होते. आत रांग दिसा लागतो. गाण्याची 'अनाउन्समेंट' केडी जाते.

"मेरे हमदम मेरे दोस्त, गँग नर फोर. टेक यन"

मशिन मुरू झाले आहे. डेर गुडळळी जात आहे. आतल्या खोलीतली माणसे आता बाहेरच्या खोलीत, जेथ गाणे धनिमुद्रित होतं तेथे येऊन बसली आहेत. वादकाना इपारा दिला जातो. वाद्यमंडळ मुरू होतो. आणि अचूक त्यात मिशळलेला आवाज एव येतो. लताचा आवाज. वर्षानुवर्षे न शुकता, न शकता मनपसत काम देणाऱ्या यशदातकार तो आजही विश्वासाह, प्रामाणिक आहे. पहिले ध्रुपद लताने गाईल्यानरोपर माणसे मरगतात नि ललच होतात. वर्षानुवर्षे लताची अखरात दोकडो गाणी धनिमुद्रित केलेले मिनु कात्रक देखीत गाण्याला दाद दिल्यापाचून राहात नाहीत.

मुद्गर सपना की है मशिल बंदम के नीचे
 दुर्मंद क्रियमो हतनी देखे जो मुझे पीछे
 तुम चलो हम चले साजनरी हवा चले

चलो ss सनना जहांतक घटा चले

शब्द न शब्द मुग सचळ. भावपूर्ण. गाण्याच्या धारेइतका प्रवाही. वाद्यमेळाच्या साथीनूनही वेगळा कागडगारा, विच्छण मुरेल, येतदार.

उधमी धुद होटे मिटून टमा आहे. तो गाण्याची गमत घेत आहे. समेवर तो रात्रकाने मान हयतो

धडकन तुम्हारे दिलकी उलही हमारे सटते
तुम्हारे तनकी छाया काजल बनी पलकने
एक है दो यदन आंचल के तले तले

दुसरे कडे सपते. प्यारेचा चेहरा उमाधानाने उजळून निघाला आहे. भारल्याला हवे होते तसे गाणे शाल्याचा आनंद त्याच्या उभोवती सुपगरोबर मिशळून दखळत आहे.

पथरीली राहोने तुमसंग मै झूम लगी
खावोगी जब दोकर होटोसे चूम लगी
प्यार का आजसे हमसे सिलसिला चले

गाणे कडव्याकड चालून पुढे सरकत जाते. सपते. पहिल्याच 'टेक'ला गाणे हवे तसे ध्वनिमुद्रित झाले आहे. पण केवळ योगायोगाने. कित्येकदा कोंठेवरी माहीवरी चुकते. बिनसते. आणि एवढा गाण्याचे दहा दहा, पंधरा पंधरा टेक सुद्धा होत राहतात. सकाळी नऊला सुरू झालेले रेकॉर्डिंग रानी दहा वाजता कित्या दुसऱ्या दिवशी पहाटे सपल्याचीही उदाहरणे आहेत. अशा वेळी गायकाची, वादकाची, ध्वनिमुद्रकाची, छात्र्याचीच बरोटी लागते. सहनशीलता प्रमाणाबाहेर ताणली जाते, पण ही माणसे तितकीच जिद्दीची असतात. न चुकता पुन्हा पुन्हा, ताठन ताठ तेच काम ती तितक्याच होसेने, उमेदीने, ताचेपणाने करीत राहतात. पडद्यावर तीन मिनिटात सपणारे गाणे ध्वनिमुद्रित होताना कित्येकदा असे छळते.

गाणे सपल्याबाबेर सगळीकडून उमाधानाचे, कौतुकाचे उद्गार उडतात. 'बहोत अच्छा !'
'गाई फस्ट क्लास' 'वाहवा' 'क्या बात है' एवढी गर्दी उडते.

आता वाद्यनेत्र आता धारला आहे. इतका वेळ ताणून राहिलेले वादक आता अग मोकळे, सेल करतात. सुरवेचा नि श्वास टाकतात. आणि मग नुकतेच ध्वनिमुद्रित झालेले गाणे छोटच मोठ्या दालनात वाजतले जाते. वाजे गरमागरम गाणे. प्रत्येक वादक उभुकतेने ऐकत राहतो. आपापल्या बाजाने बसा सूर दिला आहे त्याचा अंदाज घेतो. येथे फक्त दृश्य नाही. बाकी गाणे पिएटरमध्ये जसे ऐकू येईल तसेच ते येथे ऐकायला मिळते ऐकणाराची अगदी गर्दी झाली आहे. आणि लक्षा— ती कोंठे वरी एका नाजूक उभी आहे तिची छद्मानशी सडसडीत मूर्ती आणि सवध दालन भरून राहिलेला गणराणीत आपाज याची सगती लावणे कठीण वाटते. हिने हे गाणे म्हटले असेल यावर क्षणभर निश्चासही बसत नाही

गाणे ऐकून शाल्यावर काही वेळ हावाचा, हसण्याचा, बोलण्याचा एकच कळोळ उठतो. पण उच आता निस्कण्या आहे. इतका वेळ गाण्यात हरवून गेलेले आपापले अस्तित्व आता जो तो वेगळे करतो आहे, शोधतो आहे.

पण लक्षा पुढे आहे ! गाणे संपताच ती त्यातून अलिप्त झाली आहे बटवेपूर्वी गाइलेल्या गाण्याचे शब्द आता निग विचारात तर ते तिला सांगता येतीलच असे नाही.

ती गर्दीतून बाट काढून तेवून बाहेर पडते रस्त्यावर उम्या अगळेल्या आपल्या गाडीत जाऊन बसते माणसाच्या बोलक्यातून गाडी शुरकन निघून जाते. लक्षाच्या दृष्टीने या सर्व घटनेचा अर्थ इतकाच आहे आजचे निचे काम संपले आहे.

—आणि अशा रीतीने आजारी एक गाणे ध्वनिमुद्रित होते. लक्षाचे गाणे एका सोनेरा कन्याप्रवादेक आजारी एक पान लिहिले जाते.

कानन मेहरू

ती

आज किती आठवण्याचा प्रयत्न केला तरी, तिच्या विश्व
व्यापी मोहक स्वराशी पहिल्यादा माझी चेष्टा ओळखत
झाली ते काही वेळ्या आठवतच नाही मला. आमच्या
घडण्य़ाचे संगीतप्रेम आम्हा सर्वच भावडात उतरले आहे.

पण माझ्या छोट्या मैम्याच हे सगीताचे येड जरा जास्तच आहे. मैम्याचा आम्हाला सत्त हुकुम
असे की सकाळी डोळे उघडताक्षणी रेडिओवरून पहिला स्वर कानी पडला वाहिजे तो हिचाच. तो
स्वर ऐकला तरच सारा दिवस 'मुरेल' जातो अशी त्याची भ्रम. त्याच्या हुकुमाप्रमाणे रोज सकाळी
मी आपली रेडिओला कान लावून बसायची आणि तिचे गाणे सुरू होण्यापूर्वी तिच्या नावाचा पुकार
झाला की रेडिओ मोठा करून मैम्याला ते गाणे ऐकवायची. एके दिवशी माझ्या दुर्दैवाने मी चुकून
भलत्याच गाण्याला रेडिओ मोठा केला. तो वेगून आगाड ऐकल्यानंतरच मैम्या असा भडकलाय
म्हणता. त्यावेळी त्याच्या हातून मी जी थप्पट खाली तिचे अन्धापही मला चांगले स्मरण आहे.

काही वर्षे लोटली आणि मैम्याचा तिच्याशी परिचय होण्याचा योग आला. त्यावेळी त्याच्या
पेशाही आनंदाने अधिक फुलून गेले होते ती मी ! नंतर काही दिवस मी तिचे नुसचे नावच ऐकत होते.
पण एके दिवशी तिची प्रत्यक्ष ओळख करून घेण्याची सुवर्णसंधीही लाभली मला. स्थळ : दिल्लीचा
पालम विमानतळ. काळ : जानेवारी महिन्यातली कुडकुडती रात. अशी वेळी विमानान्त प्रवादी
छेटीशी बाहुली उतरावी तशी ती उतरली. धक धक धक—माझ्या छातीचे टोके मलाच ऐकू येत होते.
कॉलेजात पहिले लेक्चर देवानाही इतकी पात्रले नसेन मी. माझे सर्वांग धरधर कापत होते. काहीसे
थडीने नि काहीसे मीठीने. तेवढ्यात अचानक ती माझ्यासमोर येऊन उभी राहिली. मी पुढे पाऊल
टाकण्या आधीच बासरीचे कोमल सू उमटले, "तुम्हीच कानन ना ?" आणि एकदम तिने माझा
हात हाती घेऊन बोराने दाबला. त्या प्रेमळ स्पर्शाच्या उंचेमुळे माझ्या मनातल्या अनिश्चिततेचा
उरलासुरला असाही पार विरघळून गेला. त्यानंतर "अशोक" हॉटेलमध्ये आम्ही पोहोचतेचोपर्यंत
तिने मला सारलीसारते आपल्याजवळ राहले होते. त्या काही घटकांच्या सहवासात तिच्या
व्यक्तित्वाच्या ज्या एका विशेषाने मग निःशुण मोहून टाकले तो विशेष म्हणजे तिचे अत्यंत

निर्मळ मुक्त हसे ते रळरळते रुणहणते हसू कानी पडले की तिच्या सान्निध्यात आलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला तिच्यापासून आपले परकेपण फार काळ राखताच येत नाही मुळी !

दुसरा दिवस उभाडला 'अशोक' हॉटेल्समधल्या एका भव्य रात्रेशाही दिवाणखान्यात तिचे एक वेगळेच रूप माझ्या निदर्शनाला आले तेथे चित्रपटाच्या दुनियेमध्ये अनेक चादतारे गोळा झाले होते त्याच्या क्षमगाढात ही किती वेगळी दिसत होती. त्या मडळीचा सारंग आग्रह चालला होता, "तुम्ही बाहेर जायचे नाही ह, इथेच आमच्यानरोबर राहायचे मग आपण बरोबर रिड, एकेन खाऊपिऊ, मजा करू." आणि ही मान पुन्हा पुन्हा माझ हात पकडीत म्हणत होती, "मी हिच्या घराच जेवायला जाणार आज !" या गोष्टीची तर मी स्वप्नातही अपेक्षा केेली नव्हती. तिचा तो हट्ट पाहून मला मोठा प्रश्न पडला, आता काय करावे बाई ? आमचे एवढेसे खाणे गरिबाकड घरा त्या घरात हिचे स्वागत करू ? हिला कुठे बसणू ? कुठे जेवण देऊ ? काय पत्तान बनवू हिच्यासाठी ? मन विलक्षण गाढवून गेले होते. बरबर मान, मी छोटे हसत होते. तांडातून उलट सुलट उचरे बाहेर पडत होती. अखेर तो प्रसंग तर मोठ्या शिताफीने टाळला मी, आणि तिला 'ग्लार्ड' मध्ये जेवू घातले. ती तेथे जेवली परा. पण तिच्या निपनाना माझ्याकडे बघून अशा मिष्टिकल्पणाने हसली म्हणता कोणच्या उहासारख्या त्या प्रसन्न हास्यात अशी तज्जर होती, "मला माहीत आहे, या खेपेला आपल घर मला दाखवायच मोठ्या शिताफीने टाळल आहेस त नाही का ? पण पुढच्या खेपेला मान हे चालायच नाही ह तेव्हा इथ येईन ती सरळ दुसऱ्या घरीच येऊन उतरेन मी !"

नंतर ती दिवशीतून सुईच्या परत गेली पण त्या पहिल्या भेटीतच तिने माझे मन असे जिंकून गळले की दुसऱ्या निवरी घरात मैथिलीदारण गुताचे 'पंचवर्णी' काव्य शिकवीत असता मला एक सारसे भय वाटत होते 'लक्ष्मणा' देवजी मी लुक्न 'स्ता' तर नाही ना म्हणून जाणार ?

दुसऱ्या खेपेला आमची भेट झाली तोवर मनाने आम्ही अधिक निवड आले होते. दर न्यानच्या आळात झालेल्या पत्रव्यवहाराने आमच्यातले स्नेहबधन दृढतर नेले होते यावेळी ती दिल्लीला आली तेव्हा मी तिला माझ्या घरीच जेवायला घेऊन गेले. तिच्यासाठी बाहेरची खोली बाहेरच्या खोलीत कुठून जैन पडायला ? ती जी आली ती थेट आमच्या खेपाकघरातच येऊन बरबरची सफाई, सव दिवाळ सजावट कुठच्याकुठेच गेली मी तिच्यावर पार पार रागावले. पण जागपेक्षाही छोऱ्या जागत विस काढले आहेत मी आणि असे बघ, मी भेटायला आले ती माणसाना तुम्ही निरा अयात ती जागा माझ्या दर्शने सुदरच नाही का ! माझे हृदय भरून आले पणदे घोर व्यक्तित्व आहे ह किती सरळ अन् अकृत्रिम स्वभाव !

उहास्यामध्ये मला आपल्यानसार कश्मीरला नेऊन जावे वशी तिची पार इच्छा. तिने मग त्याप्रमाणे लक्ष आग्रहही केला तथापि, कामाच्या अडचणीमुळे मला काही तिच्यानरोबर जाता आले नाही पार वाईट वाटले पण मनात विचार करीत होते, ही तरा तेथे पार मजेत, आनंदात दिसत काहीत अनेक त्यातच मला समाधान होते पण कश्मीरहून तिचे पत्र मग आले ते काही वेगळेच सागत होते. त्यावेळी मला जाणीव झाली की, बरबर अत्यंत उत्पुष्ट, चंचल आणि लहरी वाण्याच्या या व्यक्तित्वाच्या अवघांमि गहन राहातुगुती आणि बारीक शिक्क यांना अनुक्रम घाम सारेल आह ! कश्मीरच्या विच्छन्न सुदर निष्ठापवाही कश्मीरवासी जनतेच्या मिस्र निर्धन आस्थाचा तिच्या मनावर अधिक उष्ण उमटण होता आपल्या पतन तिने मला छिल्ले होते,

“इये जांगोजांगी वाहणारे खळखळते निशर पाहिले की त्यांच्या जागी मला इथल्या गरीब लोकांचे अथु वाहताना दिसतात कानन; आणि इथे उमण्यारी मुदर रंगविरंगी फुले पाहिली की इथल्या दरिद्री जनतेकडे पाहून निमग्नदेवता निधुर उपहसने खडखडा हसत आहे असा मला भास होतो ! इथे कडमीरमध्ये भारी भारी कपडे घातून हिंडायची गरम वायूंचे मला आपल्या मुगविलाससाठी गरिबांच्या तोंडावर चार चांदीचे तुकडे फेकून त्यांना कष्ट करायला लावणं निदान मला तरी सर्वस्वी अशक्य आहे. कधी कधी मनात येते, इथे येणाऱ्या अनेक प्रवाशांप्रमाणे माझेही हृदय पापणाचे असते तर फार बरे झाले असते. मग मी त्यांच्याप्रमाणेच येथे येनीत आणि मजेत दिवस काढत राहिले असते !” असे किती लोक असतील बरे की जे, मुघाची सर्व साधने आरल्यासमोर हात जोडून उभी असताना इतरांच्या दुःखाने दुःखी होण्याइतके मनाचे हळवे असतील ! पण तो हळवेपणा, ती संवेदनाहील वृत्ती इतक्या ऐश्वर्यातही हिने जपलेली आहे. मला आठवते, बडे गुलाम अली खांसाहेबांच्या दीर्घकालीन आजारांनंतर त्याचा दुबळा झालेला स्वर जेव्हा हिने रेडिओवरून ऐकला होता तेव्हा ही अशीच कासावीस होऊन खूप रडली होती. किती प्रयास पडले होते तेव्हा तिला पूर्वेत शांत करायला !

उत्तर भारताचा प्रवास करता करता ती पुन्हा एकदा दिल्लीला आली होती. यावेळी माय मोठ्या प्रयासाने राजा मिळवून मीही निच्याबरोबर भेटकायला बाहेर पडले होते. छपिनेस, हरिद्वार येथील रम्य निसर्गशोभा बघताना तिला झालेला आनंद पाहणे हा देखील एक अविस्मरणीय अनुभव होता ! मी होच अनुभव घेण्यात साठवण्यात मग्न होते. त्या प्रवासातच तिच्या अभिरुचीची आणि विपुल वाचनाची मला साक्ष पडली. मराठी साहित्याचे तर तिने वाचन केले असलेच पाहिजे. पण हिंदी, बंगाली आणि उर्दू साहित्यांतले जे संदर्भ तिच्या झयझट आठवत होते ते पाहून मला खरोखरच विस्मय वाटत होता. आणि तरीही मधूनमधून तज्ज्ञांच्या मुरात ती मला म्हणत होती, “कानन, माझ्या पाठीमागे सतत असलेल्या कामाच्या तगावामुळे व्हाय तेवढे वाचन होत नाही ग माझ्या हातून.”

बुद्धाचन आणि मयुरा येथे भगवान् श्रीकृष्णाचे दर्शन घ्यावे हीही तिची मनीषा होती. विद्वत्पंडितांची परममुंदर मूर्ती बघून ती अशी गहिवरली की तिच्या त्या भावाबद्धाने आम्हीही चकित होऊन गेलो. आज्ञाच्या बुद्धिवादी आणि अग्रज युगात अनेक प्रज्ञादे भद्राशील हृदय दिसून आले की मनात खोल कुठे तरी गूढ बरे वाटते.

मुंबईला जाऊन तिची गाणी कशी ध्वनिमुद्रित होतात ते एकदा बघावे अशी फारा दिवसाची इच्छा होती. शेवटी तोही योग आला. मी मुंबईला आल्यानंतर मला बुहेरी आनंदाचा लाभ झाला. एक म्हणजे तिच्या अकृत्रिम आदिप्यशीलतेचा प्रत्यय आणि दुसरे म्हणजे तिच्या गाण्याच्या अपूर्व गोडव्याचा अनुभव. मी त्या आनंदात अशी काही संपूर्ण बुडून गेले. ध्वनिमुद्रणाच्या वेळी तिचे गाणे ऐकताना वाटे, तिच्या मुखातून सर उमटताना ही त्या शब्दांना गीताचा आत्मा पुरेपूर गवडायला आहे. ध्वनिमुद्रणाचे कार्य म्हणजे खरोखरी एक यात्रिक करामत. पण ही यात्रा लागली की त्या यात्रालाही चैतन्याचा स्पर्श होतो आणि म्हणूनच मग ते गाणे ऐकताना रसिकाची हृदये रममग्न होतात !

तिच्या स्वराची अनुपम जादू एकदा ताजमहलाच्या सान्निध्यातच माझ्या प्रत्ययाला आली होती. तो मार्च महिना होता. आम्ही सर्वजण आप्पायला गेलो होतो. चादणी राज होती. सगमरवरी ताजमहल चादण्यात न्हात संघ उभा होता. सर्वत्र तिल्लपण शांतता पसरली होती. शाळाचे पान देखील हावत नव्हते. आणि एकाएकी उत्फूर्तपणे ही यात्रा लागली. सारे वातावरण स्वरांनी भरून गेले. आम्ही सारेजण स्वरासारगत बुडून आमची तत्रा लागली. ताजची देवभाल करण्यासाठी ठेव-

हेला सेवकगाही भोवती गेल्या दण्डा. ममोर मृत्यूचे निश्चिद्विमान. आणि हक्के दिचे विव्खग
चैतन्यमय सर्गांत. विरोधाने ते दृश्य मनावर अधिक उघट होणे. घारेव्ग तिच्या गायाच्या प्रम-
वाने मनमुग्ध होऊन गेले होते. गाणे सुरुले आणि सेनारिकी एकच पुढे येऊन अदर्थाने तिला
म्हणाला, “बाईसाहेब, इथ गाण म्हणायला उर मनाई आहे.” पण त्याच्या त्या वाक्यात देखील
हिच्या स्वभावपुण्याचे कौतुकच ओतपोत मग्न राहिले होते.

तिच्यापरोवर मुंबईला गेले तेव्हा आरत्या कुटुंबियाबद्दलचे तिचे प्रेम आणि स्नेहाबद्दलचा
जिव्हाळा याचे दर्शन घेण्याची मला मभी मिळाली. आरत्या कुटुंबाची तर ती प्रमुत्त आहे. सान्या
संघाताचा भार ती स्वा वाहते आहे. घरच्या लोकांनी आशा निपटा, त्याची मुराट नि-मारे हिने
आपले मानले आहे. परातल्या एखाद्या व्यक्तीच्या मुगवहन विवेची निवा दुःखाची इवतीची रेण
बरा उमटलेली दिसली तरी हिने आकाशपाठात एक पेटेच म्हणून समजले. त्याच्या अगार
उमटलेला एक लहानसा ओरलटा पाहिला तर स्वतःच्या उदरदस्त धावाचाही तिला निरर पडतो.

गल्या दिनेसरातरी गोष्ट. रेकॉर्डिंगच्या येळी भूख लागल्यामुळे तिने सॅन्डविचस मागवली. काय
होते त्या सॅन्डविचेमज्ये देव जाणे, पण सान्याना सोडून त्यानी आपली हिलाच अन्नविपक्षाचा पेटली.
तिच्यापरोवर मीही ती सॅन्डविचेस खाती होनी. माझ्यावर त्याचा इतका परिणाम झाला नाही. ती
मान भयकर आजारी झाली. तीन दिवस ती पुरी बेहोष होती. मग ती सुखीर आली. मी तिला
भेटायला गेले. मला पाहताच पहिला प्रश्न तिने विचारला तो हा, “कधी आहे तुम्ही मज्नी कातन !”
पुढे ती बरी झाली. आरं, माऊ, बहिणी, परितार सान्याचे प्राणच परत आले !

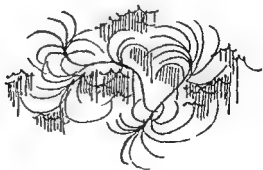
तिच्याइतकी कार्यमय, उद्योगात मटलेली व्यक्ती दुसरी दापनगे कडिग जाईल. पण आपल्या
या सान्या कानातून वेगळी दुसऱ्याच्या आरतीनाबडींवर तिचे चारीक लउ असते. तिला अनेक
मुदर मुदर वस्तू जमण्याचा पोक आहे. त्यातल्या एखाद्या गोष्टीकडे आपण घुसून कौतुकाच्या नदरेने
पाहिले निवा प्रत्येचे दोन शब्द उच्चारले की झालेच. दुसरे दिवशी ती वस्तू ती आपल्यासमोर
आणून हजर करील. ती स्पायचा आम्रह करील. आणि आम्र सरोबाने नकार दिला तर प्रेमळ
पणाने धमकावून म्हणेल, “नाही ना घेत तू ? ठीक आहे. पेंकून देते मी आता ती रस्त्यावर !”
यानुळे होते काय, तिच्याजवळ अवलेल्या एखाद्या वस्तूची निपळ रक्षिकणे प्रसन्न करणेही अवघड
होऊन येते. कशाला सहज बागले म्हणायचेही भय वाटते. कधी कधी मनात येते, हिला म्हणावे,
“तूच मला पार आवडतेस बर ” पण माझी सान्या आहे की असे उद्गार मी काढले की आरत्या
प्रेमळ दृष्टीनून स्नेहाचा वर्षाव करीत हसून ती म्हणेल, “मी आवडते ना तुला ! मग चळ ना मलाच
घेऊन आम्हापरोवर !”

एकीकडे स्नेहासक्तीची ही पराक्राश, तर दुसरीकडे या सवारी जीवांतही कटाक्षाने जेपास-
लेली एक विलक्षण निःसृष्टता, निर्लिखिता, अनासक्ती. तिच्या या निरक्त वृत्तीचे प्रत्यक्ष अनेक
चारीसाराक गोष्टीतून सरले येत असते. मोट्या मोट्या प्रदर्शनाबद्दल मीठी, शब्दबगळ अभि-
नदनाबद्दल अनावड, स्तुतिगजवापासून स्वतःला दूर ठेवण्याचा कष्ट, आणि एकदरच गर्दीबद्दल
आणि गडबडातूनही नरुची तिच्या या असल्या स्वभावामुळे कित्येकदा तिच्याबद्दलचे मेरसमजही
कैलावत जातात. लोक तिला अहकारी समजतात. तिच्यावर गर्वितपणाचा आरोप करतात. नाना यत्ना
पसरतात. असले काही कानी पडले की मग मान एरव्ही सात असणाऱो ही एकदम सगाने मडवून
उठते. ‘आगुरोपिनी’ आहे ती ‘आगुरोपिनी’ बनते. तिला ज्वज्जन बघण्यापूर्वी मी देखील तिच्या
संतापी स्वभावाच्या अशा काही गोष्टी ऐकलेल्या होत्या आणि त्यामुळे मनावून मी थोडीशी भिऊ
नच होते. वाटे, काय सांगायचे, हिचा सत्ताप कशाने मडवून उठेल ते ! पण जेव्हा मी तिच्या संगतीत
काही काळ घालवज तेव्हा तिच्या वर्तनात असा काहीच निश्चितपणा ना विरगती मला आढळून

आली नाही एक मात्र मला जाणवले, ती अत्यंत स्वामिमांनी आहे ममीं झालेली जलम सामाळावी तसा ती आसल स्वामिमान वरते आणि त्यावर झालेला आघात मात्र ती कधीही सहन करीत नाही

त्यामुळेच फिल्मी दुनियेतल्या अतिरधीमहारधींना, इथल्या महान दिग्गजांना तिच्यापुढे मूग गिळून घसने लागते ते तिच्या वाढावर तोंडापुरती तिची स्तुती करतात, आणि तिची पाठ बळताच तिच्यानडल वॉईससाईट चोळतात, अशा तोंडपुण्या लोकांचा तिला संताप येत असल्यास त्यात न समजण्याजोगे, आश्चर्य वाटण्याजोगे काय आहे बरे ! अशा खोट्या लोकांची तिला विलक्षण घृणा आहे आणि ती स्वतः निलळ प्रामाणिकपणे वागणारी असल्यामुळे आपला मोघ स्नेहाच्या, अभि नयाच्या कृत्रिम आवरणापली छत्रून ठेवणे तिला कधीच जमले नाही जमणारही नाही यामुळेच मुंबईसारख्या महानगरात इतकी वर्षे आयुष्य घालूनही येथील कृत्रिम सभ्यतेचे भडक फसव रंग तिच्या व्यक्तित्वावर अजूनही चढले नाहीत यामुळेच इथल्या घराच्या चिपलानून जीवनरस ग्रहण करतानाही तिने आपले व्यक्तित्व कमळासारखे अग्नित, स्वच्छ आणि सरवरील ठेवले आहे फिल्मी जग हे अविश्वासाचे जग आहे इथे जीवनाची मूल्ये प्रत्यही बदलतात सामाजिकता, आत्मीयता, गार्हस्थ्य या सुंदर भावनांची येथे क्वचितच कट्टर वेरी जाते इथले एकदा रस्ते फुटले, अग्न झाले की कोणी कोणाचा नव्हे हे असे निघून विश्व आहे की खाली पडलेल्याला तुडवून त्याच्या अगावरूनच मागल्याला पुढे जाव लागते आणि त्यालाच इथे प्रगती, उन्नती असे म्हणतात मनामध्ये घृणा, इर्ष्या, द्वेष, याने विष रसदत्त असताना इथे चेहऱ्यावर कृत्रिम हास्याचा खोग मुलतय चढवला जातो आणि फसवणुक हा इथला नियाचा परयरीचा शब्द होऊन बसला आहे

अशा या दुनियेत हिच्यासारखी निलळ पारदर्शी मनाची माणसे, आधुनिक सभ्यतेचे दडपण मनावर घेऊन जगण्याचा इत्कार करणारा माणस किती असतील बरे ! म्हणूनच हिंग बागता बोलताना पाहिले म्हणजे धुणभर यातून मनाला विसावा प्यावासा वाटतो आणि या दुनियेला गेलेले अविश्वासा चे, खाटेपणाचे, इभाचे तडेही आज ना उद्या भरून निघतील अशी आशा मनात निर्माण होत

हेमंतकुमार

सफल जन्म हा

लता मंगेशकर हे आता एका व्यक्तीचे नाव राहिलेले नाही. चित्रपटसंगीताच्या इतिहासातील एका कालखंडाचेच ते नाव होऊन बसले आहे. सन्नारीप्रमाणे राज्य भोगलेल्या सुराचे ते नाव आहे. या वैभवाच्या मुळाशी यशासाठी

करावी लागणारी कष्टमय साधना आहे. तसेच निर्भर आनंदाचे, सुजासमाधानाचे क्षणही आहेत. पंधरा वर्षांपूर्वी हिंदी चित्रपटाच्या लगात माझे वस्तान बघवण्यासाठी मी जेव्हा घडपडत होतो तेव्हा 'फिम्बिस्तान' च्या एका ऐतिहासिक चित्रपटासाठी संगीत देण्याची संधी मला मिळाली. त्याच चित्रपटात 'वदे मातरम्' हे सुप्रसिद्ध गीत ध्वनिमुद्रित करायचे होते. माझी इच्छा लहानेच ते गीत गावे अशी होती. फिम्बिस्तानच्या व्यवस्थापकांनी मात्र त्याच्या बऱ्याच सनध्यामध्ये निर्माण झालेल्या दुराव्याची आधीच मला स्पष्ट कल्पना दिली. ते काही किंवा गाण्यासाठी पोलाद शकत नव्हते. मग मी स्वतः राच सर्व जगाबद्दल घेऊन तिला भेटलो. दिने ताबडतोप मला होकार दिला. ध्वनिमुद्रणाच्या वेळी तिची प्रकृती ठीक नव्हती. पण ती स्टूडिओत आली आणि मला म्हणाली, "तुमच्यासारख्या मज्या कलाकारांनोकर काम करायचे नसते तर आजचे ध्वनिमुद्रण मी रद्द केले अणते."

तिने ते गाणे म्हटले. त्यावेळी मला माझा जो गौरव झाल्यासारखा वाटत होता त्याचे शब्दातून वर्णन करणे पसोणार कठीण आहे. मला मुखोद्गत असलेले 'वदे मातरम्' हे गीत. पण त्या गीताच्या परिचित चरणाचाही मला त्या दिवशी जणू प्रथमच अर्थ कळत होता.

त्या चित्रपटाची सवधित असलेल्या एका 'शुष' ने त्या गीताचे पस्तीस प्रदीर्घ 'टेक्स' घ्यायला लावले. त्याच्या त्या कुटीमागे असलेले गरसमज मला माहीत होते. त्यावेळी माझी मनःस्थिती मोठी निश्चिंत होती. धन्याधनाला मी परामूर्त होतो आहे असे मला वाटत होते. परंतु लता धनभरही दगमगली नाही. ती माझ्यादोऱ्यारी हसतमुगाने, समजूतदारपणाने आणि धीटपणाने उभी राहिली होती. न दमता गात होती.

दुसऱ्याचा प्रथम निवार करण्याचा हा तिचा स्वभाव या सर्व वर्षांतून मी खतत पाहत आलो आहे. चाटू घट्टीचे चलनी नाणे असलेल्या एकाद्या लोकप्रिय संगीतविद्वत्संकापेक्षा एकाद्या अस्सल

कल्याणाची, नवनवीन उमेदी शळवून असलेल्या एखाद्या होतऱ्या गीतकाराची लता प्रथम निवड करते त्याच आनंदून संधी देते.

कलाकार म्हणून लता जशी अतुलनीय आहे तशी एक व्यक्ती म्हणूनही ती अजेडच आहे. केवळ हाडामाधाने युक्त असलेल्या प्राणयाच्या या जगाने कविनेच आढळणारे संपदेनाशील अत करण आणि उक्त चेतन्य निच्या टिकाणी आहे. एखाद्या चांगल्या बातमीने, गाण्यातल्या एखाद्या मुदर सुषारदीने वीगेच्या तारेसारंगी शकारवाना ती मग दिसली आहे. तशीच एखाद्या तात्त्विक प्रश्नासाठी परंपरासारंगी ताट, अचळ उमी राहिलेलीही मी तिला पाहिली आहे.

निच्यासारंगी कल्याणी शतकाशतकातून एकदाच जन्माला येत असते.

मी रुध, पैराण शतकात जन्मले नाही याचा मग मोठा आनंद वाप्त आहे

शीपाद जोशीबरोबर लहानगी लता खुडिओत आली. मला वाटले होते नायिका चांगली मोठी असेल. त्या एवढ्याशा मूर्तीची आणि माझी ओळख मान झाली नाही. चित्रित झालेली फिल्म घेऊन मुबईला मी जातच होतो. एक दिवस फिल्म डेव्हलप झाली आणि सर्वांच्या आधी पहिल्या प्रथम मी लताला पटदावर पाहिले. माझ्या आयुष्यातील तो एक माग्याचा योग होता असे आज मला वाटते.

विनायकरावानी 'नवयुग' सोडून 'प्रफुल्ल' कंपनी काढली तेव्हा मीही पुण्याहून कोल्हापूरला त्याच्याकडे आलो. 'प्रफुल्ल'च्या प्रत्येक चित्रात लताबाईंना भूमिका आणि गाणी असायचीच. सस्येच्या वाददिवसादिवशी मोठा समारंभ व्हायचा. त्यात लताबाई आणि मीनाक्षी यांची गाणी, वसंत एरिक यांच्या नकला असा मोठा भरगच्च कार्यक्रम असे. कधीकधी लतालाही नकल करायची त्हर यायची. लोकांचे मनोरंजन ती सहजपणे करायची. एकोणीसशे पंचेचाळीसच्या सुमारास विनायकरावानी कोल्हापूरही सोडले आणि आम्हा सर्वांसह ते मुबईला आले. प्रफुल्लचे सर्व 'युनिट' 'विष्णुबाग गिरगाव' इथे ठेवण्यात आले. मीही तेथे राहू लागले.

मा. विनायक इंपिरियल सिनेमासमोर राहात असत. तिथेच लताचीही व्यवस्था केली होती. त्यावेळी लताला एक सासाहेब गाणेही शिकवू लागले होते. ती. माई, मीना, आशा, लता, हृदयनाथ हे सर्व नानाचौकात राहत असत. त्यांच्याच घरातल्या एका खोलीत एडिटिंग रुम करण्यात आली होती. त्यामुळे मी नाना चौकात नेहमीच जाऊ लागले. सध्याकाळी लताबाईं आरल्या आई माधडाना भेटण्यासाठी त्या घरी याययाच्या परत इतक्या सर्व घडामोडी चालू असूनही आमचा परिचय मान वाढला नव्हता. आम्ही एकमेकांना फक्त ओळखत होतो. एके दिवशी ही सर्व मावडे 'दिवाळी' नावाचा चित्रपट पाहायला निघाली—पण सगळीच इतकी लहान होती की त्यांच्याबरोबर सोबतीला कोणीतरी जावयास इथे होते. ती. माईनी मला त्यांच्याबरोबर पाठवले आणि त्या दिवसापासून आमची ओळख वाढत गेली. काही काळातच मी त्यांच्या घरातीलच एक झालो. ती. माईच्या मायेचे पायरुण त्यांच्या पाच मुलांच्या बरोबराने माझ्याही अगावर घातले गेले. मी पुढे पत्नीसह मुबईत स्थायिक व्हायचे ठरविले. पण राहायला जगा नव्हती तेव्हा ती. माईनीच आपल्या घरातील एक खोली मला रिकामी करून दिली. आमचा जिव्हाळा दिवसेंदिवस ढळू लागला. आता सगळ्यांचे सगळे ठीक चालू झाले आहे असे वाटायला लागले. एवढ्यात ज्याच्या जिवावर आम्ही मुबईत आलो होतो त्या विनायकरावाचेच देहावसान झाले. सर्वांचीच स्थिती निकट झाली. मी लताला विचारले "लता, आता तुमचे कसे होणार?" मला वाटत होते, मी पुरवमाणूस. माझे कसेही निमावेळ या छोट्या मुलीचे कसे होईल? पण लताने नशीब उघडण्यासाठी आपल्या प्रयत्नांची शिकस्त सुरू केली. कोणीही सांगितले की अमुक तमुक दिग्दर्शकाला जाऊन भेट की लता तेथे गेलीच. कित्येक वेळा मीही तिच्याबरोबर जाई आणि तिच्याइतकीच निराशा पदरी घेऊन परत येई. ही सर्व पायपीट चालू असताना ती. माईनी गोव्यातील त्यांच्या मालकीचा डोंगर कोणाला न सांगताच विकला. त्यांच्यावर गुजराण चालू झाली. अखेर श्रीमंगेशावरील माईची मर्ची एक दिवस फळाला आली. बाँबे टॉकीजच्या 'मनरूर' चित्रपटासाठी गुलाम हैदर यानी लताला प्लेबॅकसाठी बोलावले. लता ग्रॅट्रोडहून मालाडपर्यंत लोकलने जायची आणि त्यापुढे भर उन्हात चालत बाँबे टॉकीजच्या स्टुडिओत जायची. केव्हा केव्हा मी तिला या प्रवासात सोबतही करीत असे. या कष्टानुच लताच्या आयुष्यात भाग्याचे दिवस उजळले. 'आये गा आये गा' च्या मुराने आसमत मारून गेले.

सारे म्हणजे सडतर दिवसांत अगर वैमवाच्या प्रारमीही लता इतकी लहान होती की कसे बोलवे, कसे वागावे हे तिला कळणे अवघडच होते. पण मी पाहिले आहे की तिच्यावरील जबाब दारीची जाणोव जरी तिला झाली तरी सगळी समज तिला आपोआपच प्राप्त झाली—ती अगदी

उज्जत गहाणपणाने योग्य ती पावले टाकीत चालली. 'मन्थूर' नंतर लटाचे यश दुमदुमले आणि अखिल भारतातील संगीत दिग्दर्शकांची बेजा तिच्याकडे सुरु झाली. एकेकदा ज्यांनी 'बोळवण' केली होती तेही वेळ लागले. लता पूर्वीचे अनुभव मनात ठळाशी ठेवून सधोकेच गाईली, आणि 'हित्जन' गाडीच्या रूपाने एक दिवस ते छोटसे वैभव दाराशी उभे राहिले. त्या मोठारीची पूजा नारळ फोडून झाली त्यावेळच्या आगहा सर्वांच्या आनंदाचे वर्णन करणेही अशक्य आहे. पुढील वृत्तांत, अगदी विनेमाच्या शब्दात सांगायचा म्हणजे, 'हिलमन' कार मिस होऊन 'शेवरोलेट कार' आली आणि ती. माईनी अगदी यथोचित असे 'युमलस्मी' हे नाव तिला ठेवले. यापुढील काळात लताच्या कामाचा वेग अगदी दुपान होता. यातून सवड होईल तेव्हा स्टुडियोमनजवळील 'परिषद डेरी'त एकत्र जमून आम्ही सर्वजण मनसोक मजा करीत असू.

लताची ही वाटचाल चालू असताना आम्ही 'उदयकला चित्र' या संस्थेची जुळणी करीत होतो. तिच्यातर्फे 'राम राम पाव्हण' चित्र वाढायचे ठरले. दिनकर पाटलांनी आणि मी मिळून कथानक तयार केले. कै. डी. ए. पाटील यांच्या साहाय्याने पैसांची जुळवाजुळव चालू होतीच. संगीत देण्याचे काम लताला चायचे हेही निश्चित करून तिला मोठ्या आत्मविश्वासाने विचारायला गेले. त्यावर "एम्. आर. तुम्ही भागीदार आहात तेव्हा मी संगीत जरूर देईन" अशा विश्वासाचा निर्वाळा तिने उत्तरातून दिला. आमचे चित्रपटाच्या यत्नाच्या दृष्टीने पंचाहत्तर टक्के काम झाले. या काळात लता इतकी तिच्या उद्योगात बुडालेली होती की मोठारीतून जाता येताच तिने 'राम राम पाव्हण'च्या गीताना चाली लावल्या. या चित्राचे संगीत रूप गाजले. पण लताने आमच्याकडून मुळीच मोमदला घेतला नाही. काळातराने 'उदय कला' बंद झाली. मी पुन्हा काप करावे ह्या विवेचनेत पडलो. एक दिवस लताचाईना हे समजले तेव्हा त्या म्हणाल्या "एम्. आर. तुम्ही एखादी चित्रसंस्था का सुरु करीत नाही? मी मागीदार होईन तुमच्या संस्थेची." मग क्षणाचाही वेळ न दवडता लताचाई, दिनकरराय पाटील आणि मी अशा तिघांनी 'सुरेल' चित्र काढले. या संस्थेच्या पहिल्या 'पादळ' या चित्रपटाला 'मॅजेस्टिक' मध्ये पहिल्या शोला इतकी दुपान गर्दी झाली की पोलीस गोळावून रस्त्यावरील वाहतूक सुरु करून घावी लागली. कोणत्याही मराठी चित्रपटाला एवढ्या गर्दीला कधी तोंड द्यावे लागले नसेल. या गर्दीचे कारण एकच होते. या चित्रपटाच्या निर्मात्या लता मंगेशकर होत्या!

'पादळ' नंतर त्याच जोपास आम्ही 'कांचनगंगा' काढले. त्या चित्राचे चांगले स्वागत झाले. पण नंतरचे 'भैरवी' हे हिंदी चित्र मात्र सुरुवातीचीच थांबून राहिले. लताचाईना कामाच्या व्यापातून त्या वेळीही सर्व व्यावहारिक बाजू मोकळी करून देऊन मोठ्या मनाने 'सुरेल चित्र' त्यांनी माझ्या माझ्या चित्रपटांची गाणी सर्वच मंगेशकर मार्गडांनी विनामूल्य गायलेली आहेत. पण त्यांचे औदार्य आणि प्रेम एवढ्यावरच थांबले नाही. 'शूद्रदेवता' या आमच्या चित्रपटाला राष्ट्रपती-पदक मिळून त्याचा सन्मान झाला आणि आशियाच्या फिल्म-फेस्टिवलसाठी त्या चित्राची निवड झाली. त्या निमित्ताने, निर्माता आणि दिग्दर्शक या नात्याने मला तार्कंदल जाण्याची संधी चाळून आली. परंतु ध्यात आलेली आर्थिक खोटा इतकी की जवरदस्त होती की मी तार्कंदल जाऊ शकत नव्हतो. हे लताचाईना कळताच "माणसाला अशी संधी कचितच लाभते तेव्हा जाण्याची तयारी करा" असा त्यांचा निरोप आला आणि पैसाची सोयही त्यांनी स्वतःच केली. अशा रीतीने केवळ त्यांच्यामुळेच

तार्कंदल पोहोचताच मी प्रथम लताला ट्रंक फॉल केला. मी बोल्स-होवो तेव्हा माझ्या शेजारी सुप्रसिद्ध गायिका नूरजहां बसलेली होती. मी फोन खाटी ठेवताच तिने विचारले, "तुम्ही भारतीय लता

आहात ?” मी “होय” म्हणताच तिने लळावट्ट वितारायला सुट्यात वेली. आता तिच्याबरोबरच मी बोलणे असे तिचा सामनाच “अहो, मला तिच्याबरोबर बोलायचे होते हो” असे म्हणून ती किती तरी वेळ हळहळली त्या सर्व पर्यटनात जेव्हा जेव्हा वेळ मिळाला तेव्हा नूरजहा लताची गाणी आणि तिचा आनाज चांगेरीज दुसऱ्या वेगळ्या विषयावर माझ्याशी बोललीच नाही.

लताबाईंना फोगोमाफीचा पार नाद आहे. त्यांच्या या छंदात कॅमेरा घेण्यापासून सर्व गोष्टीत मी त्यांना मदत नेली आहे. त्यांनी घेतलेले फोगो कलादृष्ट्या इतके चांगल्या दर्जाचे आहेत की एका ते पाहिलेली व्यक्ती ते वितरू शकणार नाही.

सिनेमात काम करण्याच्या वेळाने राबलावून अनेक तरुणी सुडईत येतात. त्यांना काम तर मिळत नाहीच पण चंगळचे पैसे मात्र संपून जातात. मग आधाराला त्या लताबाईंकडे जातात लताबाईंनी असे किती लोकाना उपभूत केले आहे ते त्यांचे त्यांनाच ठाऊक ! गर्व ही गोष्ट त्यांना माहीतच नाही. रिकामा वेळ असली सहज प्रेमाने त्या आपल्या भावना इतक्या चांगल्या रीतीने पालवतात की त्यांच्या परस्परांमधील प्रेमाने माझे मन भरून येते. रेवॉर्डिंगच्या जाण्यापूर्वीची त्यांची सकाळची देवपूजा आणि वी. माईना नमस्कार करणे अद्यापही बघी चुकले नाही.

लताबाईंच्या व त्यांच्या भावनांच्या सहवासात मी जे दिवस पालवले आहेत ते केवळ अमोघ असे आहेत. त्यांचा सर्वांचा विश्वास होता आणि त्यांचे प्रेम होते म्हणूनच माझे जीवन उभे राहू शकले आहे अद्या नित्येक गोष्टी आहेत की ज्या केवळ त्यांच्यामुळेच मला लाभल्या आहेत आत्मविश्वास म्हणजे काय असतो हे लताबाईंपासूनच शिकावे असे त्यांचे जीवन आहे

अद्या मगशकर कुटुंबातील मी एक आहे या भावनेने लोक माझ्याकडे पाहतात यामध्ये बरेच भौतिक भाग्य सामावलेले आहे !

कल्याणजी

लता मंगेशकर-एक अद्भुतकथा

तो निर्माता अतिशय अस्वस्थ झाला होता. कारण त्या दिवशी लता मंगेशकर त्याचे एक गाणे ध्वनिमुद्रित करणार होत्या. पण त्याची प्रवृत्ति बरी नसल्यामुळे त्या गाण्याचे ध्वनिमुद्रण वाःपुरते लावणीपर पडले होते.

पण निर्मातेमहाशय मोठे घस्ताद होते. आणि पैसाची त्यांना सुळीच फिक्कीर नव्हती. ते मला म्हणाले,
“लतामाईंना काय हवे तेवढे पैसे द्या ना ! पण कसेही करून आज त्यांच्याकडूनच हे माझे गाणे रेकॉर्ड करून द्या.”

मी माझे हस प्रयत्नपूर्वक भावरले. लताजींची प्रवृत्ती बरी असल्याखेरीज आणि त्यांना मनापासून गाणे गावेते वाटल्याखेरीज त्या कधीच गाणार नाहीत, जगातल्या पैसांच्याही मोठ्या रकमेचे प्रलोभन त्यांना त्यांच्या इच्छेविरुद्ध गाणे गावयास लावू शकणार नाही हे सारे मी त्या निर्मात्याला समजावून सांगितले. आणि शेवटी मी त्याला म्हणाले,

“आता एकच पर्याय आहे. तो म्हणजे दुसरी कोणती तरी पार्श्वगायिका घेऊन तुमच्या गाण्याचे आज ध्वनिमुद्रण करून टाका.”

माझ्या स्वरगतला निश्चयीपणाने त्या निर्मात्याला जाणवला असवा. कारण खणभर तो स्वस्थ राहिला. पण मग माझे बंधू आनंदजी याच्याकडे बळून तो काकुळटीला येऊन म्हणाला,

“छे छे ! दुसरी कोणतीही पार्श्वगायिका मला चालणारच नाही. मी म्हणतो, असेना का लताबाईंना पण खर्दीमुळे थोडासा बिघडलेला ! मला चालेल तो. पण माझे गाणे त्यांनीच भटले पाहिजे. माझे रेकॉर्डिंग आज झालेच पाहिजे.”

माझ्या आठवणीतला हा एक प्रसंग. लता मंगेशकर यांच्या कलेला आणि त्यांच्या वेळाला आज किती अफाट मागणी आहे याची या एका प्रसंगावरून साक्ष पडेल. लताजींचा एक संगीत दिग्दर्शक आणि त्याचा एका स्नेही या नात्याने मी असे निश्चित सांगू शकतो की चित्रपटाची लेव्ही जवळीत जात गाणी ध्वनिमुद्रित करवा येतील तेवढी करण्यासाठी त्या आपल्याकडून प्रयत्नाची

पराकाश करीत असतात. पण त्या बरोबर मंत्र देही ठाऊक आहे की निव्वळ पैशासाठी त्या कधीही, कोणासाठीही गाणार नाहीत. कारण त्यांचे प्रेम पैशावर नाही. गाण्यावर आहे. जेव्हा त्या एखादे गाणे गातात तेव्हा त्या गाण्यात आपले कलासर्वस्व ओतावे ही त्यांची मनापासून इच्छा असते. आणि म्हणूनच लताजींनी माझे गाणे आज गावलेच पाहिजे असे कोणी म्हटलेलेही त्यांना मान्य नाही, की अशी कुणाची सची त्या मानणारही नाहीत.

पण याचा अर्थ लताजी अहंकारी आहेत काय ? त्यांच्या मुटूवरील गभीरपणाच्या आवरणाखालून कधी कधी इतरांना जे गर्वितपणाचा आभास होतो तो खरा आहे काय ?

निदान मी तरी असे कधीच म्हणणार नाही. कारण मला माहीत असलेल्या लताजी वेगळ्या आहेत. त्या नम्र आहेत आणि मावनोक्थ आहेत.

एकदा त्यांनी माझ्याजवळ म्हटले होते,

“ते पार थोर गायक होते. त्यांच्या मालकीची असलेली एक अंगठी योगायोगाने मला मिळाली आहे. ती माझ्याजवळ असल्याखेरीज मी कधीही नव्या गाण्याचे रेकॉर्डिंग करित नाही.”

हे उद्गार त्यांनी कोणाबद्दल काढले होते बरे ? त्या बोलत होत्या स्वर्गवासी के. एल. सेगल बद्दल. लताजींसारख्या स्वरसम्राज्ञीने त्या दिवंगत कलासम्राटबद्दल व्यक्त केलेली ही भावना लताजींचा सेगलबद्दलचा आदर जसा व्यक्त करत तसाच त्याचा विनयशील स्वभाव ती व्यक्त करित नाही काय ?

लताजींचा आनाज म्हणजे परिपूर्णतेने धारण केलेले साकार स्वरूप आहे. या लोकविलक्षण आनाजाने लता मग्नकर ही एक चांगली बोलती दत्तक्या बनवली आहे. आमच्या काळात ही दत्तक्या प्रत्यक्ष बायल आहे हे आपले केंवडे माग्य ! या आवाजाने लताजींच्या मोवती एक वेगळी दुनिया निर्माण केली आहे. या विश्वात किती विविध प्रकारचे लोक आहेत. त्यात सगीत दिग्दर्शक आहेत. गायकवादक आहेत. राजकरणी लोक आहेत. कामगार आहेत. संघारी एहिणी आहेत. आणि आजच्या तरुण मुलामुलींची तर एक सवध पिढीच्या पिढी आहे. या स्वराने लताजींना अनेक थोर सगीतदिग्दर्शकांची एकमेव लाढकी गाविका बनवले आहे. आणि त्यानेच भारतीय चित्रपटसृष्टीतल्या पार्श्वगायनाच्या क्षेत्रात गेली पन्वीस वर्षे त्याचे सर्वश्रेष्ठ सम्राज्ञीचे पद सातत्याने टिकवून धरले आहे.

लताजींच्या निष्ठुरण मुरेल आवाजइतनेच त्याचे दुसरे मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची अद्वैत प्रतिमा. ही प्रतिमा सर्वगामी आहे. आणि या एका गुणामुळे करमणुकीच्या जगात लताजींना एक अगदी वेगळे, स्वतंत्र स्थान प्राप्त झाले आहे. त्या आतापर्यंत सहस्रावधी गाणी गाइल्या असतील. आणि तरीही त्यांच्या गाण्याची एकच एक अशी टिकाविक पद्धती म्हणून सांगता येणार नाही. तो शेकडो गाणेसहस्रकाळाच्या त्यांच्या कलेला कधीही आला नाही शेकडो सगीतदिग्दर्शकांनी आतापर्यंत लताजींसाठी चाली बाबल्या. पण ती ती चाल लताजी अशा काही निव्वळपणाने गाऊन जाऊत की ते गाणे त्यांच्या तांडून ऐकण्यावरून जणू संगीत दिग्दर्शकांसाठी आपण काय केले ते नव्याने उमगते. आपणच बांधलेल्या चालीच्या सौंदर्याचा त्याला सुखद साक्षात्कार घडतो.

लताजींचा धोनुर्म अफाट आहे. आणि त्या सर्वांना त्या पहिल्या दर्जाची पार्श्वगायिका म्हणूनच सजत शत आहेत. त्यांनी गाइलेल्या असलेल्या गाण्यातली कितीतरा गाणी लोकप्रियतेचा उच्चांक गाडून गेली आहेत. भारतातल्या बहुतेक सर्व प्रमुख माग्यातून लताजींनी गाणी गाइली आहेत. आणि त्या साऱ्या गाण्यांना त्यांच्या कलेच्या लोकविलक्षण जादूचा चैतन्यमय स्पर्श झालेला आहे. कोणत्याही संगीतदिग्दर्शकाने चाल दिलेले कोणतेही गाणे वाद्यमेळच्या साथीने लताजी जेव्हा गातात तेव्हा त्या केवळ आपण गेलं स्वर धांपरीत असल्यान असे नव्हे. मर्याचे सृष्ट बावकाचे जाणणारे आपले भागाने, आपले संवेदनाशील कविमन आणि आपला अभिनयाचा अचूक समज देही शारे त्या

गाण्यात त्या पुरेपूर ओततात. त्यामुळे त्यांनी गाइलेले कोणतेही गाणे आपली सारी भावसंपत्ती, सर्व अर्थवैभव परिपूर्णतेने प्रकट करीत असते.

चित्रपटसंगीत हे कोणत्याही अर्थाने सोपे किंवा एकजातीय नाही. भावनांचे आणि गयतेचे विविध आकार घेऊन ते प्रकट होते. चित्रपटातल्या गीतांची बहुविधता मन थक करून सोण्यास आहे हे चित्रपटसंगीत कथा, लोककथा, दंतकथा आणि विनोदी कथा निवेदन करते. कधी ते उपदेश करते. कधी अगाईगीत गाऊन डोक्यावर गोड पेंग आणते. कधी युद्धासाठी आनाहून देते कधी प्रेमाच्या मीलनाचा निर्मल आनंद व्यक्त करते तर कधी प्रेमभंगाच्या पिळगटलेल्या यातनाना सशब्द करते जमसोहळा, वाऱ्याचा समारंभ, विवाहाचा उत्सवी भाव या साऱ्याची झाडी ते फिरवते व्यक्तितांना, रुग्णांना आणि वृद्ध जीवनांना ते दिलासा देते. आणि हे जग कायमचे सोडून गेलेल्या साठी ते आनंदून करते !

असे ह चित्रपटसंगीत. अनेकसुरी, अनेकपदरी, अनेक भावनांचे सूक्ष्मातिस्फूर्त पैरू दागविणारे. या बहुविधतेत चित्रपटसंगीताचे मोठेपण साठवलेले आहे आणि यातच लता मंगेशकर या गायिकाचीही थोरवी सामावलेली आहे, कारण चित्रपटसंगीताची विविध भावपूर्णता जर कोणी पुरेपूर आमच्या प्रत्ययाला आणून दिली असेल तर ती याच एका पार्श्वगायिकेने. लताजी जे गाणे गातात त्यात त्या विशिष्ट भाव त्या परिपूर्णतेने साकार करतात ते गाणे जर बघाचे गीत असेल तर लताजी ते त्याच स्तिन अवजड सथपणाने गातात. ते गाणे तर विरोधाचा, प्रतिकाराचा सूर उठवणारे असेल तर लताजींच्या गाण्यातून फडक्या प्रतिकाराचा घ्यच जणू फडफडताना जाणवतो. जर ते गाणे निर्भर आनंदाने असेल तर लताजींच्या गाण्यातून मिथिल अवजळ हस निगडत आहे असे वाटू लागते आणि ते गाणे जर शोकगीत असेल तर लताजी मूर्तिमत शोकभावना बनतात आणि ते गाणे हुदक्यानी दाहून येते त्यातून अश्रू ठिक्कू लागतात. लताजींच्या गाण्याची जर व्याख्या करायची असेल तर ती याच शब्दात करता येईल कोणतेही गाणे लताजी नुसत्या गात नाहीत. त्या त्या वेळेपुरत्या त्या स्वतःच मूर्तिमत ते गीत बनवात.

उंच आभाळ

छताजींना मी प्रथम पाहिले ते 'महल' मधील त्याच्या
रूप गाजलेल्या 'भावेगा आनेवाला' या गाण्याच्या
तालमीच्या वेळी मी तेव्हा चित्रपटाच्या व्यवसायात
अगदीच नवीन होतो त्या सुरावटीने मारातून मी मनात

ठरवून टाकले, "आपण जेव्हा पहिला चित्रपट काढू तेव्हा पार्श्वगायिका म्हणून छताजींना गाणी
म्हणायला बोलायचे" आणि त्याप्रमाणे 'आंखे' या माझ्या संगीत दिग्दर्शनाखाली निघणाऱ्या
पहिल्या चित्रपटासाठी मी त्यांनाच निमंत्रण केले पण त्यावेळी माझ्यासबंधी छताजींना स्वतः हा काहीच
माहिती नव्हती आणि दुसऱ्या कोणीतरी माझ्यासबंधी त्यांचा काही गैरसमजदी करून दिला होता
छताजींनी माझ्याकडे गाणी म्हणायला नकार दिला

मग अयत याद्वारे वाटले पण याबत ठर येणे शक्यच नव्हते इतर पार्श्वगायिकांच्या साक्षाने
मी गाणी प्रनिष्ठित करून टाकली सुदैवाने माझ्या त्या चित्रपटाचे संगीत चांगलेच लोकप्रिय झाले
नंतर मी माझ्या 'मदहोश' या दुसऱ्या चित्रपटाचे संगीतदिग्दर्शन तेव्हा हाती घेतले तेव्हाही
चित्रपटात मी पुन्हा छताजींनाच बोलावले या खेपेला त्यांनी सातत्याने हाकार दिला बरेचदा त्या
प्रनिष्ठणासाठी उभारिलेली झाल्या रेकार्डिंगच्या घळी त्यांनी मोकळेपणाने मला सांगून टाकले,
"तुमच्याविषयी इतरांनी माझा गैरसमज करून दिल्यामुळे पहिल्या वेळेला मी तुमच्याकडे गाणी
म्हणायला नकार दिला, मला आता त्याबद्दल खेद वाटतो तुमच्याविषयी माझे मन कटुपित करून
देणाराने मी विश्वास ठेवायला नको होता!"

छताजींच्या त्या उभार्या, दिलखुलास बोलण्याने मी चकित झालो तसाच त्याचा दिलदारपणा
पाहून आनंदलेही उभयतांच्या मनातले क्लिप्त नाहीसे झाले माझ्या गाण्याचे रेकॉर्डिंगही उत्तम
झाले त्यानंतर आजपर्यंत माझ्या पन्नासाहून अधिक चित्रपटातली दोन अडीचशेंहून अधिक
गाणी त्यांनी गावली आहेत या निमित्ताने गेल्या सतरा वर्षांचा आमचा दृढ परिचय घडून
आला आहे. इतकेच नव्हे तर उभयतांमध्ये शिष्टाळ्याचे नातेही जडले आहे. मी त्याचा
'मनमन्या' आहे

न पाहिलेली बहीण

‘रेडिओ फिलेन’ आणि ‘आकाशवाणी’ यांची गोष्टच सोडा, पण पाकिस्तान, काबूल, आझाद कश्मीर, इराण, मगदाद, ताप्लद क्रिया व्हॉईस ऑफ अमेरिका यांपैकी कोणतेही स्टेशन लावा, लताचा स्वर तुमच्या कानावर पसरलेले आहेत. एतन्ना अर्पाने ती ‘विश्वमानव’ आहे.

आजच्या जगातला ‘लता’ हा एक अद्भुत चमत्कारच आहे. या शतकात तीन जगजेते झाले आहेत असे मी मानतो. एक डिटलर, दुसरा आईन्स्टाईन आणि तिसरी लता मंगेशकर !

मी लताला अद्याप भेटलो नाही. तिला पाहिलेलेही नाही. पण माझी तिच्यासवयीची ही गौरवाची भावना माझ्या एका आदरणीय मित्राकडून मी तिथी कळवली. नेहमीच वाट्याला येणाऱ्या स्तुतीपेक्षा माझी भावना काही वेगळी आहे हे ओळखून तिने सर्व संभाषण ऐकले. मी तिचा करीत असलेला गौरव तिला अतिशयोक्त वाटला आणि ती म्हणाली, ‘माझ्यानंदल सर्वात अतिशयोक्तीने बोलण्याचा मान एका पाकिस्तानी मुत्सद्याने ह्यापूर्वीच मिळवलेला असल्याने या गृहस्थान्या उद्गाराना मी दुसरा प्रमाक देईन !’ तो पाकिस्तानी मुत्सदी म्हणे असे म्हणाला होता, “मला जर माझ्या मताप्रमाणे वृत्ती करण्याची सुवा मिळाली तर कश्मीरच्या सर्वच खोल्यावरून भारताचा हफ मी एकाच गोष्टीच्या बदल्यात मान्य करीन. लता पाकिस्तानला दिली गेली तर ! आणि हा व्यवहार पाकिस्तानच्या दृष्टीने अतिशय फायद्याचाच झाला असे मला वाटेल.”

एक कलवत म्हणून मी लताचे आज्ञापर्यंत गुणगान करीत होतो. पण आता मला कळले आहे की ती त्याहूनही अधिक काही आहे. लता सरी घमंशील आणि खऱ्या अर्पाने हिंदू आहे हे अनेकाना माहीत नसेल. मी माझे आयुष्य हिंदूच्या संघटनांची वाट न्हावी या हेतूने घेतलो आहे. आणि इतका या घेनातील असूनही मला जे सुचले नव्हते असे नितीतरी हिंदुधर्मविषयक उत्तम विचार लताने मला कळवलेले आहेत. मला हे समजताना पार अभिमान वाटतो. तिची पत्ने हा माझ्यानवठील एक अमोल ठेवा आहे आणि योग्य वेळी ती जेव्हा प्रकाशित वेली जातील तेव्हा

ही कमलदलस्थित लक्ष्मी भोवतालच्या कोणत्या कर्दमात आपले शुचिंत टिकवून महान गौरव मिळवीत गेली आहे हे सर्वाना कळेल. हिंदुत्वाच्या अभिमानाचे लता म्हणजे एक मूर्त चित्र आहे.

माझ्या कुटुंबातील मटळी लताची अनिश्चय मक्ती करतात. आमच्या अनेक घरगुती सभाषणात लता हा एक विषय असतो. स्वाशरी करून दिलेले तिचे एक छायाचित्र आमच्या गेडिओवर आहे. कामाच्या निमित्ताने रात्र मटळी घरी येतात तेव्हा लताचा विषय निघतो आणि समकालीन कलायुगात मधील तिचे मोठेपण सर्वजण निर्विवाद मान्य करतात.

रक्षाबंधनाचा पवित्र दिवस येतो तेव्हा 'मय्या मेरे राखीने बंधनको निमाना' या शब्दांनी सर्व वातावरण दुमदुमले आहे असे मला भासते. आम्ही दरवाजाकडे नजर लावून लताकडून येणाऱ्या राखीची वाट पाहत असतो.

लता ती पाठरायण कधीच विनरत नाही. आज्ञार्थत लवाने पाठविलेल्या सर्व राख्या मी एका लॅपेटमध्ये ठेवलेल्या आहेत. तिने माझ्यावर जो विव्हाळ्याचा वर्षाव केला आहे त्याला मी निरंतर पात्र ठरावे एवढीच माझी ईश्वरापाशी प्रार्थना असते.

आम्ही लतावर खरोखरच प्रेम करतो.

मंत्रसिद्धा

सहा जानेगरी एकोणीसरो पावन ही तारीज मला अद्यापही चांगली भाडवते. त्यादिबरी 'नीतिन बोस प्रॉडक्शन'चे प्रमुख मुलतान मसहरतान पानी मुवई येपील सेंट्रल स्टूडिओमध्ये प्रथम रत्ताची आणि माझी भेट घडवून आणली. सवाळी नऊ वाजण्याचा सुमार असेल. तेव्हा ते रत्ताला घेऊन मजकडे आले आणि म्हणाले,

“ही पहा तुमची पार्श्वगायिका. आपल्या 'ददं दिल' चित्रपटासाठी ही गाणार आहे.”

मी रत्ताकडे पाहिले. एक अगदी साधीसुधी विनयशील मुलगी. तिच्या शुद्धवर निर्मलितम कलावताचे काही चिन्ह दिसत न होते की डोळ्यामध्ये त्रिशासेची तीव्र चमक, ती विलक्षण तहानही कोठे जाणत नव्हती. आणि तरीही तिच्याबद्दल मी वेगळे तरी ऐकले होते. भारतीय चित्रपटसृष्टीतल्या आपल्या कर्तुत्वाने तिने फार मोठे नाव मिळवले होते. कलेच्या क्षेत्रात आपले विलक्षण सामर्थ्य तिने प्रकट केले होते, छायाचित्री रूपे खर्चून निर्माण केले जाणारे प्रचंड चित्रपट आणि तिचे स्वतःचे असंख्य चाहते या उभयतांमध्ये वास्तव्यादी संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी तिचेच प्रयत्न कारणीभूत झाले होते. या मुलीला चित्रपटाच्या आभासमय सृष्टीत सहजासहजी प्रवेश मिळाला नव्हता. तेथील बंद दारावर तिच्या अनेकदा धडका घेऊन तेथे स्वतःचा प्रवेश करून घ्यावा लागला होता. पण एकदा तिच्या तेथे प्रवेश मिळाल्यावर मान त्या व्यवसायाच्या तिची अधिकाधिक गरज भासू लागली होती. आणि आता दर तिच्या चाहत्यांनी 'सुराची सम्राज्ञी' म्हणून आपल्या हृदयात सदांच स्थानावर तिची प्रतिष्ठापना केली होती. अशी ही रत्ता. पण तिचे हे कोणतेही गुणवैशिष्ट्य माझ्यासमोर क्षणभंगीतपणे प्रकट झाले नव्हते. तसा काही आवही घेने आपल्याचे मला दिसले नाही. तथापि, एकाद्या व्यक्तीबद्दल प्रथमदर्शनी जी आपली प्रतिमिती होते ती पुढे खरी ठरतेच असे नाही. माणसाचे पहिले दर्शन कधी कधी पसवेही असते. मस्तुरीमाई आणि के. एल. सैगल ही कलाकार मंडळीही प्रथम मला इतकीच सामान्य, साधीसुधी भासली होती. माझ्या मनात आले, रत्ता दिसते माधी. पण तिचे गाणे घेणे ही कदाचित अत्यंत अवघड आणि समस्या निर्माण करणारी घटना

असू शरने—सुणी सागावे. मी त्या मुलीच्या अतर्गत कलागुणाचा शोध घेण्याचे ठरवले मग जणू ते एक आव्हानच वाटले.

आणि गाव्य ची ताळीम घेताना लडने माझ्यापुढे एक प्रभचिह्न उभे केलेच. मला वाटली होती त्यापेक्षाही ही मुलगी लव्याळ आणि रहस्यमय निघारी ! पहिल्याच दिवशी गाव्याची ताळीम घ्यायचाचे वेळी मी गाव्याच्या पहिल्या दोन ओळी तिला गाऊन दाखवल्या आणि तिला ते गाणे माझ्याबरोबर गावयास सांगितले. गाव्याच्या प्रारंभीचे शब्द होते 'जादूगर भूल ना जाना'. लताला गावयाला सांगून मी अपेक्षापूर्ण नजरेने निघून गेले वघत राहिले तो काय ! मला फक्त निचे ओठ हलताना दिसले. पण गाणे मुळीच ऐकायला आले नाही. मग मी माझे सहकारी अली हुसेन यांना त्या दोन ओळी म्हणायला सांगितल्या आणि स्वतः लताच्या जवळ सरतून कान टाकतून घेतले तरी पुन्हा तेच. लताचा स्वर काही माझ्या कानावर पडला नाही.

मी काहीसा अस्वस्थ झाले. आणि लताला विचारू लागले,

“तू मोठ्याना का गात नाहीस ? तुझी प्रगती बरी नाही काय ?”

लता अगदी सावेपणाने म्हणाली,

“मी ठीक आहे दादा. आपण सांगितल ते सार मी लक्षपूर्वक ऐकलय. गाव्याची चाल माझ्या बरोबर घ्यानात आलीय !”

“सर मग गा ना तू !” मी काहीसा चिडून म्हणाली, “मला ऐकू दे तरी कशी गातेस तू ते !” तरी लता शांतच होती. पुन्हा वितक्याच सावेपणाने, नम्रतापूर्वक ती म्हणाली, “मी गावले आहे दादा आणि प्रत्यक्ष 'टेक'च्या वेळी सुद्धा मी याच सुरात गाते.”

तिच्या या उत्तराने माझा पारा किती बर चढला असेल याची कल्पनाच करावी. पण मी स्वतःचे मन ताच्यात ठेवले म्हटले, चिडून उपयोग नाही. या मुलीच्या कलानेच घ्यायला हवे शिवाय, पार्श्वगायनाच्या अनेक तऱ्हा असू शकतात. विनयकलेत शेवटी महारच असते ते दृष्टाळा. ते एवढे अत्यंत समर्थ आणि तेवढेच दूरगामी असे मात्स्यम आहे. आणि त्यात गायक, वादक, अभिनेते यांच्याबरोबर तनूनाही सहकार्य करावेच लागते त्या सान्याच्या संप्रगित प्रयत्नातूनच सरतेशेवटी या 'त्रिवत् कले'ची सारी प्रतिमासृष्टी आणि वैभव निर्माण होत असते या सर्व गोष्टी माझ्या मनात आल्यामुळेच मी स्वतःला आवर घातला आणि लतासारख्या संवेदनाशील कलाकाराशी जुलून अन् काळजीपूर्वक वागावयाचे ठरवले. त्या दिवशीची ताळीम अखेर संपली. मी मनातून असमाधानीच होतो. पण लताने मला आश्वासन दिले,

“आपण मुळीच चिंता करू नका दादा. मी तुमची चाल अगदी बिनचूक म्हणेन.”

ती निघून गेली.

मी मान फार दुःखात पडलो होतो. काय करावे तेच मला कळेना. शेवटी मला साउड एन्जिनियर मुकुल बोस याची आठवण झाली. त्यांनी आतापर्यंत लताची अनेक गाणी ध्वनिमुद्रित केेली होती. मी त्यांना माझी अडचण समजातून सांगितली. पण त्यांनीही मला आश्वासन दिले की प्रत्यक्ष ध्वनिमुद्रण अगदी मला हवे होते तसेच होईल ! ते मला म्हणाले,

“लता फार सराईत आर्स्टिस्ट आहे दादा. आपण 'साउड ट्रॅक'वरून तिचे गाणे ऐका, म्हणजे आपल्याला कळेल ती किती बिनचूक गाते ते !”

मग मी लताचे गाणे 'साउड ट्रॅक' वर ऐकले. आणि आश्चर्याचा सुखद घडा मला बसला. लताने माझी चाल अगदी मला हवी होती तशी, छद्दीसही उचलली होती. मला तिच्या विलक्षण प्रहणशक्तीचे पार कौतुक वाटले. मी दिलेल्या सान्या सूचना तिने आत्मसात केल्या होत्या. कोण त्याही तपशीलात अगदी रतिमसुद्धा परक पडला नव्हता. आणि मग या छटयाळ पोरीचा मला

लताताई

सात भाट वर्षापूर्वी लता मंगेशकर हे नाव ऐकले की काही मुदर भावपूर्ण स्वरलहरी माझ्या कानावरून जात आणि त्या स्वराशी निगडित असा काही अनुभूतीच्या आठवणी हृदयाला स्पर्शन जात. कोट्यवधी अत करगाना भुग्ध करणारी ही पार्श्वगायिका प्रत्यक्षात कशी असेल असे कुतूहल मनात निर्माण होई. आज हेच नाव एकात्रे की रेडिओवरून कानावर पडणाऱ्या स्वराच्या विरळ पद्ध्याभाड एक आगळेच व्यक्तिमत्व दिसू लागते. माझ्या लताताईचे. त्याच्या स्वराश्रवनेच विलोमनीय !

माझ्या आयुष्यात मला ज्या काही चांगल्या गोष्टी लाभल्या आहेत त्यापैकी एक विशेष गोष्ट म्हणजे लताताईचा सहवास. केवळ लता मंगेशकर या स्वरसम्राज्ञीचा नव्हे तर लताताई या व्यक्तीचा. त्याच्या सहवासातल्या काही प्रसंगात दर ही चाई स्वरसम्राज्ञी म्हणून अधिक भेट की लताताई म्हणून अधिक भेट असा मला संभ्रम पडलेला आहे—पण क्षणभरच. कारण माझ्या लताताई त्या स्वर-सम्राज्ञीवर केव्हाच मात करून जाताना.

आमची पहिली ओळख अजून आठवते. बालरंगभूमीला आर्थिक स्थैर्य आणण्याच्या उद्देशाने पुरुषोत्तम दारव्हेकराचे ‘चंद्र नमीचा दळला’ हे नाटक सादर करण्याचे माझ्या मनाने घेतले. सच ठरला. इतरही जुळवाजुळव झाली. पण त्यातले ‘चंद्र नमीचा दळला’ हे प्रमुख गीत कोणाकडून म्हणवून घ्यावे हे काही मुचत नव्हते. कारण त्या गाण्याला न्याय देईल अशी एकच गायिका होती पण तिचा विचार करणे हे त्या नाटकातल्या नायकाच्या चद्रापर्यंत मनोरा बांधण्याच्या वेडाश्रवनेच येडेपणाचे होते. तथापि योगायोग काही घेऊनच होता. माझी एक मैत्रीण नलिनी म्हाने तेव्हा अमेरिनेला गेली होती तिचा पत्ता विचारण्यासाठी मी तिच्या घरी गेले असता नाटकाच्या निर्मितीसंबंधी तिच्या बडिगशी आणि भावाशी माझ्या गप्पा चालू होत्या. मुख्य गीत कोणी म्हणावे त्यानडल निश्चित ठरले नसल्याचे मी नारायणरा (नसूच्या भावाला) सांगताच तो म्हणाला, —“दिदीच हे गाण चांगल म्हणू शकतील.” मी विचारले —“दिदी कोण ?” तेव्हा तो म्हणाला, “अहो लता मंगेशकर. त्यांना विचारू की आपण गाण्याबद्दल.” नारायणचे हे उद्गार ऐकताच मी जरा

दचकलेच. कारण लताताईंची आणि नटूची रूप मैत्री असल्याचे आणि म्हाजे कुटुंबाशी त्याचा घरोघा असल्याचे मला माहीत होते. नटूकडे एकदा लताताईंची आणि माझी ओढारती भेट झाली होती. पण म्हणून काय झाले? लता मंगेशकर म्हणजे जागतिक फीर्तीची पार्श्वगायिका अगदी मोजक्याच चित्रपट निर्मात्यांकरता गाणारी—तेही ते मोजक असलेल्या मोडदल्यांपासून नव्हे तर तिची मर्जी असेल तर. तेव्हा अशा या लता मंगेशकरला माझ्यासारख्या सामान्य वार्डने आपल्या नाटकासाठी एक गाणे गाल का असे विचारण्याची कल्पनादेखील माझी मला धाडसाची वाटली. पण नारायणाचा अमरिश्वास टाडगा. “त्यांना विचारायला काय जात? पार तर नारी म्हणतील. आपण जाऊन पाहू.” असे म्हणत त्याने लताताईंकडून भेटीची वेळ मागून घेतली.

दिनांक तीस जुलै एकोणिसाशे एकसष्ट रोजी लताताईंना भेटायला जायचे ठरले. त्या दिवशी पावसाने अगदी मनावर घेतल्यामुळे भरदुपारी देखील सगळीकडे अधारले होते. जणू काही लताताईं कटून पुढे मिळणाऱ्या नकारासाठीच निर्गम वातावरणनिर्मिती करीत होता. अशा त्या वातावरणात नारायण आणि मी दुपारा अडीच वाजता लताताईंकडे पोचलो. नोकराने आतल्या छोळीत त्यांना आम्ही आल्याचे कळवताच “याना, आत या” असा आवाज गोड आवाज आला. मी खाली मान घालून पावत पावत आत प्रवेश केला. हळूच धर पाहता तो माझ्याकडेच कुतूहलाने बघत हसत उभी असलेली एक साथी पोरसवदा वार्ड हातातल्या फगल्याने आपल्या धुतलेल्या लक्ष्मणक वसाचा गुला सोडवत उभी आहे. त्या सुंदर चेहराभाषकडे पहाता पहाता मी कशासाठी झाल आह याचा क्षणभर मलाच नियर पडला. तेवढ्यात “या खुषा करमकर—” या नारायणाच्या उद्गाराने मी गनापर आले आणि फसावला नमस्कार केला. “हो मी ओळखते ना याना नटूने तुमच्याकडे झालेल्या सयनारायणाच्या पूजेच्या वेळेन याची ओळख करून दिली की, मला चांगले आठवते ” मनात गुन्या आठवणींचा पट उन्माडला. नटूच्या घरी एकोणीसशे चौपन्न साली झालेल्या पूजेच्या वेळचा तो प्रसंग दोळ्यापुढे उभा राहिला. त्यावेळची ती ओढारती भेट त्याच्या लक्षात राहिलेली पाहून मी अगदी अशाक होऊन त्याच्याकडे पहाऊन राहिले.

याना ते गाणे ऐकायच मिळाले नाही ते श्रोते रसोत्तरच अमागी. ऐकणाऱ्याच्या काळजला हात घाऱ्याचे सामर्थ्य लतामार्ईच्या त्या गाण्यात आहे. अजूनही रात्रीच्या शांत वेळी निर्वीर्य तरी आम्ही दोघे टोप लावून ते गाणे पुन्हा पुन्हा ऐकतो.

‘चंद्र नमीचा दळल’ या गाण्याच्या रेकॉर्डिंगच्या वेळेस तर त्यांनी मग्न अगदी लजबलेच. आम्हा सर्वांच्या आधी स्टुडिओत लतामार्ई हजर असल्याचे पाहून मी अगदी ओशाळले. माझ्या कडे गुणी मोठे यादक आणि संगीतदिग्दर्शक नव्हते. पण कथानक कुरकुर नाही की तक्रार नाही. नागपूरहून मुद्दाम आलेल्या गोपाळ कौशिकाने त्यांनी ते गाणे एकदा लक्षपूर्वक ऐकले आणि तिथे असलेल्या तुटपुल्या वाद्यसनाला सामोवून घेत एक रिहर्सल केली. आणि थोड्याच वेळात ते गाणे धनिमुद्रित केले गेले. चांगली चाल दिव्यानंदल कौशिकाचे कौतुक करून त्या माझ्याबरोबर निघाल्या. वाटेत घाबरतच मी त्यांना नाटकाच्या पहिल्या प्रयोगाचे निमंत्रण दिले. कारण त्या तुटल्याही नाट्यप्रयोगाला हजर रहात नाहीत असे मी एकले होते. पण लतामार्ई या नाटकाच्या पहिल्या प्रयोगाला उपस्थित राहिल्या. आपल्या भावडासह आणि मार्ईसह आल्या. आणि गमत म्हणजे तिसऱ्या अकाल मात्र आव निगमत्ये येऊन बसल्या. कारण त्याचे धनिमुद्रित फलेले गाणे तिसऱ्या अकाच्या शेनदी होते. कुणाला पारे वाटणार नाही पण स्वतःचेच गाणे प्रेक्षकात पसून ऐकण्याचा काही धीर शाल्य नाही बाईल !

त्या गाण्यानंतर त्यांची माझी कवळ औपचारिक ओळख राहीत असे यादले होते मला. कारण कलाकार जेव्हा मोठा तेवढे त्यांच्याबद्दलचे गैरसमजही मोठे. ते कानावर असल्यामुळे पोनवर त्यांच्याशी औपचारिक सभाषण करण्यातच मी धन्यता मानत होते. पण त्यांना एकदा घरी जेवायला बोलावाचे अशी इच्छा झाली. त्याप्रमाणे धीर करून मी त्यांना जेवणाच निमंत्रण दिले आणि परोत्तरच त्या जेवायला आल्या. त्यांच्या आगडीचे गोव्याच सारस्वती पद्धतीचे जवण केले होते. सारे पदार्थ त्यांनी चर्चीने आवडीने खाहे. मनमोकळेपणाने त्या माझ्या रहाताऱ्या आजीशी बोलल्या आणि आमच्याशीही त्यांनी मग्न गप्पा मारल्या. त्या दिवसापासून मी त्यांच्या प्रेमात पडले, पसरेच प्रेमात पडले. माझे माग्य म्हणजे या माझ्या प्रेमाच्या व्यक्तीला अगदी जवळून पाहण्याची, त्यांच्या सहवासात राहण्याची मला अनेकदा संधी मिळाली.

त्यांच्या सहवासात येऊन मला पाचसहा वर्षे झाली पण अजूनही यागते लतामार्ई म्हणजे एक न सृष्टीचे कोडे आहे. एवढी मोठी कलाकार पण राहणा अगदी साधी पादरे शुभ्र पातळ, कोरपार्यत नाझाचा पादरा पोल्का, दोन लांबखडक वेण्या, टसटशीत कुकू, मोडकाच एताना दगिना आणि अगमर पदर—या सवेषणांला साजेसा चेहऱ्यावर सार्वत्रिक भाव आणि लोभस हास्य. स्वभाव तर इतका प्रेमळ आणि उदार की दुसऱ्यांना विर्ती देऊ नि विर्ती नको अने त्यांना होते. आणि हे देणेही औपचारिक भावनेने नसते तर त्या त्या माणसाची आवडनिवड आणून घेऊन प्रत्येक वस्तू मोठ्या चोगदळपणे आणि अभिचर्चीने निगडून घेऊन दिलेली स्वतःच्या बाबतीत मात्र अगदी विरक्त. एकदा त्यांच्या एका वाददिवसाला मी त्याचे अमीष्टचितन करायला गेले होते अनेक उत्तमोत्तम मूल्यवान भेटी आणि सुंदर मुन्तर साड्या मोठमोठ्या कलाकाराकडून त्यांना आल्या होत्या. त्या स्वतः मात्र एक नवीन पण साबेसेच पातळ नैसर्ग बानस होत्या. गमत म्हणजे त्या दिवशी त्यांनी मलाच दोन सुरेज साड्या आपली भेट म्हणून आपणू करून घ्यायला लावल्या !

गल्या पाचसहा वर्षात लतामार्ईनी मला खूप काही दिले आहे. साड्या आणि वस्तूबद्दल तर बोलायलाच नको, पण माझ्या सध्यासाठीही मुद्दाम सटपट करून स्टीरिओफोनिक टेपरेकॉर्डही त्यांनी मला मिळवून द्या. लिखित थिएटरच्या मुलासाठी होणाऱ्या नाटकांना ‘या हौसेने उपस्थित राहिल्या आणि लहान मुलासारख्याच निरागसपणे त्या त्यामधे रगून गेल्या ‘अलाउदीन’च्या पचाहत्तया

प्रयोगानंतर माझ्या कलाकारांच्या विनंतीला मान देऊन प्रकृती बरी नसताही चाळीस कलाकारांना आपल्या हस्ते स्मृतिविन्हें देऊन अवर्णनीय असा आनंद दिला. माझ्या पतींना मानाने, अगदी भावाच्या नात्याने वागवले. आणि या सान्यपेक्षाही मला त्यांनी दिला त्यांच्याजवळ जाण्याचा हक्क — जो फारच घोड्यांना मिळाला आहे.

लडावाईना मी लहान पोरसारेखे खोदकरपणा करताना पाहिले आहे तसेच एखाद्या जवाब-दारीच्या प्रसंगी आजीशईसारखा डोक्यावर काळजीचा भार घेऊन वावरतानाही पाहिले आहे. चिटलेल्या असताना सात्विक संतापाने सारस्वरात ताटताड बोलताना ऐकले आहे. पण त्या आवाजतला गोडवा इतका कायम की वाटावे एखादा जलद व्यतीतला दमदार तराणाच चाललाय. त्यांच्या हळुन्या मनाला लागलेल्या एखाद्या गोष्टीसाठी डोके शिणवत बसलेलेही त्यांना पाहिले आहे. त्यांच्या विविध गाण्याप्रमाणेच ही वेगवेगळी रूपेही त्याचा उठा मनावर उभटवून गेली आहेत.

त्यांच्याजवळ गेले असता त्याची जीवनावहलची विरक्ती, दुसऱ्यांसाठी सतत कष्ट उपछण्याची श्रुती, स्वतःवहलची वेफिकिरी हे सारे पाहून वाटते की त्यांना कुणीतरी जपले पाहिजे. पण त्या हट्टी आहेत. या बाबतीत दुणाचेच त्या ऐकणार नाहीत. गेली पंचवीस वर्षे असेच चालले आहे आणि आश्चर्य म्हणजे तरीही त्यांचे गाणे दिवसेंदिवस अधिकाधिक सुंदर होत चालले आहे. मला तर वाटते त्यांच्या पाठीशी एखादा देवी शक्ती नक्की असली पाहिजे.

या देवी शक्तीला प्रार्थना एवढीच की तू अशीच सदैव त्यांच्या पाठीशी राहा. त्यांच्या गळ्या-इतकीच त्यांच्या प्रकृतीची जडणूक कर आणि कोट्यवधी लोकांच्या जीवनात आपल्या गाण्याने आनंद फुलण्याच्या माझ्या लडावाईना त्यांच्या जीवनात काही क्षण तरी आनंदाचे, मनःशांतीचे आणि सौख्याचे लाभू देत. वाटल्यास माझ्या वाट्याचे काही सुखाने क्षण त्यांना दे पण त्यांना सुखी झालेले, एवढेच आनंदात राहिलेले मला पहायला मिळू दे.

जय किशन

काही क्षण

“जयमय्या, तुम्ही चित्रपटात वाम का नाही करीत !
हीरो म्हणून चांगले शोभून दिसाल—” लताजी एकदा
गमतीने मला म्हणाल्या.

“ह, आता तेपढच बाकी राहिलेल आहे. हा सगीत

दिग्दर्शनाचा धडा चालेनाथा झाला म्हणजे मग तो नट बनण्याचा धडा सुरू करतो” मीही नितक्याच
मिथिलरंगाने उद्गारलो आणि आम्ही दोघही मनमोकळेपणाने हसलो. लताजी हसू लागल्या की
अगदी गळफाळून हसतात.

पण त्याच्या या उद्गारांनी माझ्या जुन्या स्मृती चाळवल्या गेल्या. त्याची आणि माझी पहिली
मेट झाली ती प्रसंग आठवला “आठरा तुम्हाला ते ‘राजचे बू’ प्रकरण !” एवढे म्हणण्याचा
अवकाश, आम्ही पुन्हा हसलो अट्टहासीस सार असावे ते. भारतीय चित्रपटसृष्टीत तेव्हा कोणीच
नसलेले आम्ही महत्वाकांक्षा मान करू नसलेले होते. राज कपूर देखील त्यावेळी मुक्तेच नावा
रुपात येऊ लागले होते त्याचा ‘आग’ हा चित्रपट प्रकाशित झाला होता, आणि काहीतरी वेगळे,
मध्य करण्याची त्याची श्रेय होती. रामानंद रायर याच्या एका प्रणयकथेचे कथानक त्यांनी
निश्चित केले होते. मग सर्गीत देण्यामाठी शंकर आणि मी यांना पाचारण करण्यात आले. राज
चारच्या गुणग्राहक, स्वप्नाळू, कल्पक निमात्याने आपल्याला बोलवाये आणि काही नवे धा असे
आवाहन कराने यानेच आमचे बाह्य स्फुरण पावले ! चांगली कर कसत, नव्या मिळालेल्या
गंधीचा चांगला उपयोग करून घ्याय म्हणून आम्ही कमाला लागलो. चित्रपटसृष्टीत नेहमी ऐव
येणाऱ्या आवाजापेक्षा क्वचितच ऐव येणाऱ्या एका आवाजाने त्यावेळी आम्हाला कमालीचे आवृष्ट
केले होते. तो आवाज होता अत्यंत मुलायम, नाजूक, अतिशय सुरेल, मरपूर ‘रंज’ असलेला, आणि
मात्रांनी ओथपटला. लताजींचा आवाज ! ‘आये गा आनेगला’ या गीताने मी स्वतःच भारावून
गेलो होतो आमच्या या पहिल्यादिल्ल्या संगीतकृतीला हा नवा आणि वेगळ्या घाटणीचा आवाज
मिळेल तर आमच्यासारखे भाग्यवान आम्हीच ठरणार होते ! राज कपूर याची या वेळेपर्यंत
आवाजही प्रत्यक्ष ओळख नव्हती. त्यानी पण त्याचा स्वर ऐकलेला होता आणि त्या गोड आवाज

वर तेही वेहद रूप होते. त्यानी तावटतोच महाश्वशीच्या 'फेमस' मधील आपल्या ऑफिसात त्याना तालमीसाठी बोलावण्याचे फर्मान सोडले. छताजी त्यावेळी नाना चौकातील शकराच्या मदिराबळ राहात होत्या. मी दुसऱ्या दिवशी रात्र कपूर याच्या नावाची कुन्डी ओळखीसाठी घेऊन लताजींच्या घरात शिरलो. त्याना तालमीसाठी बोलावले आहे असा निरोप कळवला. पहिल्या भेटीत त्या मला विलक्षण तेजस्वी आणि तितक्याच मृदू वाटल्या. दुसऱ्या दिवशी दरलेल्या वेळेला त्या 'आर. के.' च्या कचेरीत आल्या. पुढ्यात पेटी घेऊन मी बसलो होतो ते पाहून त्यांना जरा आश्चर्यच घाटले. "आपण सर्गीतदिग्दर्शक आहात तर ? काळ मला वाटल आपण राजकपूर याचे धाकटे बंधू असाल !" त्याचे हे मनमोकळे उद्गार ऐकून सगळी मंडळी सातमजली हसली मग तालमींना उत्साहाने प्रारंभ झाला. मिकू काक यानी 'बरसात' मधील 'जिया वेकरार है' हे पहिले गाणे ध्वनिमुद्रित केले आणि आम्हाला आमच्या यशाची खात्रीच पटली. जो बेईल तो आमचे कौतुक करू लागला. आम्हालाही लताजींशिवाय दुसरा कोणताच आवाज गोड लागेना. म्हणून मग नगीस आणि निम्मी या दोघींसाठीही आम्ही त्यानाच गायला लावले.

'बरसात' च्या ध्वनिमुद्रिका आणि चित्रपट प्रकाशित होताच सर्वत्र लता मंगेशकर हे नाव ऐकू येऊ लागले. शकर जयकिशन या नावालाही व्यक्तित्व प्राप्त झाले. आणि त्या चित्रपटापासून लताजींची आणि आमची जी जोडी जमली ती गळी वीस वर्षे कायम आहे. मतभेदाचे धुवे कधी कधी निर्माण झाले, कधी गैरसमजुतीने काही काळपर्यंत आमच्यामध्ये अंतरावही निर्माण झाला पण लताजींच्या समजवणामुळे आणि खेळकर वृत्तीने तो पार काळ ठिक् झाला नाही. प्रारंभी त्यांच्याशिवाय दुसऱ्या कोणाचाच आवाज आम्हाला गोड लागत नसल्याने आम्ही आमच्या चित्रपटातील सर्वच स्त्रीगीते त्यांना म्हणायला लागत असे. अशा वेळी सर्गीतकाराप्रमाणे गायकाचीही कसोटी लागते वेगवेगळ्या भाषांजल गाण्याची लताबाईंची फला केवळ असामान्य आहे. तयार गायकी आणि नाना ढंग निर्माण करण्यात वाक्त्रागार असलेला गळा त्यांच्याबळ असल्याने आम्ही त्याचा अनेक प्रकारे उपयोग करून घेतला. लताजींच्या असामान्य बुचकीवर मनावून विश्वासूनच आम्ही अनेक प्रयोग करात गले. प्रत्येक चित्रपटात एखादे दुसरे तरा शास्त्रीय ढगावे गीत आम्ही त्यांच्याच निवावर घालत होतो. त्यांच्या आवाजाचे आणि आमच्या सुरावरीचे गणित एवढे अचूक मसून गेले आहे की एखादे गाणे लताजींसाठी तयार केल्यानंतर अनेकदा ते दुसऱ्याकडून गायवून घेणे अशक्य होऊन बसते पायलेल्या चालीत दुसरा आवाज बसवताना क्लेशच होतो ! हे माहीत होते म्हणूनच आजारात सुद्धा लताजी आमच्यासाठी गात राहिल्या आहेत. गीतकाराचे शब्द आणि सर्गीतकाराचे हार याना न्याय द्यावा लताजींनीच ! त्या घट असलेले भ्रम, त्याची कलापूर्ण मनोवृत्ती आणि सर्वत्र ओतून गाण्याचा त्यांचा स्वभाव हे सारगेच एकत्र येते तेव्हा वाटते की गळ्याने गाणारे गायक अनेक असतील. आत्मा ओतून गाणाऱ्या फक्त लताजींच आहेत !

सर्गीतकाराच्या श्रमाचे सोने करणे तिचा माती करणे हे सर्वस्वी गायकावर अवलंबून असते. प्रत्येक स्वराला त्याने दिलेले चैतन्य त्याला स्वतःला कळते पण उमगवता येत नाही. आपले 'कॉम्पोजिशन' दुसऱ्याच्या गळ्यातून उमटवून घेणे ही किती अवघड गोष्ट आहे हे लताजींसारख्या गायिका भंगल्या म्हणून कळतच नाही ! त्या आमच्या रचनेचे मोल वाढवतात आणि आध्यात्मा गाठ घ्या आम्ही अनुमाने.

लताजींच्या आज्ञाप्रमाणे मी सांगत येण्यासारखे आहे आणि काही सांगत येण्यासारखे नाही भरपूर फिरत असलेला, 'रेज' भयलेला, इतरां लाचिक, मुलायम, मधुर आवाज चित्रपटवृष्टीत पूर्वी क्वचितच झाला असले. स्वरसंग्राह संलग्नसारखेच त्याचे स्थान बदल आहे. सैगल जसे एकच, तसा लताजारी एकच दुसरी 'रत्ना' होणे म्हणजे असंभव त्यांनी नुसती मेहनती वृत्ती लावा

पाहिळी तरी अजोड वाटते. संगीतनाराचे पूर्ण समाधान होईपर्यंत त्या गात राहतान. कदात्र, थकता त्यांना माहीतच नाही. 'आखरा'मध्ये एक मय नात्रिपपूर्ण स्वप्नदृश्य टाकण्याचा निर्णय जेव्हा रान कपूर यांनी घेतला तेव्हा आम्ही 'आया मेरा परदेशी' हे गीत त्या दृश्यासाठी तयार करून घेतले. या गीताचे रेकॉर्डिंग सकाळी दहाला सुरू झाले ते पहाटेचे चार वाजले तरी चाडूच होते ! लताजी इतका सारा वेळ आमच्यानोबर गात होत्या, घटपडत होत्या. त्यांच्या जबर दमनाने त्या दिग्गज आम्ही चरित झाले. 'पूनम' चित्रपटातील गीतांच्या वेळी 'हिज मास्टर्स व्हॉईस'मध्ये त्यांची एकदोन गाणी प्रथम ध्वनिमुद्रित झाली आणि तिसरे 'ओ भूले बालमा' हे करणारसपूर्ण गाणे सुरू झाले. लताजी विलक्षण यत्नशील होत्या. त्यात त्यांना त्या कारण्याचा वाण असला होत होता. पण तरीही त्या गात होत्या. गाणे कसेबसे आटोपले मात्र, आणि त्या तेथेच कोतळल्या. वेगुद्ध झाल्या. घाबरून सर्वांची नुसती घावपळ उडाली !

लताजीच्या आवाजाच्या प्रभावाची एक छत्र आठवण सांगून मी माझा हा लेख संपवतो. मरहूम मेहेबूबसाहेब यांना लताजीचे 'अनाडी' मधील 'रसिक बलमा' हे गीत विलक्षण आवडत असे. औपधोपचारासाठी ते लटनच्या एका इस्तितळात असताना त्यांना त्या गीताचे स्मरण झाले. ते गाणे ऐकानेसे घाटले. तेव्हा लताजींनी मुबईहून फोनवरून त्यांना ते गाणे म्हणून दाखविले ! मेहेबूबसाहेब त्या गाण्याने आणि ते गाणाऱ्या स्त्रीच्या अलौकिक व्यक्तिमत्त्वाने वेचळ तूत झाले.

धीस धशेच्या या परिचयानातील आणखीही खूप आठवणी मला सांगता येतील अनेकदा एक मेकाच्या मुनदुःखात आम्ही सहभागी झालो आहोत. अत्यंत परोपकारी वृत्तीच्या, सहकाऱ्यांवर प्रेम करणाऱ्या, त्याचा रास्त अभिमान बाळगणाऱ्या, निरागस, कोमल मनाच्या अशा त्या कलावंती आहेत. त्या तशा कधी कधी चिडक्या आणि हट्टीही आहेत पण तो चिडकेपणा व हट्टीपणा म्हणजे काही त्यांचा स्थायीमान नाही. ती लहुर येते तशीच लखर जातेही. त्यांनी दिलेली वेळ पाळली नाही की निर्माते दिग्दर्शक नाराज होऊन तनारी करू लागतात. पण लताजीही अखेर एक 'माणूस' आहेत हे लक्षात ठेवायला हवे.

ध्येयासाठी शगडन राहतात तसेच लताजींच्या आणि माझ्या आयुष्याचेही आहे. चित्रपटनिश्चात स्वतःचे वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान असणे म्हणून सारे आयुष्य आम्ही दोघेही सगडले आहोत. लताजी आपल्या कर्तृत्वान्या अत्युच्च शिखरावर आहेत तर मी अगदी थोडीशीच कमाई केलेली आहे— पण ही घडणूक हाच आम्हा दोघांना जोडणारा दुवा आहे

आमच्यामधील त्रिविध्यामुळे 'रक्षावपना'च्या दिवसाला आमच्या आयुष्यात एक अगदी वेगळेच स्थान आहे. त्यासाथिक नात्यापलिकडचे व्यक्तिजीवनातील स्नेहसंध्याचे स्वरूप आता दृढ झालेले आहे.

लताजींच्या आवाजातही एक धरगुतीपणाची उग्रा आहे. त्या आवाजाने मनात अनेक स्मृती जाग्या होतात, आमसोबत सुरू होते, निमन्याची ओढ वाढू लागते. असा ऐकणाऱ्या व्यक्तीच्या अंतरंगाचा त्या अगदी ठाव घेतात. ते गाणे म्हणजे रसिकांशी हितगुजच असते. माझ्या दृष्टीने हेच लताजींच्या गाण्याचे सर्वश्रेष्ठ वैशिष्ट्य आहे. त्यामुळेच ही गायिका श्रोत्यांना अगदी जवळची, घरातीलच वाटत आलेली आहे

एक व्यक्ती म्हणून लताजी स्नेहशील आहेत, माणसाच्या खात्री आहेत, आपल्या रसिकांचीही कदर करणाऱ्या आहेत. त्यांच्या सहवासात अखंड प्रसन्नता आहे. माणसाचे चेहरे आणि नाथे त्या पार पक्कन घ्यानात ठेवतात. विचारिणीची नम्रता त्यांच्या ठिकाणी आहे. ज्ञानतेच्या त्या नितात चाहत्या आहेत. एखाद्या कायला आपला हातभार खाण्यासाठी त्या नेहमीच तयार असतात

त्यांच्यासारख्या शुद्ध प्रवृत्तीच्या, कलासपन्न आणि तरीही अतिशय साध्या व्यक्ती सरोस्वरच दुर्मिळ आहेत.

रामूभय्या दाते

जिव्हाळा

कणकार आणि त्याचा रसिक असे दोघे मिळूनच कला सिद्ध होत असते. ते दोन्ही परस्पराचे पूरक आणि अविभाज्य असे घटक आहेत. रसिक जर गायनाने 'वेडा' झाला नाही तर गायकाच्या गायनाला तरी महत्त्व कोटून प्राप्त होणार ? एखाद्या थोर कलावंताच्या गाण्याने आम्ही मारातून जाऊन वेडे बनतो हेच त्याच्या जागतिक आकर्षणाचे रहस्य असते. आमचे 'वेड' त्याचा मोठेपणा सिद्ध करते. आपल्या अलौकिक स्वरपत्तींनी तो जेव्हा आम्हाला रडवतो तेव्हा ते 'अभ्र' मान आमचे असतात. हेच रसिकाचे मोठेपण. तेच त्याचे मान्य.

लताताईंना मी त्याच्या जाळणापासून ओळखतो. त्या आमच्या इंदूरच्या. त्यांच्या वडला पाशा इंदूरकराचा आणि मंगेशकर मढळींचा हा प्रेमाचा श्रृणुानुबंध जडलेला आहे. कुमार गंधर्वोचा एक अनन्य भक्त व चाहता म्हणून माझी जी 'शोहरत' झाली त्यामुळेच पुढील काळात आमचा व लताताईंचा अधिक जिव्हाळ्याचा स्नेह जडला. कुमार स्वतः लताताईंचे फार मोठे रसिक चाहते आहेत. हे दोघेही कणकार एकत्र माझ्याकडे जेगायला आले होते. कुमार त्यावेळी आजारीपणामुळे गात नव्हत. लताताईं कुमाराना इतक्या मानवान की त्या दिवशी निघ्याने त्याही गाडल्या नारीत.

लहान मुलाना पडित नेहऱूचे असे पिश्याण आकषण घाटते तसेच, पिशुना थोडे अधिकच, प्रेम व जिव्हाळा त्यांना लताताईंनिपाय वाटतो. उच्च, लताताईंनाही लहान मुलांचे फार वेड आहे. माझा मुझ्या रयी (तकला उस्ताद) हा अगदी लहान असताना त्याचे दोळ्यांचे एक छोटेसे ऑपरेशन होणार होते. त्यावेळी रयीने आम्हाला सर्व पातळी ही लताताईं चौकशीला येणार असतील तरच मी ऑपरेशन करून घेईन. आम्ही अट मान्य घेई तेव्हा तोही आपल्या शब्दात जगला. ऑपरेशन नंतर गुढीवर आल्यावर त्याने पहिले प्रश्न विचारला,

“ताई आगी का ?”

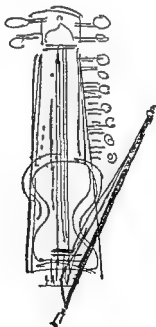
ताई आगी होती. पुढे आणि चौकण्ट घेऊन ती रयीच्या उमाशी हुजर होनी. मुलाचे असे अगत्य लताताईंना खाल वाटत आहे आहे

लताताईंनी एकदा आपल्या घरी मल शास्त्रीय संगीताच्या काही 'टेप्स' ऐकवल्या ते संगीत त्यांनी स्वतः गावलेले होते त्या 'टेप्स' ऐकून मी विस्मयचरित झाले असे असावाय कसब त्यात प्रकट झाले होते माझ्या मनात आले, "लताताई 'शास्त्रीय' गान नारीत हे शास्त्रीय गन्यावर त्याचे पसरोपरच उपकारच आहेत. परव्ही, त्या क्षेत्रातही त्यांनी आपला असा अधिकार प्रस्थापित केला असता की इतरांना त्याची बराबरी करणे जडच गेले असते "

लताताईंनी आपली पहिली गाडी विकत घेतली त्यावेळी मी मुंबईला होतो त्या मला म्हणाल्या, "दातेसाहेब, या गाडीचे उद्घाटन तुम्हीच करा. तुम्ही इंदूरला गाडी घेऊन जा !"

मी इंदूरला काही गेलो नाही पण शीतपयंत जाऊन परत आला गाडी बचताच माझ्या बहिणीची मुले 'लताची गाडी' 'लताची गाडी' म्हणून टाळ्या पिटत ओरडत मुली गाडीचे उद्घाटनही त्यांनीच केले.

'भारतरत्न' ही सर्वांत मोठी राष्ट्रीय पदवी. राजकारण, शिक्षण, ज्ञानविज्ञान या क्षेत्रातल्या थोराना जर ती पदवी दिली जाते तर सांस्कृतिक क्षेत्रातील संगीताच्या दाब्यात अमोल कामगिरी बजावणाऱ्या प्रतिभावाना ती का दिली जाऊ नये ! लताताई तर खरोखरी 'जगद्वल' आहेत या 'जगद्वल'ला निदान 'भारतरत्न' देतील न म्हणण्याइतकी कमी आम्ही का दावतावी बरे !

तलिल चौधरी

स्वर्गमनस्क

ठराविक चाकोरीतून विरगारे देनदिन जीवन जगताना
एखादा कलावंत जगा दिसतो त्यापेक्षा आमच्या कलेचा
प्रत्यक्ष आविष्कार करताना तो वेगळाच दिसतो—मददे
ता अगदी वेगळा बनतो, त्याच्यामध्ये काही तरी विलक्षण
पात्र पडतो असे मला सतत जाणवत आले आहे. कलाविष्काराच्या क्षणी हा कलावंत इतका वेगळा
पणतो की आपण चकित होऊन स्वतःलाच विचारू लागतो,

“अरे आपण ज्याला रोज पाहतो, ज्याला आपण अगदी जपयून ओळखतो, तो हाच काय !”

माझ्या मुदवाने मला जागतिक क्रीडां-या काही पार थोर कलावंताना जवळून घेण्याची संधी
मिलाली आहे. तसेच प्रत्यक्ष कलानिर्मितीच्या वेळीही मी त्यांना पाहिले आहे. ‘पुडोबनिन’ या
दिग्दर्शकाचा चित्रपटदिग्दर्शन करताना मी पाहिले आहे. ‘चेर्काशॉव्ह’ या अभिनेत्याला रंगभूमीवर
अभिनय करताना मी पाहिले आहे. ‘ग्ला पारयान’ या संगीतकाराला वाद्यमेळाचे संचालन करताना
मी पाहिले आहे. अलि अक्रमर या याना सरोद वाजवताना आणि रविशंकर याना सत्तार वाजवतानाही
मी पाहिले आहे. मी पाहिलेल्या श्रेष्ठ कलाकारांपैकी हे फक्त काही जण होत. या सान्याशी प्रत्यक्ष
परिचय होण्याचे भाग्यही मला लाभले आहे. आणि एरव्हीच्या जीवनातला कलाकार नि कसा
निर्मितीच्या वेळाला कलाकार या दोन अगदी वेगळ्या व्यक्ती असतात या माझ्या सिद्धांताला प्रत्येक
वेळी पळकटीच येत गेली आहे. तथापि, या देशातल्या लक्षांशही जनतेची लाडकी गायिका आणि
भारताची स्वरकोळि। स्ता मंगेशकर हिच्या जायतीत या सिद्धांताचा मला जेवढ्या तीव्रतेने प्रत्यक्ष
आला तेवढा परवडी तो वचितच कधी आला असे ड !

देनदिन जीवनात अथंय साधी, निर्गुनी अवलेही अशी ही मुक्ती चाधा काहीदा वृश
आणि ओठांवर एक मिश्रित हसू सतत मेळत राहिलेले. पण हीच मुखगी जेव्हा गाणे म्हणण्यासाठी
मायक्रोफोनसमोर उभी राहते तेव्हा तिच्यात केवडे विस्फोटन परियतन घडून येते. असा वेळी
तिच्यापडे बसताना रागत होतो की तिची उंची आपल्यात राह पादली आहे, तिचे गस्तक
आकाशाजरी भेदून धर गेले आहे. तिच्या चमकदार डोळ्यांचे दोन पंथी बनले आहेत आणि ते

पक्षी दगावून भराऱ्या मारीत चालले आहेत. बघता बघता लढा अशी प्रचंड आणि सर्वव्यापी बनते की आपण तिच्यापुढे अगदी उपेक्षणीय, केवळ अगुप्रमाण होतो आणि समोरच्या त्या गाणाऱ्या महान व्यक्तिःस्थानाच्या पायावर डोने देकावेसे वाटते. परोक्षर सांगतो, गाणाऱ्या लढाकडे बघताना कितीदा तरी हा अनुभव मला स्वतःला आला आहे!

लढाऱ्या वाद्यतीत मला नेहमी असे वाटते की गाणे हे श्वासोच्छ्वासपेक्षाही तिळा अधिक सहज आणि स्वाभाविक होऊन बसले आहे. आणि यातच कलाकार म्हणून तिचे मोठेपण सामावले आहे. कोणी म्हणतात, लढाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिचा सोनेरी स्वर कोणी म्हणतात तिचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिचे भागपूर्ण उच्चार. पण मला वाटते हे सत्य असले तरी संपूर्ण सत्य नव्हे. कोणतेही गाणे गाताना लढा त्याच्याशी आपला आत्मा मिश्रवून ते गाते. गाण्याशी निचे होणारे हे सायुज्य हेच तिच्या श्रेष्ठतेचे मुख्य लक्षण होय. प्रत्येक मुराचे आकलन करणारी तीन संवेदनाशीलता, संगीतातील नात्यांचा अचूक समज, स्वराचे आपान, ऐक्यावे, स्वर कोठे लावतावा व कोठे कमी करावा या सर्व गोष्टींचे तारतम्य—यातले काहीही शिकवून येत नाही. शिकवून समजाविल्या जाणाऱ्या या गोष्टी नव्हेतच. लढाला हे सारे जन्मजात लाभले आहे हे सर्व ज्ञान घेऊनच जणू ती या जगात आली आहे. संगीताच्या क्षेत्रात लढा ही खरोखर एक अद्भुत घटना आहे. मूर्त चमत्कार आहे. संगीतदिग्दर्शक या नात्याने तिच्याबरोबर काम करताना मला हे पुन्हा पुन्हा जाणवलेले आहे. नवी चाल समजून देत असला ती ज्या तन्मयतेने ती ऐकते, चालीतला अगदी सूक्ष्म बाबकावादेखील ती ज्या अचूकपणे हेरते, आणि कोणत्याही भाषेतले गाणे ती ज्या निर्दोष शब्दोच्चाराने पुन्हा म्हणून दाखवते त्यामुळेच ती एक अत्यंत दर्जाची कलावती झाली आहे. मी तर नि संशय असे म्हणू शकतो की या जगात जे काही अत्यंत अष्ट दर्जाचे कलावंत झाले आहेत, त्यापैकी लढा ही एक होय. लढाच्या बरील गुणांचा निर्देश करताना एक गोंय सहज आठवली ती जाता जाता सागावीशी वाटते. 'दो बिना जमीन' या चित्रपटाच्या प्रारंभी भेयनामावलीच्या जोडीला जे पार्श्वसंगीत मी दिले होते ते केवळ एकदा ऐकून नंतर ते तिने जसेच्या तसे बिनचूक मला म्हणून दाखवले होते!

लढाची आणि माझी ओळख चौदा वर्षांपूर्वी झाली. मी त्यावेळी 'दो बिना जमीन' या चित्रपटाची पटकथा लिहिण्यासाठी आणि त्या चित्राचे संगीत देण्यासाठी प्रथमच मुंबईत आले होते. माझा आणि लढाचाही एक जिन्हाळ्याचा स्नेही दिग्गज कवि शैलेंद्र याने लढाची व माझी ओळख करून दिली. आमच्या त्या पहिल्या भेटीची स्मृती मी आमरण हृदयात जतन करून ठेवीन त्यापूर्वी लढाबद्दल मी खूप ऐकले होते. 'आये गा आनेवाला' हे तिचे गीत मला खूप आवडले होते वर्षानुवर्षे ते माझ्या कानात गुंजत होते. अशी ती लढा त्या दिवशी मी प्रत्यक्षात प्रथमच पाहता होतो. तिला बघताच मला आश्चर्याचा धक्का बसला. तिचा आत्यंतिक साधेपणा मला अगदी अनपेक्षित होता. तिचे सारे व्यक्तित्व निर्गर्भी, फड्कू होणे. निःस्वार्थ भेटीनंतर काही निनिदाच्या अरधीतार आमची उमयताची गट्टी जमली. अचरी येथे हृषिकेश मुकुर्मी यांच्या घरी आमची ती पहिली भेट घडून आली. माझ्या काही बंगाली संगीतरचनांमधील शैलेन्द्रने लढाबद्दल बरेच स्तुतिवर बोझ ठेवले होते. त्यामुळे ओळख झाल्या बरोबर लढाने ती गाणी माझ्या ताहून ऐकण्याची इच्छा प्रकट केली. आधुनिक बंगाली संगीतरचनेच्या क्षेत्रात त्यावेळी मी काही नवे प्रयोग करू इच्छित होतो. माझा एक सिद्धांत होता. तो असा की बोलणे आणि गणे या दोन्ही गोष्टी मूलतः एकमेकांनासून फारसा वेगळ्या नाहीत. बोलण्यातून जे जे काही सांगता येते ते ते सारे, नितक्याच स्पष्टपणे, परिणामकारकपणे संगीतातून प्रकट करता आले पाहिजे. बोलण्यात जे ओरश्वोचबद्धपणा असतो, ती ग्राम्यता व अप्रति जाणवते, ती संगीतातही असणे. असणे अपरिहार्य असते, एखाद्या भावनेकड आणि प्रामाणिक भावणानून जी तीव्रता, आनंद, गंभीर

गायिका म्हणून लताचे मोठेपण शब्दमाधून वर्णन करणे व्यर्थ आहे. टागोरांच्या कवित्वाची चिकित्सा करण्यात येत ते वेटेपणाचे होईल. पण गेली अनेक वर्षे लताबरोबर काम करताना तिच्यातल्या कलावृत्ताचे विश्लेषण करण्याचा मान मी अनेकदा प्रयत्न केला आहे. तिच्यामध्ये परोपरोच काही असामान्य गुण आहेत. आणि त्यांनीच तिला इतर गायकगायिकाहून कितीतरी वरचे स्थान मिळवून दिले आहे. गायिका म्हणून लताचे जे मोठेपण आहे त्याची व्याख्या करणे फार अवघड आहे. गुणांच्या सुगंधाचे विश्लेषण करता येत नाही. कोकिलेच्या स्वरमाधुर्याची चिकित्सा करता येत नाही. तसेच काहीसे हे आहे. लता गाते उस्सृतपणे. तिच्या बाबतीत ते अत्यंत नैसर्गिकच आहे. असे वाटते की गाणे हे तिच्या व्यक्तित्वातच रुजलेले आहे. असा कलाकार शतकातून एकादाच जन्माला येतो.

लतार लहरीपणाचा आरोप अनेकदा अनेकानी केलेला आहे. ती अत्यंत अविश्वसनीय आहे असेही कोणी म्हणतात. मध्यवर्ती तर तिच्यावर दोषारोप करण्याची एक पद्धतशीर मोहीमच उघडलेली होती. धनिमुद्रणाला लता कधीच वेळेवर उपस्थित राहात नाही असा या मंडळीचा दावा होता. धनिमुद्रणाच्या जागी लता प्रत्यक्ष आल्याखेरीज ती येईल की नाही याबद्दल कोणत्याही संगीत दिग्दर्शकाला निश्चयाने हमी देता येत नाही अशी या आरोप करणारांची तक्रार होती व आहे. या आरोपात थोडेसे तथ्य आहे. आणि चित्रपट व्यावसायिकांनी याबद्दल तक्रार केली तर त्यांना दोषही देता येणार नाही. कारण चित्रपट व्यवसाय ही एक कला असली तरी त्याबरोबर तो एक घडाही आहे. आणि घडा म्हणजे प्रत्येक गोष्ट तिथे अग्रेसर रुपये-आणे पैतृक मोडली जाणार. म्हणून लतार आरोप करणाराना मी दोष देणार नाही. पण त्याबरोबरच मला हेही माहीत आहे की गेली काही वर्षे लताची प्रगती बरा नसते. आणि कित्येक वेळा प्रगतीच्या अस्वास्थ्यामुळे धनि मुद्रणाला हजर राहणे निलंबित अशक्य असते.

पण ही गोष्ट सोडली तरी लता अत्यंत 'मूडी' आहे, लहरी आहे हे मात्र अगदी खरे. तथापि याला लताचाही काही इलाज नाही. तिची आत्यंतिक तीव्र संवेदनाशीलता हेच तिच्या लहरीपणाचे कारण आहे. सतारीची ताणलेली तार असावी तसे तिचे मन ताणलेले असते. आणि लताने असेच असायलाही हवे आहे. ती अशी संवेदनाशील, हळवी नसती तर ती एवढी मोठी कणकारही झाली नसती !

लताला चित्रपटासाठी ठरीव पद्धतीची तीच ती गाणो पुन्हा पुन्हा गावी लागतात. याबद्दलची आपली नाराजी तिने कितीतरी वेळा मला बोलून दाखवली आहे अनेकदा ती मला म्हणाली आहे, "पैशासाठी मला गावे लागते. केवळ गाण्यासाठी गाण्याचे समाधान मला किती द्यावे मिळते. परोपरोच, कधी कधी मला इतका कटाळा येतो म्हणून सांगू !" लतासारख्या गायिकेचे हे दुःख जाणून घेणे अवघड नाही. कलेतील उदात्तता आणि सौंदर्य याची तीव्र जाणीव असलेल्या, त्या उच्च पातळीचा सतत शोध घेऊ पाहणाऱ्या तिच्यासारख्या अथवा कलावृत्तीला अत्यंत सामान्य, विह्वल गाणी केवळ व्यावसायिक कारणास्तव गावी लागतात हे दुर्दैवच होय. मला तर वाटते, कधी कधी अकस्मात उद्भवणारा तिचा आजार ही अशा सामान्य गाण्याबद्दल तिच्या शरीरमनाने नवळत होणारी प्रतिक्रिया असावी ! लता जर थोडी अधिक व्यवहारी असती, कमी लहरी असती तर आज मिळाला आहे त्याच्या पाचपट तरा पैसा तिने अगदी सहज मिळवला असता ! मला एवढेच वाटते, तिची प्रगती सुट्टा असावी, मन प्रसन्न, उल्लसित राहावे आणि या भारतीय संगीताच्या सम्राज्ञीची कारकीर्द आणखीही अनेक वर्षे अशीच गाजत राहावी.

एक कलावंत या नात्याने लताचा जे गौरव व्हायला हवा होता, जे मानसन्मान तिला मिळायला हवा होता, ते तिच्या बाबतीत घडलेले नाही याचे मला अत्यंत दुःख होते. कोणत्याही सांस्कृतिक प्रतिनिधिमंडळात लताचा आरंभिक का समावेश करण्यात आला नाही ? तिला परदेशी

उजळून ठेवल्या सर्गीताच्या क्षेत्रात परंपरेचे स्थान मोठे मानले जाते. कलावंत भडळी आपापल्या कुळाचा आणि गोनाचा पार मोठा अभिमान बाळगत असतात कित्येकदा तर काही जण त्या गोनाच्याच मोठेपणावर नादू पाहातात पण सूर आणि लय यानाच शरकर पार्वती मानून गाणारे पार थोडे कलावंत मी पाहिले. 'शूरा मूळचाचि राता' म्हणजे काय ते ह्या कलावंतांचे गाणे ऐकताना कळते—मग ते "मम सुराची ठेव देवा" असो, "म्हारो जी भूले ना माने" असो, किंवा "आये गा भानेनाला" असो. चिमुकरी लता 'शूरा मी बदिले' म्हणून गेली त्याला पचवीस वर्षे झाली दीनानाथाचे सूर हवेतून विरले नव्हते. त्याची धैर्यधराच्या भूमिकेतली ती गाणी, चमत्कृतींनी नटलेला गळ्यातून आलेल्या त्या जागा लोकांच्या कानात होया त्यामुळे 'शूरा मी बदिले' ऐकल्यावर लोक म्हणाले, "वा—दीनानाथाची आठवण झाली." त्यानंतर मान या त्याच्या लाडक्या कन्येने बदलाचेच व्रत चालविले. बदलाची नक्कल करण्याचे नव्हे. ते त्या मानी गायकालाही वचले नसते. त्याने तर मराठी रंगभूमीवर स्वतःची गायकी निर्माण केली होती दीनानाथावर दीनानाथ रामावरासेच गात होते. त्याच्या मुलीने हेच व्रत पुढे चालविले त्यानंतर लता ही लतावाराखाच गात आली ह्या काळात अनेक नवीन गायिका चित्रपटातली गाणी म्हणण्यासाठी आल्या. त्याची घडपड 'डिन्ने लज्जा' व्हायची होती त्यातल्या कुणी 'लताची आठवण करून देतात' अशीही तारीफ झाली असे. पण सर्गीताच्याच काय उठल्याही कलेच्या क्षेत्रात भक्क्या तमक्याची आठवण करून देणारा कलावंत सदैव दुसऱ्या दत्ताचा मानकरा होऊन राहतो. लताने गेल्या पचवीस वर्षांत गझल, ठुमक्या, दादरे आणि हजरो विविध चार्गनी नटलेली गाणी म्हटली—पण त्यात तिने आठवण फक्त लताचीच करून दिली कलावंत 'या सम हा' होतो तो असा !

लयीच्या आणि सुराच्या सूत्रानिवृत्त कणानी जेव्हा चैतन्य धारण केलेले असते त्यावेळी त्या गाण्याची कोणी जातवारी पाहतात नसतात. उगीचच भयंकर धीमा एकताल लावून दहा मात्रापर्यंत सुराच्या माथा हाकतीत जायचे आणि मग शोपेनून जाग आल्यासारखे दोळ्यांच्या एकदोन मानावरून उडी मारून समेच्या नाक्यावरची जकात चुक्यायची आणि रयात गायक म्हणून मोठेपणा निरवायचा याला काही अर्थ काही सर्गीतात लयीतला प्रत्येक धण हा सुराच्या मजबुराने भरून काढावा लागतो—नव्हे, तिथल्या सुराचा अभाव असलेला विराम हा देखील धोका असला लागतो चित्रपटासाठी गाइलेल्या साडेतीन मिनिटांच्या गाण्याला देखील चांगल्या रयात गायकाइतकीच लयकारीची जाणीव असावी लागते. लताचा सूर सारेच मानतात पण निमळ मनाने सर्व तऱ्हेच्या सर्गीताचा आस्वाद घेणाराना जर मनमुग्व करणारा कुठली गोष्ट असेल तर शब्दाची फेक करताना दिसणारी लताची विश्रुंग मोठी अशी लयकारीची जाणीव ! तिच्या सुराइतकीच सूत्र दोषळ लयकारी नव्हे एखाद्या कुलावराच्या पावलांनी लयीच्या एका कणावरून दुसऱ्या कणावर अल्पाद उडणारी कुमार, चांग्राधर्व आणि लता हाना यरदान आहे ते लयकारीच्या ह्या अलौकिक जाणकारीचे ! गाण्यात शब्द असते ती लय आणि म्हणूनच लयीच्या जाणिवेचे हे दुर्मिळ दान घेऊन आलेल्या या कलावंतानी गाइलेले गाणे दुसऱ्या कोणीही म्हटले की काहीतरी कमी आहे असे वाटते. लताची गाणी तर रंग चालला आवाज असलेल्या कितीतरी मुली गातात आवाजाची टीप गाठतात पण मूळ चित्र आणि त्याचा प्रिय यात असतो तसा परक दिसतो याचे कारण लयीच्या सूत्रातल्या जाणिवेचा अभाव.

सुराच्या वर्तुळातला मध्यवर्तू पक्कणारा आणि लयकारीत वाहत्या काळातला निमिषानिमिषातला लयाय पक्कणारा हा लताचा गळा आहे आणि म्हणूनच तिच्या गीतातले शब्दच नव्हे तर लयसमून स्वरही आज किती आश्चर्यमग्न वाटतात लता 'धीरेसे आन' म्हणून होरी गाते पण 'आन' नंतरचा तो स्वराचा हलकासा शिडकावा लयीच्या अद्या जागवरून उठतो की त्याने कसल्या तरी पनतवाचा स्पर्श घेतल्यासारखा वाटतो. ह्या साऱ्या उदावणी कमाळीच्या मुजिल आहेत वेबळ

स्वराच्या करामतीमुळे नव्हे, उठागासाठी पकडलेल्या, साच्या नत्रेला न दिसणाऱ्या स्वानामुळे. लताच्या गाण्यातले असामान्यत्व मला तरी मासते ते इथे. शोष उडविणाऱ्या त्या अगाई गीतातल्या स्वराच्या शिड्यासारखे कितीतरी शिड्यावे आज तिने गाविलेल्या शोकडो तक्कड्याच्या ध्राष्ट्यातून लपलेले आहेत. तक्कडीच्या त्या रघात शिम्न तिथी गानी करणाऱ्या त्या सुर्देने अत्र अधिक सूक्ष्म की त्या रघातून उमटणारा लताचा स्वर अधिक सूक्ष्म हे सामणे कठीण आहे. होनार्जीच्या भूषाळीतल्या 'आनंद कदा प्रभात शाली' मध्ये वरच्या पदवाच 'ई'कार गगला आहे. तो अवाच सुराची सुई घुलल्यासारखा. 'जा जा रे जा जाजना' मध्ये अशीच एक मूर्च्छनेसारखी जागा आहे. 'कैसे दिन बीते कैसे बीती रतिया' मध्ये 'हाये' वर अशीच एक सुराची पसरण आहे. अशी किती म्हणून उदाहरणे दाखवायची? मादगुल्लपराच्या 'जेमिया' कवितेतल्या नायिनेच्या गळ्यातून स्वर उमटल्याचे वर्णन त्यांनी 'स्वरवेळ थरथरे फुल उमलते ओठी' असे केले आहे. लताचे कुठलेही गीत ऐकताना मला ही ओळ भाटते. तिने गायलेले प्रत्येक गीत हे स्वरलतेवरचे फुलव आहे. अशी शोकडो फुले गेल्या पचवीस वर्षांत फुलली आणि किती सहज सहज फुलल्यासारखी फुलली. शब्द, स्वर आणि त्या याचे विलक्षण आकार, गंध आणि रंग घेऊन प्रकटलेल्या फुलाचे हे नदनधन आहे.

मला नेहमी घाटते की मुंबईसारख्या शहरात एक संगीताचे टोलेग ग्युझिपम असावे. चित्रकलेचे किंवा इतर यत्ने अवते वसे. त्यात टेप्सवरून किंवा तक्कड्यावरून देशोदेशीचे आणि सर्व प्रकारचे संगीत ध्वनिमुद्रित करून ज्याला जे ऐकायेंसे यादेल ते ऐकण्यासाठी छोटी छोटी दालने करायीत. हे सारे गायक व गायिका दिसत कसे होते, बोलत कसे होते, राहात कसे होते, हे दागविणारी चित्रे आणि डॉक्युमेंटरीज कराव्यात. देशोदेशीच्या संगीताच्या इतिहासाची, शास्त्राची, कथावताच्या चरित्राची तिथे मोठी लायब्ररी करायी. पुस्तकाची लायब्ररी, तक्कड्याची लायब्ररी, टेप्सची-डॉक्युमेंटरीजची लायब्ररी. सुरलीच्या गृध्रांनी यावे आणि वृत्त होऊन जावे. त्या लायब्ररीत एक पडवी फक्त लताच्या गीताची होईल. इतक्या विविध प्रकारची गाणी गाविलेली दुसरी लायब्ररी आहे. आमची पहाट लताच्या सुरावरून उमलते, माथ्याह, साज, रान, मध्यरान हाच सुराची साथ घेऊन येतात. वातावरणात कुठे ना कुठे तरी लताचा स्वर सायळत्या किंवा उगवत्या सूर्यचंद्राच्या साक्षीने विहरत असतो. रेडियोतल्या एका इजिप्शियनने मला सांगितले होते की सान्या जगात दुसऱ्या कुठल्याही गायकगायिकेच्या स्वराला वायुमंडलातल्या ध्वनिलहरींवरून इतका अयाहत संचार करायचे भाग्य लाभलेले नाही. मला त्या विधानात अजिबात अतिशयोक्ती वाटत नाही. लताच्या सुराची कधी, कुठे आणि कशी गाठ पडेल कुणी सांगवे! अनिष्टाच्या कवितेतली एक ओळ आहे :

‘आज ज्ञानाक गाठ पडे—

मलत्या केळीं मलत्या मेढीं

जसता मन मलतीच कडे—’

कितीतरी प्रयोग आढळतात. भारतापासून शोकडो मेल दूर अद्या इटोनेशियानून प्रवास करीत होणे. कुठलाही संस्कार नाही असा इटोनेशियन ग्रामवासीयाचा जोगसा मेळवा पोहो लावून लताची गाणी ऐकत नसला होता. चिनी आक्रमणाच्या काळात हिमालयाच्या शिखरावर एका छानपीतल्या तडूळी गोष्ट. लताच्या यात्रेत असताना आरही तिथे जाऊन पोहोचले होते. आठवडा सैनिकांच्या चिमुकल्या तुकडीला त्या जीवरण्याची थडीत आणि त्या थडीहून अधिक गारटून टाकणाऱ्या विजन

यासाठीचा भयान एकान्तात सोवत होनी ट्रेन्निस्टावरच्या लताच्या गीताची. सैनिकांच्या कुख्यातीची याद करा अशी लताच्या आवाजातली ती आर्त हाक लथलथ टोळ्याच्या कडा मिजवून गेली. पण हिमशिखरावर लताचा आग्रज ऐकताना दम्य झालेल्या त्या जवानाच्या तुकडीकडे पाहून वाटले की जवानाच्या कुख्यातीइतकीच ह्या अलौकिक आवाजाची जगावर वेगळी मोठी मेहरवानी आहे. इटोनेशियातले ते ग्रामनासी हिवा हिमालयावरचे आमचे ज्वान ही तर साधी माणसे. गायनदाखतले कोणी पंडित नव्हते. पण अष्टादिया रॉसाहेबाचे चिरजीव भूर्जिया म्हणजे शास्त्रीय संगीतातले वेगळे मोठे विद्वान गृहस्थ. मी त्यांना भेटायला गेले होते, त्यावेळी लताच्या गाण्याची तबकडी ऐकण्यात राहले होते. 'आयेगा आनेवाला' ऐवून कुमार गंधर्व म्हणाले, "तबोच्यानून निघणारा गंधार ऐकायचा असले तर लताच्या गळ्यातून ऐका." आठगावच्या गावठ्या मडळीच्या अड्ड्यापासून तो मल्हार हिल्लरच्या बगल्यात राहणारापर्यंत आणि शाळकरी पोरापासून तो जख्ख म्हातान्या पर्यंत छान्यानांच आपल्या स्वराच्या जादूने मारून टाकणारी ही लता—लता कसली, चित्रपटमृष्टीला लागलेली ही कसल्याच ओरें. सुराच्या याचकाने जे मागावे ते देणारी. गझल, डुमरी, दादरा, कचाली, भजन, पाळणे, लोकगीते, मावणीते, बालगीते, खानदानी संगीताच्या कळणाची गाणी ... मागणाराने मागत जावे. अगली विविधता आणि तीमुद्धा असल्या दजाने दिसणारी, भारतीय संगीतात यापूर्वी कुणाच्याही गळ्यातून आली नसेल. हल्ली इलेक्ट्रॉनिक्सच्या साहाय्याने कॉम्प्यूटरचे म्हणतात त्या यंत्रावर वैज्ञानिकांनी अनेक चमत्कार करून दाखवायला सुरुवात केली आहे. मानवी मळूला न साधणारे अनेक बौद्धिक पराक्रम ही यंत्रे करतात. उदाहरणार्थ, जे हिनेत्र करायला पचवीस कारकुनाना एक महिना लागेल ते ही यंत्रे काही सेकंदात करतात. लता हा संगीतातल्या देशाच्या दुनियेतून आलेला कॉम्प्यूटरच आहे. गळ्यातून एक जागा निघावी म्हणून एवढा गायक-गायिकेने जिथे मेहनतीचे पहाड पोडले त्या ट्रिक्ट जागा, त्या ताना, त्या सुरक्या, लयकारीचे ते सुधम भेद ती सहज करून जाते. शास्त्रीय संगीतातली जातकुळी असलेले एखादे सिनेमातले गाणे असते. लताची त्या गीतातली तान देशी गेलेली अवते की मी मी म्हणणाऱ्या उस्तादानी आणि पंडितानी मनाचा तितका प्राबल्यपणा असला तर स्वतःचे कान पकडावे. मला खानी आहे की उद्या एखाद्या पाश्चात्य संगीतविद्वंशकाने लताला जर इंग्लिश गाणे गायला बेलबले तर ह्या बाई तिकडल्या तमाम गाणाऱ्या मंडमाना संकटात टाकतील. लताच्या सुराला 'अटक गंगे जेथे दु सहा' अशीच जिद आहे.

देवठाक्याच्या पाण्यासारखा हा गळा. रंग टाकणाराने आपल्या रंगाच्या निवडीची कमाल करावी. हा गळा त्या त्या रंगाची स्वरपुष्पे क्षणात पुजवून दाखवतो. हा स्वरच मुळी परिमाचा धर्म घेऊन आलेला स्पर्श झाला की कशाचेही सोनेच व्हायचे. नुसता स्वरच काय अभिनयाची जाणकारी पार मोठी. चित्रपटातले गाणे हे सवादागारखे अभिनीत करायचे असते. मला तर लताला प्लेबॅक आर्टिस्ट का म्हणतात तेच कळत नाही. तिच्या गाण्याना त्या नट्याच्या अभिनयाचा प्लेबॅक असतो. बहुधा तो तिच्या शब्दस्वरातून उमटलेल्या भावनांच्या उंचीला पोहोचत नाही. 'फूल का फूल' नावाच्या धोलंग्यातले 'तु मेरे प्यारका फूल है—' गाणे लताने म्हटले आहे. एका वेचाराशी गणत्या जाणाऱ्या अर्भकाची आई हे गीत गाते आहे. अभिनय आणि संगीत ह्या दोन्ही दृष्टींनी ह्या गीताचा अभ्यास करावा. लताने त्या गीतातल्या एक एक शब्द लयीच्या प्रवाहावर जुगची एक एक पाकळी सोडानी तसा सोडला आहे. तिने म्हटलेल्या गीताना कित्येकदा पडगावरच्या नदीच्या ओढाची, स्वतःच्या चेहऱ्याची घडी विस्कटून न देता मुरू झालेली निर्जीव हालचाल पाहिली की वाटते लताच्या गाण्याच्या वेळी या पडगावरच्या नदीना पडदाआडच ठेवावे आणि कॅमेरा वेगळ चद्र, सूर्य, तारे, पाने फुले, पाणी, नद्या, झेंगर असल्या हव्याच्या दिशेला फिरवावा. आपल्या स्वरांनी आणि स्वराइतक्याच रेखीव अभिनयाने पुन्हेल्या गीतानी लता अशी जादूनगरी उभी करते. त्यात

कित्येकदा त्या नदीच्या ओठाची निष्पाण हालचाल लक्षाच्या सुराना दिलेल्या वरवरच्या लिपिहिपथी-
घारसी खोटी वाटते. म्हणून मला वाटते की लव्हा कसली पार्श्वगायिका-तिच्या गीताच्या अभि-
व्यक्तीतून होणाऱ्या भावनांच्या पातळीला न पोहोचणाऱ्या नदी या पार्श्वगायिका आहेत.

हिंदी चित्रपट हा काही माझ्या फारसा सलोख्याचा विषय नाही. पण अनेक ठारे आणि
तारकांनी चमत्तमणाऱ्या या अरणातून उध्या लव्हा आणि आशा हा भगिनींनी आम्हाला चंगळी म्हुटले
तर ही तारागणे एका क्षणात हतमम होतील. विलेन रेडिओचा व्यापार विभाग डळमळायला लागेल
आणि आमची आकाशवाणी वेविल्लाणी होऊन जाईल. हिंदी चित्रपटाची दुनिया तर तिथल्या
संगीतदिग्दर्शकांनी आणि सुरयत लव्हाच्या आवाजाने तगून धरली आहे हे म्हणजे मिलिट्रीच्या
बॅंडवाल्यांनी एखाद्या राष्ट्रचे संरक्षण वेत्यापैकीच आहे. संगीत दिग्दर्शकांच्या भाष्याने लव्हा
नावाचा एक चमत्कार पंचवीस वर्षांपूर्वी हिंदी चित्रपटसृष्टीत आला. या सृष्टीची ती आज गले पाव
शतक सम्राज्ञी आहे. चपापट्टीच्या योगासारखा तिच्या सार्वजनिक दर्शनाचा योग अगती कुठले
प्रीमियर, कुठली ज्युबिली असल्या प्रसिद्धीच्या नाना आकर्षणांपासून ती दूर असते घाटी राणीला
मिरवावे कुठे धागते! मिरवतात दासी गेल्या पंचवीस वर्षांत तिच्या स्वराचे हजारे-छापे अत
करणार अभिराज्य चारू आहे संगीतदिग्दर्शक नवा असो, जुना असो, एकदा मायतीपोनपुढे
आली की सुपना प्राणाचा स्वर्ग शाखाचा साक्षात्कार घडवते आणि त्या पाजारानून नाहीशी होते
पंचवीस वर्ष हा गळा गातो आहे. तिच्या तीर्थरूपानी मराठी रंगभूमीवर आपल्या गाण्याने मी
मी म्हणणाराना हुचकळ्यात पाडले होते माझ्या आयुष्याच्या ताळेबंदीत जसेच्या बाजूला जे महान
क्षण आहेत त्यातले कितीतरी दीनानाथरावाच्या गाण्यानी उजळलेले आहेत सत्यनारायणच्या
उत्तुंग प्रतिभावताने कैलेल्या गाण्याची दीनानाथरावाच्या अश्वमेधाच्या चौड्यासारख्या विशिष्टीपु
गळ्यातून निघालेली फेक आजही माझ्या मनात साठलेली आहे त्याची ती विजेच्या चपळाईने
आणि शिवस्याच वेगुमानपणे जाणारी हान आठवली की आजही जीव अस्यस्य होतो गिवाला
बेचैन करणारे ते गाणे! अस्वस्थ करणारे, गुपी भाणणारे नव्हे. दीनानाथरावाच्या कळेचे राज्य त्या
काळातल्या आणि व्यवसायाच्या परितोषाकडले मर्यादित रहिले त्याच्या ह्या लाटक्या लेकीने त्या
राज्याच्या सीमा अमर्याद वाढवल्या गुणी गायकवादळाच्या सुराचे हे ऋण फते फेडायचे! लव्हाच्या
सौकडो स्वराची ही सुराची ठेव कुठे ठेवायची! ती स्मृतिवरी लिहावी आणि ते ऋण श्येच ठेवून
जायचे! पाव शतकभर साठत आलेले हे ऋण ऋणकोने धनबोधदल एवंच भावना ठेवावी, ती म्हणजे
धनको सदैव अधिकाधिक धनवान होत जावा हीच आमच्या सुराच्या भागण्याला अत नाही आम्ही
ह्या मानवीत सदाचेच मिळारी सदैव मागतच राहणार जोखोशने विट्ठली मागणे मागताना 'पापपुरते
देई विट्ठल'-मागणे श्यी नाही लयी मारी' म्हणून मागितले पोर्यापुरते देणाऱ्या विट्ठला
देताना कळले असेल की चोरांनाच्या पोरांनी मूक कधीच भागणारी नव्हती लव्हाने कोन्धनधी
अत करणाऱ्या सुराची मूक भागवता भागवता पादवली आहे हे स्वभाषार तिच्या जिवात कोणी
मोठले करून ठेवले, काय सांगवे! मी वाडवटळचे आशीर्वाद मानण्यातला आहे. मला वाटते,
दीनानाथानीच ही मर्मवधातली ठेव आपल्या मुलामुलींना सम्राज्यपल गिरी आळदीच्या विट्ठलपताची
लेकरी जती टुपाचे दात पडण्यापूर्वीच विश्वामित्र देवाच्या वाण्याचा घुमणी गोळी फरायला लागली
तशी मगशीच्या दीनानाथाची ही मुले हातभर उंचीची असल्यापासूनच स्वल्पशान्या तपारीला
चित्रपटाच्या मयघटीत बालचे दिरे आज दगडाच्या मालाने दुर्लक्षित जातात तिये आज लव्हा
पंचवीस वर्षे आपले स्थान गिबून आहे त्या सृष्टीत राहूनही ती एका विलक्षण अस्तित्त्वाने जगत
असते आपल्या स्वराने शोभीत आहे आणि आपण मान कुणाच्यातही नाही दिवसातून किती

मुली, औक्षवंत हो

“राज्य सुखी या साधुमुळे—शूरा मी बदिले—” ‘राज्य सुखी या साधुमुळे’ नंतरच्या ‘शूरा’ मधल्या ‘रा’ ह्या अक्षरावर सभायह्यातून विजेच्या वेगाने आणि विजेच्या छत्रछाट्याने एखादा तीर सू सू करीत जावा तशी त्या

चिमुकल्या गळ्यातून तान गेली आणि सभेचा लक्ष्यवेध झाला त्या रात-भाळ बघांच्या चिमण्या जीवाला आपण काय केले याची कल्पना दरी होती की नाही देव जणू सगळ्या पॅलेस थिएटरचे भान त्या सुरानरोझर हरवले. एक एबदीशी हडबुळी, पण अतर्कास आमविश्वासाने पुढलेली मुलगी रंगभूमीवर येते काय आणि फार फार तर ‘घेउनि ये एजा’ म्हणायच्या बयात एकदम ‘शूरा मी बदिले’ मुरू करते काय बाबालाल तमलजी एखाद्या अनुभवी गायकाबरोबर धरावा तसला ज्वन्या दिमाऱ्याचा ठेका काय घरतात आणि पदाची अस्ताई सपवून पहिल्या समला येताना ही पोरनी पुढे सक्त भेदून एयीचा तो त्रिकूट बोजा सामाळून सभेवर येते काय! कोल्हापूरच्या त्या पॅलेस थिएटरात, संगीतातल्या दिगाजानी ज्या रंगमंचावरून सुराच्या बरसातीचे साक्षात्कार घडवले आहेत त्याच स्थाना वरून एका परक्या पोरनीने हे नवल नर्तवले होते आश्चर्य, आनंद आणि त्या पोरनीच्या कर्तबगार पित्याची आठवण असल्या नानाविध भावनांनी त्या मदिरातल्या ओल्याच्या अगावर रोमांच पुळले. फडकडून टाळी झाली नुसती पहिल्या समेला! मी मी म्हणणारानी स्वतःला चिमटा घेऊन पाहिले असेल की आपण हे एकतो आहो ते एरेच आहो की हे स्वप्न आहे. त्या तानेचा दाणान दाणा स्वच्छ होता, सुरात मिजलेल्या होता, लयीच्या कणकणाचा अदाब विनचूक होता, सभेवरची शडप तर कशी पारोसारापी होती. समोरचे ते एवढेसे परकरपोल्क्यातले दर्शन नसते तर एखाद्याला वाटले असते की कुणी तपा तपाची मेहनत झालेली बुजुर्ग बार्द केवळ चूप म्हणून बाल आवाजीत पळत घऊन गेली. यापूर्वी फक्त कुमार गंधर्वांनी वयाच्या नवव्या वर्षी मुंबईच्या जिना हॉलमध्ये असला धका दिग होता बालगंधर्वांनी आणखी काही वर्षांपूर्वी अशाच बालवयात रंगभूमीवर येऊन असतय अत करणे आपल्या सुरानी झेल्ली होती. आणि आता हा एक नवा नमत्कार घडत होता बालगंधर्व, कुमार गंधर्व आणि लता मंगेशकर! तिघांनी संगीतातल्या तीन निरनिराळ्या वाटा घरल्या आणि आपापल्या असामान्यत्वाने

अशा आमच्या दिदी. त्याच्या माण्याचा, त्याच्या अफाट प्रसिद्धीचा, जनतेच्या त्याच्याबरोबर प्रेमाचा मला फार अमिमान वाटतो. परवा त्याचा मोठा आजार होऊन गेला. त्यावेळी देशाच्या सगळे कोनाकोपऱ्यातून, तशाच परदेशातूनही असस्य तारा व पत्रे येऊन त्याच्या प्रकृतीची चौमशी करण्यासाठी व त्याला गुमेच्या देण्यासाठी येत होती. कोणी त्याच्यासाठी नवस केले होते. कोणी देव पाण्यात टाकले होते. इतरां त्याच्यावर जीव आले.

दिदी एवढ्या मोठ्या कडकन पण आमच्या सरकारला वाही असाय त्याला पदवी द्यायचे मुक्त नाही. न मुक्त मला तर असे वाटते की दिदीचे नाव हीच त्याची मोठी पदवी आहे. 'लता मंगेशकर' या नावापेक्षा मोठे नाव, मोठा निताव काय असू शकेल? माझी खात्री आहे की पुढच्या पिढीत उच्चम गायिकाना 'लता मंगेशकर' हीच पदवी दिदी जाईल.

चढलेला आनाज कानी आला की आम्ही नोकर लोक जगच्या जागी बर्फासारखे थड होतो. त्या आसपास दिसल्या की काम करीत नसले तरी कामात गढून गेल्याचे 'अॅक्टिंग' आम्ही त्यांना करून दाखवतो. कामात एवढेसे काही बिघडले तर उपाताई सारे घर डोक्यावर घेतात. अशा वेळी त्यांचा आवाज सातव्या मजल्यापर्यंत पोहोचतो पण एक गोष्ट मान अगदी सरी आहे ही एक मुलगी घरात आहे म्हणून ठीक आहे. नाहीतर आम्ही बदमाशींनी मगशकराचे घर कदाचित वेव्हाच टटून नेले असते.

मीनाताई आणि बाळासाहेब ही या घरातली शांत व शोचिक माणसे आहेत. मीनाताईंना तर मी बहीणच मानले आहे. आणि त्यांनीही पण मनाच्या मोठेपणाने माझे गरीबाचे भावाचे नाते गोड करून घेतले आहे. त्यांच्या मुलाचा मला रूप लळा आहे. बाळासाहेबाचे थोडक्यात वर्णन करणे मला जमणारच नाही. मी तर त्यांना सत गाढगेमहाराजांचीच उपमा देत असतो. हिंदुधर्म, देव, देवा याचे ते सारे भक्त आहेत. वाचनाची आवड इतकी की सारा वेळ ते ग्रंथांच्या रागतीत घालवतात. त्या रानोरात वेड गाण्याचे. या मुलाची राहणी अत्यंत साधी आहे हा आपला एकुलता एक मुलगा म्हणून माई त्याचे रूप लाड करतात त्यांनी बाळासाहेबांना भारी किमतीचे अनेक सू शिन्हे आहेत. पण त्यांनी कधी ते अगालाही लावले नाहीत. एक साधी विजार घुडता असला की बाळासाहेब स्व

दिदींचा स्वभाव अत्यंत प्रेमळ आहे पण पुष्कळांदा घरात त्याचे काही विनसले असले किंवा प्रवृत्ती बरी नसली किंवा रेकॉर्डिंगला जताना ग्याहारा मिळालेली नसली की हाले मग सारा राग, सताप विचान्या जायव्हरवर म्हणजे माझ्यावर निघतो पण तो राग जातोही तेवढ्याच सटकून. दिदींना फोटोग्राफीचा मोठा छंद आहे. त्यासाठी कॅमेऱ्याचे रोख सारेदी करणे, निगेटिव्हज डेव्हलपिंगला व प्रिंटिंगला देणे, फोटोचा 'साइज' सांगणे व तसे फोटो करवून आणणे ही सर्व कामे मला करावी लागतात तो तपशील नेमका कधी माझ्या ध्यानात राहत नाही मी त्यात अनेक दुका व गोंबळ करतो. का दिदी विडल्याच. मग एक रोल कोपण्यात फेकला जातो दुसरे प्रिंट सरळ जिडकीनून रस्त्यावर भिरकावले जाते. मी जीव मुठीत धरून धरधरत बाजूला उभा असतो

पण याच रागीत दिदी कधी कधी एकदम माघनावस होऊन मला म्हणतात, "जयसिंग, मी जोरर ल्या मगशकर आहे, तोवरच तुला काय हवे ते माझ्याकडून मागून घे अरे, माझ्यातून 'स्ता' निघून गेली तर तुला काही मिळणार नाही. तू माझ्याकडे पार बघ केले आहेस. मी तुला दहा हजार रुपये देते. ते घे. कोल्हापूरला घर बांध. मुलाबाळांना आसरा निर्माण करून ठेव. पुढे त्यांना सुन लाभेल "

पण मी असा आळशी की हे काहीही मी अजून केलेले नाही. मनात येते, अशी दिसदार घनीण आहे हेच मोठे माय. आणखी मला काय हवे !

दिदींबरोबर मी हजारो मैलांचा प्रवास आचवर करण आहे. जी त्याची गाणी पुढे खूप गाजतात ती अगदी पहिल्याप्रथम रेकॉर्डिंगच्या वेळी ऐकण्याची दुर्मिळ संधी मला मिळाली आहे त्याच्या बरोबर मी जेथे जेथे जातो तेथे तेथे त्याच्यामुळे मलाही मोठेपणा मिळतो. मेजवाऱ्या मिळतात. पण पचपन्नासाच्या मेजवान्याप्रमाणे इतर 'मेजवा'या' ही कधीकधी खाव्या लागतात एकदा रॅमनाड थिएटरसमोर दिदींची गाडी मी थांबवली होती. त्यावेळी एकदम काही गुडानी गाडी घाई घाली आणि ते ओरडू लागले, "हे स्ता, गाणा गावो. नागिण का गाणा सुनायो." ते शब्द ऐकले आणि माझे सतापाने दोनेच मडकले मी गाडीनून खाली उतरलो आणि त्या गुडाना मरपूर खोप दिला. पण मी एकच. ते अनेक. त्यामुळे मला अर्थातच वास्त भार खाला लागला. आजही तो प्रसंग आठवण की मोठी मीत्र घाटते.

दिवस होता सकाळी सूर्याला ग्रहण लागले होते. 'दे दान सुटे गिराण' ओरडत रस्त्यावरून मिकारी घावत होते तेवढ्यात सीसर माझी नजर चुकवून बाहेर गेल. याटेत त्याला खर रिंग मिळाली. ती घावत धरून तो बाजूच्या व्हिल्डिंगमचे जाऊन बसला. ते कोणाच्याच ध्यानी आले नाही पण सीसर एकाएकी दिसेनासा झाला. त्यामुळे रस्त्यावरच्या मिकाऱ्यानी त्याला चोरून नेला की काय अशी सर्वांना भीती वाटली आणि सीसरच्या शोषासाठी एकच धावापाव सुरू झाली. माई एकीकडे टेंकरी करून गेल्या उपाताई आणि सीसरच्या शोषासाठी एकच धावापाव सुरू झाली. माई एकीकडे शोध शोध शोधले पण कुठेच सीसरचा पत्ता नाही. मी खट्ट होऊन घरी परत आलो. दिदीकडून मला एकदम निरोप आला, "गाडीच्या त्रिह्या वरती आणून दे." मी भीत भीत दिदीकडून जाऊन दाखल झालो

"सीसर कुठे आहे?" त्यानी मला जातपणे विचारले. त्या क्षातयणामाग वेवडा सताप भरलेल्या होता हे अनुभवाने मला चांगले ठाऊक होते. मी गाडीच सोडलो नाही

"गाडीच्या त्रिह्या आणून दे अन् तू कुठेही चमूता हो." त्याच स्वरात दिदी म्हणाल्या आणि त्या पाजूला बघल्या.

मला ब्रदोड आठवले थोडा वेळ जातो न जातो तो आमच्या समारामने सीसरला शोधून आणला. त्याला पाहून साऱ्याचा जीव भाड्यात पडला. त्या दिवशी घरातली सर्व मंडळी 'खैबर'मध्ये जेवायला जाणार होती. पण सीसर हरवल्यामुळे जेवण लागणीवर पडले होते. सीसर सापडला त्या आनंतात सारी माणसे जेवायला निघाली दिदीनी मला गाडी वाढायला सांगितली. आम्ही 'खैबर' बनल येऊन पोहोचले 'खैबर'च्या अलिकडेच 'हिंदम हाऊस' आहे. तेथून गाडी कात अवता दिदींना एकदम मी माग कऱ्हा तरी त्याच्याबद्दल रेडिओ मागितला होता त्या गोष्टीचे स्मरण झाले त्यानी ताबडतोब मला प्रेमाने फर्मावले,

"जयसिंग, तू दुकानात जा आणि तुला आवडेल ते रेडिओचे मॉडेल तू आपल्यासाठी घेऊन ये "

सीसर हरवल्यामुळे अन्वेपूर्वी दिदी माझ्यावर वेगळ्या तरी सत्तापत्त्या होत्या. पण त्या प्रकरणाचे पर्ववसान शेवटी मला एक उत्तम रेडिओ मिळण्यात झाले.

आज कित्येक वर्षे या मंगशकर कुटुंबात मी वावरातो आहे. आता तर मी या कुटुंबातल्याच एक बनलो आहे दिदीची मी प्रत्यक्ष चाकरीच बनवतो आहे. आता तर मी या कुटुंबातल्याच तेवढेच श्रमग्रातुबध, तेवढेच खर्चलेचे नाते जडले आहे हे कलावत्ताचे घर आहे. प्रत्येकाची सन्हा येगळी प्रत्येकाची लहर निराळी प्रत्येकाची रागलोभाची रीत निराळी पण सारी माणसे मनाने प्रेमळ आहेत हे घर उदार आहे आल्यागल्याची चौकशी करणारे आहे माणसाचे याना अगत्य आहे नोकऱ्याचाभराना बोलणी बसतील पण त्याच्या टाण्यापिण्यात, कपड्यालत्त्यात औषधपाण्यात कधी कसर होणार नाही सगळ्यादीक बऱिसे भरपूर वाटली जातील आणि अडीअडचणीला आपुलकीने धसपशीत मदत केली जाईल त्यामुळे जो एकदा कामाच्या निमित्ताने हजे आला त्याला खत याच घरानी, याच माणसाची सेवा करावीशी पाटवे. माझा अनुभव हाच आहे

घरातले बहीकरपारे माणूस म्हणजे आमच्या माई त्या आमचे अनेक अपराध सहन करतात. दिदीपर्यंत त्या गाडी सहसा जाऊ देत नाहीत कारण केस एकदा 'त्या' कोर्गट गेली की तिचा कायमचाच तिका लागतो तेथे अशील नाही आमच्या माशाताई या फार प्रेमळ. वेगळ दयेचा सागर. पण या सागराची भरतीओहोटी एतन चालू असते आणि त्यात कधी दुपान रम्या चव्री वादळ झाले तर मग पनायत्यच नशी माडमोक्षी जहाजेही त्यात गडप होतात आणि भेटेथोरले इथही काणून पडतात उपाताई ही या घरावली अत्यंत कडक व शिस्तशीर मुलगी आहे त्याचा

मी जेरलो नव्हतो. गाइया जेवणाच्या आधीच घारे अन्न घगुन गेले होते. मी उपाशी आहे हे पाहून दिदींचे मन कळवळले. त्यांनी मग लगेच बीस रुपये काढून दिले आणि फोटे तरी हॉटेलात जाऊन मला पोटभर जेवून यायला सांगितले.

दिदीकडच्या अपरट सोळा वर्षांच्या नोकरीतून हा एक भाडवणीत राहिलेला प्रसंग. त्याच्या रागाचा आणि त्याच्या लोभाचा.

आणखी एक असाच प्रसंग आठवतो. त्यावेळी 'मेहबूब' स्टुडिओमध्ये 'गार्ड' विनयदासच्या गाण्याचे रेकॉर्डिंग चालू होते. मरहूम मेहबूबपान याचा सीसर नागाचा मलाथोरला अल्सेशियन कुत्रा त्यावेळी अगदी दीनवाणा होऊन स्टुडिओत हिटत असे. तो रेकॉर्डिंग थिएटरकडे तोंड वर करून दिदींना घेण होता. दिदींना त्या कुत्र्याबद्दल कुत्रहल वाटले आणि रेकॉर्डिस्ट कौशिक याकडे त्यांनी चौकशी केली.

“हा प्राणी कोण ! कुणाचा !”

तो कुत्रा मेहबूबपान याचा असून त्याच्या मूल्यामुळे तो अगदी पोरका झाला असल्याचे कौशिक यांनी दिदींना सांगितले. दिदींना त्या कुत्र्याची दया आली. आणि त्यांनी मेहबूबपान याचे चिरजीव भायून याकडे मग्न पाठवून सीसरची त्याच्याजवळ मागणी केली. त्यांनी सीसरला घेऊन जप्याची आम्हाला परवानगी दिली. मी दिदींना रेकॉर्डिंगनंतर घरी नेऊन सोडले. आणि पुन्हा गाडी घेऊन मेहबूब स्टुडिओत गेलो नंतर सीसरला गाडीत घातून घरी घेऊन आलो. त्या दिवसापासून सीसरचा दिदींच्या घराबारात समावेश झाला. सीसर हा मला थोरला जगी कुत्रा. त्याचे प्याय रोज दोन किलो मटण आणि एक दोर दूध एवढे असे. मेहबूबपान गेल्यानंतर त्याची विचान्याची आवाळ होत होती. सीसर आमच्या घरी आल्यानंतर दिदींनी त्याची सर्व देतमाल माझ्यावर सोपवली. रोज सकाळी अचछेर दूध, टोस्ट, दुपारी एक वाजता अर्धा किलो मटण, संध्या काळी चार वाजता अचछेर दूध, टोस्ट, रात्री नऊ वाजता पुन्हा अर्धा किलो मटण असा सीसरच्या आहाराचा भरमझम कार्यक्रम दिदींनी मला नेमून दिला. एके दिवशी दुपारी आमच्या घरान्त्या सपाराम या नोकरीने मेहमीप्रमाणे अर्धा किलो मटण सीसरला दिले होते. आणि ते पाऊन तो समोरेचे भांडे एडपड एडपड वाजवीत होता. योगायोगाने त्याच वेळी दिदी तेथे आल्या. भांडे वाजवणारा सीसर पाहून त्याच्या मनात आले, त्याची भूक बहुधा मागलेली नसावी. आणि म्हणूनच भांडे वाजवून तो इतरांचे रुझ आपल्याकडे घेवून घेत असावा. झाले. दिदींच्या रागाचा पारा एकदम चढला. तेवढ्यात रेसिमधून माझ आराज त्याच्या कानी पडला. सखारामनेही मला हाक मारली. मी धावतच वर आलो. मला अचताच दिदींनी एकदम माझ्या अंगावर ओरडून मला विचारले,

“बाऱ्या जेवणाचे प्रमाण काय !”

“वेळी अर्धा किलो.” मी म्हणालो.

“एवढे मोठे जनावर. अर्धा किलोने त्याला काय होणार !” दिदींचा राग ओसरला नव्हता. त्या पुन्हा ओरडल्या, “मटण माझ्या पैशाने येते. त्यात तुझे काय जाते ! छुट कुठला ! उद्यापासून सीसरला दररोज दोन किलो मटण आणि दोन दोर दूध मिळाले पाहिजे. वात काही कमी झाले तर याद राखत ठेव.”

अमा हा सीसर दिदींचा पार आवडता आहे. आणि सीसरचीही पण दिदींवर तशीच भक्ती आहे. मध्यवर्ती दिदींचा पार मोठा आजार होऊन गेला त्या वेळी खार वेळ तो त्याच्या खोलीत विजयान्याच्या पायथ्याशी बसून असे. दिदी नव्या होऊन हिंडू फिरू लागल्या तेव्हाच सीसरने त्याची पोली सोडली.

याच सीसरमुळे आणखी एक चमत्कारिक प्रसंग एकदा माझ्यावर ओढवला होता. स्वयंभूषणाचा

असली ही गुणी मुलगी आणि तिची गुणी भावडे. कोल्हापूरच्या पॅलेस थिएटरजवळ चिमुकल्या घरग्यात राहात होती तेव्हापासून आजतागायत आपल्या गात्या गळ्याने मुराचे जग जिंकत चाललेली पाहता आले आहे. या गळ्यांना कधीही थक्का न येवो आणखी खूप वर्षे हे गळे असेच गात राहोत. शनदेवाच्या दारी सोन्याचा पिंपळ होता. ह्या भावडाच्या दारी मुराचा पिंपळ आहे. आज त्या पिंपळाच्या पानापानांइतकी गीते गाऊन ह्या भावडानी शेकडो अत करणे वृत्त केली आहेत.

पु ल देशपांडे

स्वरूपाच्या निर्गुण स्वरूपाकडे जाताना मुराची ही मोहक सगुण रूपडी पाहायची मुद्रा नाहीत हा कसला उलभटपणा ! आम्ही नाही त्या अहकाराने आपण होऊन आपली मने गवळ वग्न ठेवतो. डोळे, कान, मन हे चारी दिशाना भोकळे असावे. आज रेडिओने केवढी मोठी सोय पेशी आहे. देशोदेशांचे गाणे उदासी आले आहे. अज्ञानपणाने लोक रेडिओ पार मोठ्याने लावतात हा चित्रपट-संगीताचा दोष नव्हे. भारतीय चित्रपटात संगीतदिग्दर्शकांनी स्वररचनेचे पार कौतुकास्पद चातुर्य दाखविले आहे. गीतकारांनी मोठी टोपरी गीते लिहिली आहेत. भारतीय संगीताच्या प्राथमिक शिक्षणाला ह्या गीताचा केवढा उपयोग करून घेता येईल. आणि सद्या घर टांगवायला तिथे लताचा आवाज आहे. मुराचा आणखी सुंदर संस्कार कुठला हवा ?

लताच्या मुरांनी जिकलेले हे केवढे मोठे साम्राज्य आहे ! ह्या साम्राज्यावर सूर्य मावळत नाही. सफळ उजळते. घरोघरीचे रेडिओ लागतात. एखाद्या रेडिओवरून रातभ्या ऐकू येत असतात. मुद्राच्या, दगलीच्या, बाळपेळीच्या, सचेच्या उलथापालथीच्या. मन ग्रिप्पण करणाऱ्या-जगणे म्हणजे ऐस का दोस्तरी ! हा प्रश्न उभा करणाऱ्या-आणि अधारातून प्रकाशरेखा लावी तसा एकदम लताचा घर तीरासारखा पुसतो आणि मनाची बाळोपरी नष्ट करतो. बाही नसले तरी हे घर ऐकायला तरी जगले पाहिजे असे वाटापला लागते. अतिपरिचयाने देखील अवज्ञ झाली नाही अशी एकच गोष्ट म्हणजे लताचे घर !

ते घर कानी पडले की मनावर शिलासारखा कोरलेला तो प्रसंग डोक्यापुढे उभा राहतो. 'घरा मी वदिले' म्हणणारे परक्लपोळण्यातले लताचे चिमुकले ध्यान दिवायला लागते. मनात म्हणतो-ह्या मुलीला कसनाही नसेल की ते 'घरा मी वदिले' ऐकताना त्या पॅलेस थिएटरातल्या अनेकांनी मनात म्हटले असेल की या असल्या भौतिक 'घरा मी वदिले'. आज पचवीस वर्षे अनेक पत्रिबुद्धिका ऐकताना अमर्याद अंत करणाऱून "बरस. ह्या मुराना खराम आहे." अशी दाद घेण्याचे भाग्य लताला लाभले आहे याहीपेक्षा ती दाद देण्याचे भाग्य आम्हाला लाभले आहे.

मुराची चेतन्यपुळे पुरावणाचा लतेला बयापेठा कुठलीही बढीलकी नसणाऱ्या माझ्यासार-ग्याने अज करणाऱ्यात एकच आशीर्वाद द्यायचा की "मुली, अशी ही दाद तुला अपट मिळो-औरत हो."

पंचवीस वर्षे

गेली पचवीस वर्षे लना सतत गात आहे. चित्रपटातून ती गाइली आणि ध्वनिमुद्रिकासाठीही ती गाइली. भारतातील बहुतेक प्रमुख भाषातून तिने गीते म्हटली. गाण्याचे सर्व प्रकार तिने आळवले अभिजात कवींपासून

तो नवोदित गीतरचनाकारांपर्यंत अनेकांच्या रचना तिच्या गळ्यातून उमटल्या. अनेक संगीत दिग्दर्शकांनी तिच्या गीतांना चाली दिल्या. आणि अनेक चित्रपट तिच्या गाण्यामुळे गाजून गेले. या सर्वांची संपूर्ण यादी देणे कठीण आहे. पचवीस वर्षांच्या त्या परिश्रमशील, आनंद-दायरू, रोमांचकारक, बहुविध, सपन्न, समृद्ध, अन्वड फार्यप्रवण कारकीर्दीचा हा एक ओझरता आलेख.

काही संगीतदिग्दर्शक

गुलाम हैदर, रोमचंद प्रकाश, श्यामसुंदर, अनिल विश्वास, नौशाद, सी. रामचंद्र, सचिन देव बर्मन, सज्जाद, हरिश्चंद्र बाली, हेमन केदार (शिंदे), हसरत बेदेल, नौशाद, धनीराम, प. गोविंदराम, श्यामबाबू पाठक, अमरनाथ, हुस्नलाल-भगत राम, पय्याम, मन्ना डे, मुनेश, रोशन, रवि, एच. एन त्रिपाठी, चित्रगुप्त, दिलीप घोषिया, सरस्वतीबाई, आर. सी. चोपल, शंकर-जयकिशन, कल्याणजी-आनंदजी, लक्ष्मीकांत-प्यारेलाल, लाल-सत्तार, ओमी-सोनिक, जग्गी-सप्पन, एन. दत्ता, राहुल देव बर्मन, गणेश, गुलाम महमद, महमद खाफी, मुमनराज, वसंत देसाई, रामलाल, प. शिवराम, अलि अकबर खा, रविशंकर, जयदेव, हेमंतकुमार, उषा रासा, दशिणाबाबू, मदनमोहन, महेंद्रसिंग, शार्दूल पात्रा, सरदार मलिक, वसंतप्रकाश, भानू घोष, सल्लू चौधरी, बी. एन. बाली, वृण्णे सी. रानी, मोला अष्टा, अविनाश व्यास, जमालसिंग, जी. एस कोहली, वज्रभूषण, मनोहर, सी. भर्तृन, परदेसी, पुष्योत्तम खोळबुरकर, दादा चांदेकर, मा. कृष्णा, दकरराव

कुल्कर्णी, सुधीर फडके, दत्ता हावजेकर, वसंत प्रभू, वसंत पवार, राम कदम, जितेंद्र अमिये, स्नेहल भाटकर, बाळ पाटे, मीना मंगराकर, हृदयनाथ मंगराकर, आनंदधन, नंदीबाबू, फर्या अहमद, नविकेता, सतीनाथ, पुरुषोत्तम उपाध्ये, नागेश मसुदे, विश्वनाथ राममूर्ती, सी. सुब्रह्मण्य व्यंकटराघवन, कळा, आदिनाथरायणराय, लक्ष्मण वेरव्हेकर, बाळगारा, रमेश नायडू, सुधीन, दैले मुकर्जी, विविन धातुल, प्रेम धवन, निशोरकुमार, गजानन कर्नाड, डी. पी. कोरगावकर.

लताने गाइलेले काही गीतप्रकार

गझल, कवाली, ठुकरा, दादरा, टप्पा, खयाल, कजरी, होरी, तरलुम छोरी (अगाईगीत), भावगीत, भजन, बालगीत, श्लोक, अमरा, ओवी, छवणी, लोकगीत, भागडा, गद्य, रत्नासहा, चाचाचा, जापानी, भुवद, भारती, रवींद्रसंगीत, धमार.

लताने ज्यांतील गीते गाइली अशा मापा व चोली

संस्कृत, मराठी, पंजाबी, बंगाली, आसामी, हिंदी, मज, अवधी, भोजपुरी, गुजराती, मैथिली, उडिया, नेपाळी, कानडी, तेलुगू, मिहली, उर्दू, मारवाडी (राजस्थानी), तमीळ, कोंकणी.

ज्यांची गीते लताने गाइली ते हे काही कवी .

कबीर, सुरदास, मीरा, गालिब, रवीन्द्रनाथ ठाकूर, मुमितामदन पंत, मैथिलीशरण गुप्त, साहिर फखिरानजी, पं. भरत व्यास, प्रदीप, दैलेन्द्र, मधोक, कमाल अमरोही, राजा मेहेदी अलीखान, नेपाळ-नरेश महेंद्रसिंग, नरेंद्र शर्मा, ललितादेवी शास्त्री, शशील वदालुनी, कैफी आझमी, गारावकी, असद मोघली, राजद्र इप्पण, प्रेम धवन, मजरुह मुल्लानपुरा, हसरत जयपुरी, प. गिरीश, प. इद्र, इदीवर, नीरज, पं. सुदर्शन, गुलशन बावरा, कमर जलालाबादी, गुलजार, डॉ. इकनाल, अविनाश व्यास, नथ लियालपुरा, बेजार शर्मा, आनंद बशी, छलील चौधरी, यमां, मलिक.